

მაცნე

675-9/
1972/2

ფილოსოფიის
ფსიქოლოგიის
ეკონომიკისა და
სამართლის სერია

2.1972

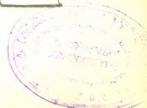

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
 საზოგადოებრივ მეცნიერებათა
 განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
 Отделение общественных
 наук

18090

თბილისი-1972-თბილისი

მაცნე

ფილოსოფიის
ფსიქოლოგიის
ეკონომიკისა და
სამართლის სერია

2.1972

ქართული ენციკლოპედია

МАЦНЕ

ВЕСТНИК

Серия философии
психологии
экономики и права

2.1972

სარედაქციო კოლეგია: ნ. ჭავჭავაძე (რედაქტორი),
ა. ბოჭორიშვილი, ვ. გრიგოლავა (რედაქტორის მოადგილე), ბ. გუგუშვილი,
გ. თევზაძე, ი. მიქელაძე, ა. ფრანგიშვილი, თ. წერეთელი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Чавчавадзе Н. З. (редактор),
Бочоришвили А. Т., Григолава В. В. (зам. редактора), Гугушвили П. В., Тевзадзе Г. Б.,
Микеладзе И. С., Пригишвили А. С., Церетели Т. В.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

სსრკ-ის 50 წლისთავი

ტ. მებრეველი, ვ. ი. ლენინი სოციალისტური დემოკრატიის არსის შესახებ	7
მ. გუგუშვილი, საქართველოს სსრ-ის ტრანსპორტით მგზავრობის დროის სახალხომეურნეობრივი შეფასების საკითხისათვის	16

ფილოსოფია

ბ. შრიდია, სიმბოლური ლოგიკის საგნის შესახებ	25
ლ. ჩიქოვანი, ჰეგელის მოძღვრება სახელმწიფოს შესახებ	38
დ. ზუზუბაძე, დიონისე არეობაგელი და დანტე ალიგიერი	52
ზ. სინარულიძე, სიმეტრიის პრინციპების გნოსეოლოგიური მნიშვნელობა ფიზიკაში	70

ფსიქოლოგია

3. პრიგოლაშვილი, საგნის ვაუცნობიერებელი ნიშნების აღქმის საკითხისათვის	80
---	----

ეკონომიკა

ი. მიქელაძე, სახალხომეურნეობრივი დაგეგმვის მეცნიერული დონის სრულყოფისათვის	89
რ. გომიხია, ვადაშაშვილებელ მრეწველობისა და ვაჭრობასთან სოფლის მეურნეობის პირდაპირი კავშირების განვითარების ზოგიერთი საკითხი	108
ლ. გუგუშვილი, ირიგაციის როლი სოფლის მეურნეობის განვითარებაში (1933—1937)	119
მ. მელაძე, კ. მარქსი და ფ. ენგელსი წვრილკლესური მეურნეობის კოოპერირების შესახებ	131

სამართალი

მ. მუხომბერიძე, დავის გამრჩევი პირთა სახელწოდებისათვის ძველ ქართულ მწერლობაში (V—X სს.)	144
რ. ლეკაიანი, სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესი და ტერიტორიის ცნების განვითარება საქრთაშორისო სამართლის მეცნიერებაში	154

კულტურა

ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ისტორიის მნიშვნელოვანი ძეგლი (ვიოროც III-ის 1170 წლის სიგელი)	163
---	-----

პრიტიკა და პიბლიოგრაფია

3. გომიგორაძე, ზ. კაკაბაძის წიგნი — „ადამიანი როგორც ფილოსოფიური პრობლემა“	170
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

50 ЛЕТ СССР

Т. А. МЕТРЕВЕЛИ, В. И. Ленин о сущности социалистической демократии	7
Е. В. ГУГО, К вопросу народнохозяйственной оценки времени следования пассажира на транспорте Грузинской ССР	16

ФИЛОСОФИЯ

Б. УРИДИА, О предмете символической логики	25
Л. ЧИКОВАНИ, Учение Гегеля о государстве	38
Д. Ш. ЗУМБАДЗЕ, Дионис Ареопагийский и Данте Алигьери	52
Г. Н. СИХАРУЛИДЗЕ, Гносеологическое значение принципов симметрии в физике	70

ПСИХОЛОГИЯ

В. В. ГРИГОЛАВА, К вопросу восприятия неосознанных признаков предмета	80
---	----

ЭКОНОМИКА

И. С. МИКЕЛАДЗЕ, Вопросы совершенствования планирования народного хозяйства	89
Р. А. ГОГОХИА, Некоторые вопросы развития прямых связей сельского хозяйства с перерабатывающей промышленностью и торговлей	108
Л. ГУГУШВИЛИ, Роль ирригации в развитии сельского хозяйства (1933—1937)	119
Ш. МЕЛАДЗЕ, К. Маркс и Ф. Энгельс о кооперировании мелкого крестьянского хозяйства	131

ПРАВО

М. КЕКЕЛИД, К наименованию разбирающих иск лиц в древнегрузинской литературе (V—X вв)	144
Р. В. ДЕКАНОЗОВ, Научно-технический прогресс и развитие понятия территории в науке международного права	154

ПУБЛИКАЦИЯ

И. И. СУРГУЛАДЗЕ, Важный памятник истории грузинского права (грамота Георгия III от 1170 года)	163
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. ГОГОБЕРИШВИЛИ, Книга З. М. Какабадзе «Человек как философская проблема»	170
--	-----

სსრკ—50—СССР

ტიმოთა მატრეველი

3. 0. ლენინი სოციალისტური დემოკრატიის არსის შესახებ

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXIV ყრილობის მიერ დასახული მიზნების განხორციელების საქმეში უდიდესი როლი ეკუთვნის მეცნიერებას, მისი მიღწევების გამოყენებას პრაქტიკულ საქმიანობაში; ეს ეხება არა მარტო ტექნიკურ მეცნიერებებს, არამედ — საზოგადოებრივსაც. „საზოგადოებრივი ცხოვრების მოვლენების, — ნათქვამია ლ. ი. ბრეჟნევის მოხსენებაში პარტიის XXIV ყრილობაზე, — მისი მთავარი ტენდენციების თეორიული გააზრება საშუალებას აძლევს პარტიას განკვირდეს საზოგადოებრივი პროცესების მსვლელობა, შეიმუშაოს სწორი პოლიტიკური კურსი, თავიდან აიცილოს შეცდომები და სუბიექტივისტური გადაწყვეტილებანი“. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა წინაშე დასახული ამოცანების შესასრულებლად უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ვ. ი. ლენინის იდეური მემკვიდრეობის შესწავლას: „...პარტიას თავის უმნიშვნელოვანეს ამოცანად მიაჩნია ლენინის აზრების, ლენინური მეთოდოლოგიის საფუძველზე გამონახოს კომუნისტური მშენებლობის აქტუალურ პრობლემათა გადაწყვეტის გზები“¹.

ლენინიზმისათვის დამახასიათებელია თეორიისა და პრაქტიკის მჭიდრო კავშირი, ახალი სოციალური პრობლემებისადმი შემოქმედებითი მიდგომა; საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებს ამ ლენინური პრინციპების დამკვიდრებას საზოგადოებრივ მეცნიერებებში: „პარტიამ კიდევ უფრო დიდი ყურადღება უნდა დაუთმოს თეორიის განვითარებას, აამაღლოს სამეცნიერო დაწესებულებათა მუშაობის დონე, მიადწიოს პარტიული და სახელმწიფო მუშაობის პრაქტიკასთან კომუნისტური მშენებლობის კონკრეტული ამოცანების გადაჭრასთან საზოგადოებრივ მეცნიერებათა მჭიდრო კავშირს“. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია მოითხოვს თეორიის შემოქმედებით განვითარებას და არა ძველი დებულებების დოგმატურ განმეორებას: „ვინც იმეორებს ძველ ფორმულებს იქ, სადაც მათ უკვე დრო მოჰამეს, უნარა არ შესწევს ან არა სურს ასლებურად მიუდგეს ახალ პრობლემებს, მას ზიანი მოაქვს საქმისათვის, დამატებით შესაძლებლობებს უქმნის მარქსიზმ-ლენინიზმის ნიღბით რევოიონისტული სიყალბის გავრცელებას“².

ვ. ი. ლენინის მოძღვრებას სოციალისტური დემოკრატიის არსის შესახებ დღესაც თეორიულ-პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს და ლენინური შეხედულებების შესწავლა საშუალებას გვაძლევს, რომ სწორად გადავწყვიტოთ თე-

¹ სკკ XXIV ყრილობის მასალები, 1971, გვ. 129.

² იქვე, გვ. 131—132.

ორიულ-პრაქტიკული მნიშვნელობის საკითხები და საფუძვლიანად გავაკრიტიკოთ სოციალისტური დემოკრატიის არსის დამახინჯების ყოველგვარი ცდა. სკკპ ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენების გამო ყრილობის მიერ მიღებულ რეზოლუციაში ნათქვამია: „ყრილობა ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ბრძოლა კომუნისმის აშენებისათვის განუხრელად დაკავშირებულია სოციალისტური დემოკრატიის ყოველმხრივ განვითარებასთან, საბჭოთა სახელმწიფოს განმტკიცებასთან, საზოგადოების პოლიტიკური ორგანიზაციის მთელი სისტემის სრულყოფასთან“³.

სოციალისტურ დემოკრატიას ვ. ი. ლენინი ყოველთვის იხილავს ბურჟუაზიულ დემოკრატიასთან დაპირისპირებით, ამასთან სახავს სოციალისტური დემოკრატიის განვითარების პერსპექტივებს; იგი მოითხოვს საკითხის ისტორიულ ასპექტში განხილვას განვითარების თეორიის გამოყენებით, მოითხოვს, რომ დემოკრატიის როგორც სახელმწიფოს განსაკუთრებული ფორმის წარმოშობა განიხილებოდეს ისტორიული თვალსაზრისით, — მისი ესლანდელი მღვდლობრძოლისა და მომავლის პერსპექტივების გათვალისწინებით. ვ. ი. ლენინი წერს, რომ „... დემოკრატია აგრეთვე სახელმწიფოს ფორმაა...“⁴ და სანამ არსებობს საზოგადოების მტრულ კლასებად დაყოფა, საერთოდ დემოკრატიის შესახებ ლაპარაკი ნიშნავს მისი კლასობრივი ხასიათის უარყოფას.

ბურჟუაზიის იდეოლოგიები ცდილობენ, დაამახინჯონ სოციალისტური დემოკრატიის არსი და დაამტკიცონ, რომ დიქტატურა და დემოკრატია ერთნაირი გამოიხატება; თითქოს სოციალისტური დემოკრატიის დედაბარი მხოლოდ ძალადობაა. ვ. ი. ლენინი ააშკარავებს ბურჟუაზიული იდეოლოგიების ამ შეზღუდულობების სიმცდარეს და ამტკიცებს, რომ პროლეტარიატის დიქტატურის მთავარი მხარე არის არა ძალადობა, არამედ — მისი შემოქმედებითი როლი, რომელიც მუშების, გლეხებისა და შრომელი ინტელიგენციისათვის დღემდე არნახული დემოკრატიზმის ვითარებაში ხორციელდება.

ვ. ი. ლენინი არა ჩქმალავს დემოკრატიის კლასობრივ ხასიათს და მისი არსებობის საჭიროებას კლასობრივი ინტერესების დაცვისათვის: „დაე მატყუარებმა და თვალთმაქცებმა. ყუყუჩებმა და ბრმებმა, ბურჟუებმა და მათმა მომხრეებმა მოატყუონ ხალხი საერთოდ თავისუფლებასზე, საერთოდ თანასწორობაზე, საერთოდ დემოკრატიაზე ლაპარაკით.“

ჩვენ ვუბნებით მუშებსა და გლეხებს: ჩამოგლიჯეთ ნიღაბი ამ მატყუარებს, აუხილეთ თვალი ამ ბრმებს. შეეკითხეთ:

— თანასწორობა რომელი სქესისა რომელ სქესთან?

— რომელი ერისა რომელ ერთან?

— რომელი კლასისა რომელ კლასთან?

— თავისუფლება რომელი უღლისაგან ან რომელი კლასის უღლისაგან? თავისუფლება რომელი კლასისათვის?

• ვინც ლაპარაკობს პოლიტიკაზე, დემოკრატიაზე, თავისუფლებაზე, თანასწორობაზე, სოციალიზმზე და არ აყენებს ამ კითხვებს, არ წამოსწევს მათ პირველ რიგში, არ იბრძვის ამ კითხვების დაფარვის, დამალვის,

³ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXIV ყრილობის რეზოლუცია სკკპ ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენების გამო, 1971, გვ. 21—22.

⁴ ვ. ი. ლენინი. თხზ., ტ. 22, გვ. 174.

მიქმაღვის წინააღმდეგ. — ის უდიდესი მტერია მშრომელებისა, ის ცხვრის ტყავში გახვეული მგელია, ის უბოროტესი მტერია მუშებისა და ვლახებისა, ის მსახურია მემამულეებისა, მეფეებისა, კაპიტალისტებისა⁵.

ვ. ი. ლენინი მოითხოვს საკითხის დიალექტიკურ განხილვას: „ცალკე აღებული, ვერაერთარი დემოკრატიზმი ვერ მოგვეცემს სოციალიზმს, მაგრამ ცხოვრებაში დემოკრატიზმი არასოდეს არ იქნება „ცალკე აღებული“, არამედ იქნება „ერთად აღებული“. თავის გავლენას მოახდენს ეკონომიკაზედაც, ხელს შეუწყობს მის გარდაქმნას, თვითონაც განიცდის ეკონომიური განვითარების გავლენას და ა. შ. ასეთია ცოცხალი ისტორიის დიალექტიკა“⁶.

საბჭოთა სოციალისტური დემოკრატია ძირითადად ხორციელდება საბჭოების მიერ და მას როგორც სახელმწიფოს ახალ ფორმას თავისი წარმოშობის ისტორია აქვს. საბჭოების როგორც სახელმწიფოებრივი ფორმის შექმნა ჯერ კიდევ დიდი ოქტომბრის სოციალისტურ რევოლუციამდე დაიწყო. 1917 წლის აპრილში ვ. ი. ლენინი ამბობდა: „...მუშათა, ჯარისკაცთა, გლეხთა და სხვ. დეპუტატების საბჭოები ვერ გაუგიათ არა მარტო იმ მხრივ, რომ უმრავლესობისათვის გაურკვეველია მათი კლასობრივი მნიშვნელობა, მათი როლი რუსეთის რევოლუციაში: ვერ გაუგიათ იმ მხრივაც, რომ ისინი წარმოადგენენ, სახელმწიფოს ახალ ფორმას, ანუ, უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ახალ ტიპს“⁷. სახელმწიფოს ამ ახალი ტიპის წარმოშობა ხდება ხალხთა მასების რევოლუციური მოქმედების შედეგად და იგი არსებითად განსხვავდება მანამდე არსებული სახელმწიფოს ყოველი ტიპისაგან, რადგან იქმნება ძველი სახელმწიფო აპარატის დამსხვრევის შედეგად.

შუასაუკუნეობრიობასთან შედარებით ბურჟუაზიული დემოკრატიის პროგრესულობის დახასიათებისას ვ. ი. ლენინი წერდა: „ბურჟუაზიული დემოკრატია, წარმოადგენს რა დიდ ისტორიულ პროგრესს შუასაუკუნეობრიობასთან შედარებით, ყოველთვის რჩება — და კაპიტალიზმის დროს არ შეიძლება არ რჩებოდეს — ვიწრო, შეკეცილ, ყალბ, თვალმაქცურ დემოკრატიად, სამოთხედ მდიდრებისათვის, მახედ და მატყუარობად ექსპლოატირებულთათვის, ღარიბთათვის“. ბურჟუაზიული დემოკრატია ხალხს არ აძლევს მთავარს: ეკონომიური და პოლიტიკური ცხოვრების ძირითადი საკითხების გადაწყვეტის უფლებას. მართალია, ბურჟუაზიამ თავის აღმავლობის პერიოდში წამოაყენა დემოკრატიული თავისუფლებების მოთხოვნა და სახელმწიფო წყობილების დემოკრატიზაცია, მაგრამ დატოვა „თავისუფლება“ კერძო საკუთრებისა და მეწარმეობისა: ეს კი ფაქტიურად ნიშნავს ექსპლუატაციის თავისუფლებას, ვინაიდან წარმოების ძირითადი საშუალებები მქონებელი კლასების ხელში რჩება. კაპიტალისტური ქვეყნების კონსტიტუციებში ფორმალურად გამოცხადებულია დემოკრატიული პრინციპები: სიტყვის თავისუფლება, კრებების თავისუფლება და სხვა, მაგრამ ეს მხოლოდ დაპირებად რჩება; ზოგიერთ ქვეყანაში კი ბურჟუაზია აშკარად ამბობს უარს დემოკრატიაზე და ტერორისტულ დიქტატურაზე გადადის. ვ. ი. ლენინმა ცხადად აჩვენა, რომ „პროლეტარული დემოკრატია“ მილიონჯერ უფრო დემოკრატიულია, ვიდრე ყოველგვარი ბურჟუაზიული დემოკრატია: საბ-

⁵ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 30, გვ. 127.

⁶ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 25, გვ. 562.

⁷ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 24, გვ. 60.

ქოთა ხელისუფლება მილიონჯერ უფრო დემოკრატიულია, ვიდრე ყველაზე დემოკრატიული ბურჟუაზიული რესპუბლიკა“⁸, მაგრამ „პროლეტარიატის გადაქცევა ვაბათონებულ კლასად“ და „დემოკრატიის დაპყრობა“ არ იძლევა საშუალებას გადავლახოთ „ბურჟუაზიული უფლების ვიწრო ჰორიზონტი“. დემოკრატია ფორმალური თანასწორობის აღიარებას ნიშნავს, მას კომუნისტების განვითარების პირველ საფეხურზე ფაქტიური თანასწორობის დამყარება არ შეუძლია; იგი გამორიცხავს ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლუატაციას და სახელმწიფოს მმართველობაში ხალხის მონაწილეობის უფლებას აკანონებს.

ვ. ი. ლენინი აკრიტიკებს იმ მოსაზრებას, თითქოს პროლეტარიატს არ შეუძლია სახელმწიფოს მართვა, იგი ითვალისწინებს სახელმწიფოს მართვის სიძნელეებს, მაგრამ იმაშიც დარწმუნებულია, რომ პროლეტარიატს შეუძლია მართოს სახელმწიფო. მართალია, პროლეტარიატს სახელმწიფოს მართვის გამოცდილება არა აქვს, მაგრამ გულმოდგინე მუშაობის შედეგად პროლეტარიატი ამ გამოცდილებას შეიძენს. განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას აქცევს ვ. ი. ლენინი პროლეტარიატის დიქტატურისა და დემოკრატიის ურთიერთობის საკითხს: სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვების შედეგად შექმნილი „...სახელმწიფო გარდუვალად უნდა იყოს ახლებურად დემოკრატიული (პროლეტარათა და საერთოდ უქონელთათვის) და ახლებურად დიქტატორული (ბურჟუაზიის წინააღმდეგ)“⁹.

პროლეტარიატის დიქტატურა არ გამორიცხავს დანარჩენ მშრომელთა მონაწილეობას სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში: პროლეტარიატის „დიქტატურის უმაღლესი პრინციპია პროლეტარიატისა და გლეხობის კავშირის დაცვა, რათა პროლეტარიატმა შეძლოს ხელმძღვანელი როლისა და სახელმწიფო ძალაუფლების შენარჩუნება“¹⁰.

პროლეტარიატის დიქტატურა ძალმომრების გარეშე არ არსებობს, მაგრამ იგი მხოლოდ ძალმომრეობას არა ნიშნავს პროლეტარიატის დიქტატურას ვლადიმერ ილიას ძე ლენინი ასე განმარტავს: „პროლეტარიატის დიქტატურა, თუ ამ ლათინურ, მეცნიერულ, ისტორიულ-ფილოსოფიურ გამოთქმას უფრო უბრალო ენაზე გადაეთარგმნით, აი რას ნიშნავს: მხოლოდ განსაზღვრულ კლასს, სახელდობრ ქალაქის და საერთოდ ფაბრიკა-ქარხნების, მრეწველობის მუშებს, შეუძლიათ უხელმძღვანელონ მშრომელთა და ექსპლოატირებულთა მთელ მასას კაპიტალის უღლის დამხობისათვის ბრძოლაში, თვით დამხობის მსვლელობაში, გამარჯვების შენარჩუნებისა და განმტკიცებისათვის ბრძოლაში, ახალი სოციალისტური საზოგადოებრივი წყობილების შექმნის საქმეში, კლასთა სრული მოსპობისათვის მთელ ბრძოლაში“¹¹.

ვ. ი. ლენინი ამტკიცებს, რომ პროლეტარიატის დიქტატურის არსი არ არის უმთავრესად ძალმომრეობა, მისი დედააზრია მშრომელთა მოწინავე რაზმის, მისი ავანგარდის, მისი ერთადერთი ხელმძღვანელის — პროლეტარიატის დარაზმულობა და დისციპლინა; ხოლო პროლეტარიატის დიქტატურის მიზანია სოციალიზმის შექმნა და საზოგადოების კლასებად დაყოფის მოსპობა, საზოგადოების ყველა წევრის მშრომელად გადაქცევა, ადამიანის მიერ ადამიანის ყოველგვარი ექსპლუატაციის მოსპობა.

⁸ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 28, გვ. 291, 299.

⁹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 25, გვ. 507—508.

¹⁰ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 32, გვ. 625.

¹¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 29, გვ. 490.

საყურადღებოა ვ. ი. ლენინის შეხედულებები პარტიის ხელმძღვანელი როლის შესახებ პროლეტარიატის დიქტატურის სისტემაში: საბჭოთა სახელმწიფო არც ერთ მნიშვნელოვან საკითხს არ წყვეტს პარტიის ცენტრალური კომიტეტის სახელმძღვანელო მითითებების გარეშე, მაგრამ პარტიის ხელმძღვანელობა სრულებითაც არ ნიშნავს თვითნებობას და უკანონობას. „თავის გადაწყვეტილებებს, — წერს ლენინი, — პარტია უნდა ატარებდეს საბჭოთა ორგანოების მეშვეობით, საბჭოთა კონსტიტუციის ფარგლებში პარტია ცდილობს უხელმძღვანელოს საბჭოეთის საქმიანობას, მაგრამ არ შეცვალოს ისინი“¹².

როდესაც ვლადიმერ ილიას ძე ლენინი წერს, რომ „დიქტატურა არის ისეთი ძალაუფლება, რომელიც უშუალოდ ძალდატანებას ეყრდნობა და არაერთი კანონით არ არის შეზღუდული“¹³, იმას გულისხმობს, რომ იგი ბურჟუაზიული სახელმწიფოს მიერ გამოცემული კანონებით არ არის შეზღუდული და არა იმას, რომ თვით თავის მიერ გამოცემულ კანონებს არ იცავდეს. ვ. ი. ლენინს დაუშვებლად მიაჩნია საბჭოთა კანონებისათვის გვერდის ავლა. იგი წერს, რომ საბჭოთა კანონისათვის გვერდის ავლა არ შეიძლება, ამისათვის სამართალში აძლევნო. ვ. ი. ლენინი გამონაკლისს არც კომუნისტების მიმართ უშვებს, — იგი წერს: „... ერთ-ერთ პირველ ადგილას უნდა დავაყენოთ ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლების იმ წარმომადგენელთა უფლებების ბოროტად გამოყენების წინააღმდეგ, რომლებიც მოსატყუებლად იყენებენ კომუნისტების სახელწოდებას და საქმით ატარებენ არა კომუნისტურ, არამედ ბიუროკრატიულ, მბრძანებლურ პოლიტიკას, და ასეთების დაუნდობლად განდევნა, ამავე დროს უფრო მკაცრი კონტროლი დაეწესოს როგორც პროფესიული კავშირების დახმარებით, ისე სხვა საშუალებით“¹⁴.

ვ. ი. ლენინი განსაკუთრებით დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მოსახლეობის ფართო მასების მონაწილეობას სახელმწიფოს მართვაში და გადაჭრით ეწინააღმდეგებოდა იმას, რომ საშუალო გლეხობაზე გაეერთილებინათ დათრგუნვის ზომები¹⁵. პირიქით, ამბობს ის, ყველა მშრომელი უნდა ჩაებათ საბჭოების მუშაობაში. საბჭოთა სოციალისტური დემოკრატია ხორციელდება მშრომელების აქტიური მონაწილეობის საფუძველზე: „...მასის ყოველი წარმომადგენელი, ყოველი მოქალაქე ისეთ პირობებში უნდა იქნას ჩაყენებული, რომ მას შეეძლოს მონაწილეობა სახელმწიფოს კანონების განხილვაშიც, თავის წარმომადგენელთა არჩევნებშიც და სახელმწიფო კანონების განხორციელებაშიც“¹⁶. მასა კონტროლს უნდა უწყევდეს თავისი წარმომადგენლების საქმიანობას, მას უნდა ჰქონდეს მათი შეცვლის უფლება. „ჩვენი წარმოდგენით, — წერდა ვ. ი. ლენინი, — სახელმწიფო ძლიერია მასების შეგნებულობით. იგი ძლიერია მაშინ, როცა მასებმა ყველაფერი იციან, როცა მათ შეუძლიათ ყველაფერზე იმსჯელონ და ყველაფერს შეგნებულად სჩადიან“¹⁷. ვ. ი. ლენინი მრავალჯერ აღნიშნავდა, რომ „სახელმწიფო — ეს

¹² სკვპ კრილოვების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში, ნაწილი 1, მეშვიდე გამოცემა, გვ. 569.

¹³ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 28, გვ. 282.

¹⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 29, გვ. 125.

¹⁵ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 29, გვ. 124.

¹⁶ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 27, გვ. 244.

¹⁷ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 26, გვ. 297.

ჩვენა ვართ, ეს არის პროლეტარიატი, ეს არის მუშათა კლასის ავანგარდი... სახელმწიფო ეს არის მუშები, ეს არის მუშების მოწინავე ნაწილი, ეს არის — ავანგარდი, ეს — ჩვენა ვართ“¹⁸.

ვ. ი. ლენინს სისტემაში მოჰყავს სახელმწიფოსა და დემოკრატიის თაობაზე მარქსის შეხედულებათა მთელი ერთობლიობა და შემდეგნაირად ავითარებს ამ საკითხს: „ამრიგად, „კომუნისტურ საზოგადოებაში“ კი იქნება სახელმწიფოებრიობა! ხომ არ არის აქ წინააღმდეგობა?

არა:

I — კაპიტალისტურ საზოგადოებაში სახელმწიფოში საკუთარი აზრით.

II — გადასვლა (პროლეტარიატის დიქტატურა): გარდამავალი ტიპის სახელმწიფო (არა სახელმწიფო საკუთარი აზრით).

III — კომუნისტური საზოგადოება: სახელმწიფოს კვდომია:

სრული თანმიმდევრობა და სიცხადეა!

სხვანაირად:

I — დემოკრატია მხოლოდ გამონაკლისის სახით, არასოდეს არაა სრული ...

II — დემოკრატია თითქმის სრული, შეზღუდული მხოლოდ ბურჟუაზიის წინააღმდეგობის დათრგუნვით.

III — დემოკრატია ნამდვილად სრული, რომელიც ჩვევად იქცევა და ამიტომ კედება...“ „მარქსიზმი სახელმწიფოს შესახებ“, გვ. 53—54).

სოციალისტური დემოკრატია უზრუნველყოფს სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში ხალხის ფართო მასების მონაწილეობას: „...ჩვენ გვაქვს „საუცხოო საშუალება“ ერთბაშად, ერთი დაკვრით გაეაათქვეცოთ ჩვენი სახელმწიფო აპარატი, საშუალება, რომელიც არც ერთ კაპიტალისტურ სახელმწიფოს არასოდეს არ ჰქონია და არც შეიძლება ექნეს. ეს საუცხოო საქმეა მშრომელთა მიზიდვა, ღარიბთა მიზიდვა სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის ყოველდღიურ მუშაობაში“¹⁹. სოციალისტური დემოკრატია ავტომატურად არ ხორციელდება, საჭიროა აქტიური მუშაობა. საჭიროა ბრძოლა ბიუროკრატიაში წინააღმდეგ ბრძოლის დროს, „... სასოწარკვეთილებას კი არ უნდა მივეცეთ, არამედ კვლავ და კვლავ უნდა დავიწყოთ მუშაობა, განვაახლოთ შეწყვეტილი მუშაობა, გამოვცადოთ მიზნის მიღწევის სხვადასხვანაირი ხერხები“. აქვე ლენინი აკონკრეტებდა მუშაობის პრინციპებს: „...საჩივარი უნდა ეგზავნებოდეს სახკომსაბჭოსაც და სრულიად რუსეთის ცაკსაც, ე. ი. გამოყენებული უნდა იქნეს ჩვენი კონსტიტუციით მინიჭებული ყველა უფლება. ეს ომია და, რასაკვირველია, ზოგჯერ დაკავშირებულია დამარცხებასთან. მაგრამ სად გავგონილა, რომ დამარცხებანი არ ყოფილიყოს ყველაზე ძლევა-მოსილი ომების დროსაც კი? ასე აქაც შესაძლებელია დამარცხებანი, მაგრამ საჭიროა ბრძოლა ვაწარმოოთ. ჩვენში კი საქმეს სერიოზულად არ ჰყიდებენ ხელს. საქმის გაკიანურებისათვის სამართალში აძლევედით? სად არის სახალხო სასამართლოების განაჩენები იმისათვის, რომ მუშა ან გლეხი, რომელიც იძულებულია ოთხჯერ თუ ხუთჯერ მივიდეს დაწესებულებაში, ბოლოს, იღებს ფორმალურად რაღაც სწორს, მაგრამ არსებითად კი აბუჩად ავდება

¹⁸ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 33, გვ. 324—325—366.

¹⁹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 26, გვ. 117.

გამოდის? თქვენ ხომ კომუნისტები ხართ, რატომ არ უცებთ საფანჯს ამ ვაჟბატონ ბუროკრატებს, მერე კი რატომ არ მიათრევთ მათ სახალხო სასამართლოში და საპრობილეში საქმის ამ გაკვიანურებისათვის?"²⁰, ვ. ი. ლენინი დაეინებით მოითხოვდა, რომ დასჯილიყო ყველა, ვინც სოციალისტურ კანონიერებას უხეშად არღვევდა.

ვ. ი. ლენინის აზრით, „ბუროკრატიზმთან ბრძოლა ბოლომდე, მასზე სრულ გამარჯვებამდე მხოლოდ მაშინ შეიძლება, როცა მთელი მოსახლეობა მიიღებს მონაწილეობას მართვა-გამგეობაში. ბურჟუაზიულ რესპუბლიკაში ეს არათუ შეუძლებელი იყო: ამას ხელს უშლიდა თვით კანონი. თვით ყველაზე საუკეთესო ბურჟუაზიულ რესპუბლიკებს, რაც უნდა დემოკრატიული იყვნენ ისინი, ათასობით საკანონმდებლო დაბრკოლება აქვთ, რაც ხელს უშლის მშრომელთა მონაწილეობას მართვა-გამგეობაში. ჩვენ ის შევძელით, რომ ეს დაბრკოლებები ჩვენში აღარ არსებობს, მაგრამ დღევანდლამდე ვერ მივაღწიეთ იმას, რომ მშრომელ მასებს შეეძლოთ მართვა-გამგეობაში მონაწილეობის მიღება, — გარდა კანონისა, არის კიდევ კულტურული დონე, რომელსაც ვერავითარ კანონს ვერ დაუმორჩილებ. ამ დაბალი კულტურული დონის ბრალია ის, რომ საბჭოები, რომლებიც თავიანთი პროგრამით მართვა-გამგეობის ორგანოები არიან მშრომელთა მეშვეობით. სინამდვილეში წარმოადგენენ მართვა-გამგეობის ორგანოებს მშრომელთათვის პროლეტარიატის მოწინავე ფენის მეშვეობით, მაგრამ არა მშრომელი მასების მეშვეობით“²¹. ვინაიდან საბჭოები სინამდვილეში წარმოადგენენ ამ პერიოდში მართვა-გამგეობის ორგანოებს მშრომელთათვის პროლეტარიატის მოწინავე ფენის მეშვეობით, ვ. ი. ლენინი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა კადრების სწორად შერჩევას. იგი მითითებას იძლეოდა, რომ კადრების შერჩევის დროს გაეთვალისწინებიათ შემდეგი: ა) კეთილსინდისიერება, ბ) პოლიტიკური მხარე, გ) საქმის ცოდნა და დ) ადმინისტრაციული უნარი²². ვ. ი. ლენინი მოითხოვდა კადრების საქმიანობა შეეფასებინათ არა მათი წარმოშობის მიხედვით, არამედ მათ მიერ ფაქტიურად შესრულებული საქმის მიხედვით, იმის მიხედვით თუ როგორ ასრულებდნენ ისინი საბჭოთა ხელისუფლების მიერ დასახულ ამოცანებს.

ვ. ი. ლენინი დაეინებით მოითხოვდა, რომ სახელმწიფოს მართვა დამყარებული ყოფილიყო მეცნიერულ საფუძველზე, იგი ზრუნავდა კადრების აღზრდისა და მათი მატერიალური პირობების გაუმჯობესებისათვის, მაგრამ დაუნდობელი იყო იმთ მიმართ, ვინც სოციალისტურ კანონიერებას არღვევდა და თავის პირად ინტერესებს ხალხის ინტერესებზე მაღლა აყენებდა. ასეთ პირებს ვ. ი. ლენინი ჩამოხრჩობის ღირსად თვლიდა. მას დასაშვებად მიანდა არა მარტო ცალკეული პირების, არამედ — ხელმძღვანელი ორგანოების დასჯაც, თუ ისინი სოციალისტურ კანონიერებას არღვევდნენ; იგი მოითხოვდა საბჭოთა კანონის რეალობად გადაქცევას. ვ. ი. ლენინი ვერ ურიიდებოდა საბჭოთა ორგანოებში არსებულ ბუროკრატიზმს და ამ ორგანოების მუშაობის არსებით გარდაქმნას მოითხოვდა; იგი არ მალავდა ამ ორგანო-

20 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 32, გვ. 494, 545—546.
 21 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 29, გვ. 203—204.
 22 Ленинский сборник. XXIII, стр. 164.

თა მუშაობის ნაკლოვანებებს: „ჩვენ უკვე ხუთი წელია თავს დავფუსფუსებთ ჩვენი სახელმწიფო აპარატის გაუმჯობესების საქმეს, მაგრამ ეს სწორედ მხოლოდ ფუსფუსია, რომელმაც ხუთი წლის მანძილზე მხოლოდ თავისი უფარვისობა დამტკიცა, ანდა უსარგებლობაც კი, ანდა მავნებლობაც კი“²³. ვ. ი. ლენინი მოითხოვდა სახელმწიფო აპარატის მუშაობის გაუმჯობესებას იმ ადამიანების ჩართვით, რომელთაც შესწევთ საქმის წარმართვის უნარი. იგი მოაგონებდა ყველას სოციალისტური კანონიერების დაცვის აუცილებლობას, აფრთხილებდა თანამდებობის პირებს, რომ ისინი დაისჯებოდნენ კანონის უცოდინარობისა და შეუფარდებლობისათვისაც²⁴.

ვ. ი. ლენინი მოაგონებდა ყველას, რომ სოციალისტური კანონიერების დარღვევა არ შეიძლება: „... მე ჯერ კიდევ არ დამიკარგავს იმედი, რომ ჩვენ ამისათვის როდისმე დამსახურებულად ჩამოგვკიდებენ“; და შემდეგ — „ამასთან ვაფრთხილებას ვიძლევი, რომ შემდეგში საქმის გაჯანჯლებისათვის დავსჯით წმინდან, მაგრამ ბეც რეგვენებსაც კი... რადგან ჩვენ... გვჭირდება არა წმინდანობა, არამედ საქმის წარმართვის უნარი“²⁵. ვ. ი. ლენინი, აკრიტიკებს საბჭოთა ორგანოების მუშაობაში არსებულ ნაკლოვანებებს და მათი, კერძოდ, მუშგლეხინის მუშაობის არსებით გაუმჯობესებას მოითხოვს: „ექვი არ არის, რომ მუშგლეხინი უდიდეს სიძნელეს წარმოადგენს ჩვენთვის და რომ ეს სიძნელე დღემდე არ არის გადაჭრილი. ვფიქრობთ, მართალი არ არიან ის ამხანაგები, რომლებიც ამ სიძნელეს ისე სწყვეტენ, რომ უარყოფენ მუშგლეხინის სარგებლობას თუ საჭიროებას. მაგრამ ამავე დროს არ უარყოფთ, რომ ჩვენი სახელმწიფო აპარატისა და მისი გაუმჯობესების საკითხი ძალიან ძნელი საკითხია, იგი სრულიად არ არის გადაწყვეტილი და ამავე დროს უადრესად საარსებო საკითხია“. ამასთან იგი იძლეოდა სახელმწიფო აპარატის განახლების რჩევას: „ჩვენი სახელმწიფო აპარატის გაუმჯობესების საკითხში მუშგლეხინი... არ უნდა გამოეკიდოს რაოდენობას და არ უნდა აჩქარდეს“²⁶, უმჯობესია ცოტა და კარგო, — ამბობდა ვ. ი. ლენინი.

ვ. ი. ლენინი სახელმწიფოს სწორად მართვაში ხალხის ინტერესების დაცვას გულისხმობდა და მიუთითებდა მასებისაგან მოწყვეტის საშიშროებაზე: კომუნისტები უნდა „...ტრიალებდნენ მუშათა ცხოვრების შუაგულში, უნდა იცნობდნენ მასას მთელი სიგრძე-სიგანით, რომლებსაც უნდა შესწევდეთ უნარი უტყუარად გაარკვიონ ყოველ საკითხსა და ყოველ მომენტში მასის განწყობილება, მისი ნამდვილი მისწრაფებანი, მოთხოვნილებანი, აზრი, შესწევდეთ უნარი, ოდნავი ყალბი იდეალიზაციის გარეშე, გაარკვიონ მისი შეგნებულობის დონე და ამა თუ იმ ცრურწმენის და ძველი დროის ნაშთების გავლენის ძალა, შესწევდეთ უნარი მოიპოვონ მასის უსაზღვრო ნდობა მისდამი ამხანაგური დამოკიდებულებით, მის საჭიროებათა მზრუნველობით დაკმაყოფილებით“²⁷.

23 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 33, გვ. 578.

24 Ленинский сборник, VIII, стр. 21.

25 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 36, გვ. 640—641

26 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 33, გვ. 568, 575

27 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 33, გვ. 217.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის პოლიტიკა და საბჭოთა სახელმწიფოს მიერ მიღებული კანონები ხალხის საარსებო ინტერესების მეცნიერული გამოხატულებაა. ვ. ი. ლენინი მრავალჯერ შენიშნავდა, რომ, რაღაც არ უნდა დაგვიჯდეს, მმართველობის აპარატი პოლიტიკას უნდა დაეუმორჩილოთ. იგი წერს, რომ კანონი არის პოლიტიკური ღონისძიება²⁸; დაკავებული თანამდებობის მიუხედავად, კანონის დარღვევის უფლება არავის არა აქვს. ამ დებულების ხაზგასმას დიდი მნიშვნელობა აქვს დღესაც, როგორც სკკპ XXIV ყრილობაზე ითქვა „...ჯერ კიდევ არიან უსულგულო მოხელეები, საქმის გამჭიანურებლები, უხეშები. მათი საქციელი საბჭოთა მოქალაქეების სამართლიან გულისწყრომას იწვევს. პარტია, საზოგადოებრიობის მხარდაჭერით, კვლავინდებურად გადაჭრით იბრძოლებს მართვის აპარატის მუშაობის კულტურის ამაღლებისათვის“²⁹. ბიუროკრატიზმთან ბრძოლაში მიუტევებელია გულგრილობა. ბიუროკრატიზმს ხელს უწყობენ ისინი, რომლებიც ბიუროკრატიზმთან ბრძოლის ნაცვლად ნერგავენ უიმედობას, რადგან ბიუროკრატიზმი მათ დაუძლეველ მოვლენად მიაჩნიათ. ბიუროკრატიზმის მკვნეობა იმაშიც მდგომარეობს, რომ თავისი არსებობით ის რევიზიონისტებს სოციალისტური დემოკრატიის არაპუმანურობის შესახებ ლაყბობის საბაზს აძლევს.

ვ. ი. ლენინის თეორიული მემკვიდრეობის მეცნიერულ ანალიზს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს სოციალისტური დემოკრატიის შემდგომი განვითარებისა და სახელმწიფოს შესახებ ბურჟუაზიული სოციალოგებისა და რევიზიონისტების შეხედულებათა კრიტიკისათვის.

²⁸ В. И. Ленин, ПСС, т. 30, стр. 99.

²⁹ სკკპ XXIV ყრილობის მასალები, 1971, გვ. 99.

Е. В. ГУГО

К ВОПРОСУ НАРОДНОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОЦЕНКИ ВРЕМЕНИ СЛЕДОВАНИЯ ПАССАЖИРА НА ТРАНСПОРТЕ ГРУЗИНСКОЙ ССР

Затраты общественного времени связанные с перемещением на транспорте пассажиров определенных категорий (командированных, выезжающих по службе и переезжающих по организованному набору) ставят вопрос о народнохозяйственной оценке пребывания таких пассажиров в пути следования.

Стоимостной оценкой потраченного времени на транспорте может служить денежная оценка пассажира-часа. Исследованию этого вопроса в современной литературе уделяется много внимания¹, однако единого мнения среди исследователей пока нет и поэтому норматив оценки пассажира-часа не установлен как в целом по народному хозяйству, так и для отдельных республик.

В настоящей статье предлагается один из методов оценки пассажира-часа по величине национального дохода на одного работника материального производства и по размерам заработной платы и оплачиваемым командировочным расходам работников непроизводственной сферы народного хозяйства. Необходимо отметить, что суждения исследователей разные: и в отношении выбора периода времени, к которому относятся народнохозяйственные расходы по проезду командированных пассажиров; и в отношении отнесения командировочных расходов к определенным группам пассажиров из нематериальной сферы народного хозяйства.

Например, П. С. Соловьев предлагает за основу для расчета пассажира-часа принять период времени равный семичасовому рабочему дню. С данным положением нельзя согласиться. Дело в том, что денежная оценка пассажира-часа, это не оценка рабочего времени данного командированного работника, а величина характеризующая потерю народного хозяйства за период времени, когда работник следует на транспорте в качестве пассажира.

¹ В. С. Купцов, Об оценке стоимости пассажира-часа, Вестник н-иссл. инст. ж-д. транспорта, 1960, № 1;

Г. Н. Буачидзе, Координация автомобильного транспорта и железных дорог местного значения, Изд. «Мециереба», Тб., 1964;

Г. И. Черномордик, Повышение скоростей движения поездов, Изд. «Транспорт», М., 1964;

П. С. Соловьев, Денежная оценка пассажира-часа на транспорте, «Тр. Рижского инст. инж. гражданской авиации», Вып. 168, Рига, 1970;

С. А. Пономарев и Т. А. Пахман, Еще об оценке пассажира-часа, журн. «Железнодорожный транспорт», 1968, № 11;

А. В. Мирошников, Экономическая оценка эффективности эксплуатации самолетов и двигателей, Изд. РИО МГА, Рига, 1966.

В пассажиропотоке, в период времени работы транспорта, всегда находится определенное количество пассажиров, в том числе и командированные, передвижение которых не ограничивается длительностью рабочего дня, а связано со временем работы транспорта в течении суток. Как известно, современные виды магистрального транспорта работают круглосуточно и круглогодично, если не считать необходимых кратковременных перерывов производственного характера. Следовательно, период времени, к которому относятся возмещаемые расходы командированного работника, необходимо считать календарным временем суток, как это и делается многими авторами. По нашему мнению, чрезмерная детализация этого вопроса путем ввода коэффициентов корректирующих продолжительность времени работы транспорта, времени работы организаций и хозяйственных предприятий, времени нахождения командированного пассажира в пути и т. д., — только излишне усложняет задачу хотя бы потому, что советский кодекс законов о труде не предусматривает такой дифференциации рабочего времени командированного в течении следования его на транспорте. Кроме того, всякий иной подход в выборе периода времени может привести к завышенным результатам оценки пассажиро-часа. Подтверждением этого могут служить расчеты П. С. Соловьева, произведенные им при учете только рабочего времени. По его расчетам для Латвийской ССР оценка пассажиро-часа получилась равной 1,84 руб/час, что в несколько раз превышает результаты расчетов, произведенных другими советскими исследователями.

Для расчета величины денежной оценки пассажиро-часа (C_n) наиболее приемлемы формулы профессора Г. И. Черномордика и кандидата технических наук доцента Г. Н. Буачидзе, аналитические выражения которых при одинаковых обозначениях символов соответственно имеют вид:

по Г. И. Черномордику²

$$C_n = \frac{x}{720} (\gamma_1 \cdot C_{нд} + \gamma_2 \cdot C_{зн} + 30C_k) \text{ руб-час} \quad (1)$$

по Г. Н. Буачидзе³

$$C_n = \frac{1}{720} [\gamma_1 \cdot C_{нд} + (\gamma_2 + \gamma_3) \cdot C_{зн} + 30 (\gamma_4 C_k + \gamma_5 C_c)] \text{ руб-час} \quad (2)$$

где: $C_{нд}$ — величина национального дохода, приходящегося на одного работника материального производства; $C_{зн}$ — среднемесячная заработная плата работников непродуцственной сферы народного хозяйства; $30C_k$ — месячный расход по командировкам в размере 3 руб. 60 коп. в сутки (суточные плюс возмещаемые расходы на транспортных сервис); γ_1 и γ_2 — доли распределения общего числа командированных по отношению к сферам народного хозяйства; γ_3 — доля перемещенных по отношению к командированному набору; γ_4 — доля перемещенных по службе и организованному набору; γ_5 — доля перемещенных по отношению к командированному набору; x — доля командированных в общем пассажиропотоке.

Принципиальное различие в вышеуказанных расчетных формулах заключается в том, что Г. И. Черномордик устанавливает величину

² Г. И. Черномордик, Повышение скоростей движения поездов, стр. 16

³ Г. Н. Буачидзе, Координация... стр. 117.

пассажиро-часа по отношению ко всем без исключения пассажирам включая и отпускников, учащихся, пенсионеров и прочих граждан, для чего в расчетную формулу он вводит коэффициент $\alpha=0,39$, уменьшающий результаты расчетов по оценке пассажира-часа в 2,5 раза, тогда как Г. Н. Буачидзе величину пассажира-часа устанавливает только для командированных пассажиров из обеих сфер народного хозяйства, поскольку по третьей группе пассажиров (отпускники, учащиеся и пр.) народное хозяйство возмещений затрат не производит. Командировочные же расходы Г. Н. Буачидзе относит только к командированным из нематериальной сферы производства, а также к перемещенным по службе и организованному набору, так как при определении национального дохода командировочные расходы для работников материальной сферы уже были учтены как накладные расходы в себестоимости продукции и, следовательно, учитывать их второй раз для этой категории работников очевидно не следует.

Для расчета денежной оценки пассажира-часа нами используются статистические данные Грузинской ССР за 1969 год⁴, при этом расчетные показатели, представленных в вышеуказанных формулах, имеют следующие значения: 1) национальный доход ($C_{на}$) на одного работника материального производства в месяц — 182,1 руб.; 2) среднемесячная заработная плата ($C_{мн}$) работников непроездовой сферы народного хозяйства — 98,6 руб. (определяемая как средневзвешенная величина численности и заработной платы отдельных отраслей непроездовой сферы народного хозяйства); 3) среднемесячный расход по командировкам ($30 C_{к}$) — 108,0 руб.

Доли γ_1 и γ_2 распределения числа командированных из материальной и нематериальной сферы народного хозяйства принимались по значениям указанных авторов, а именно: по Г. И. Черномордику $\gamma = 0,57$ и $\gamma = 0,43$, по Г. Н. Буачидзе $\gamma = 0,67$ и $\gamma = 0,33$. Для перемещенных по службе и организованному набору γ_2 можно не учитывать, так как для Грузинской ССР количество пассажиров данной группы очень мало.

По исходным данным расчетная величина пассажира-часа по формуле (1) получается равной 13,8 коп., а по формуле (2) 26,4 коп. Значительное заниженное значение пассажира-часа по формуле Г. И. Черномордику объясняется тем, что расходы по проезду командированных он относит ко всем без исключения пассажирам; а это не соответствует действительности.

Следовательно, денежную оценку пассажира-часа для Грузинской ССР на 1969 год надо принять равной 26,4 коп., рассчитанной по формуле Г. Н. Буачидзе.

Необходимо отметить, что в расчетных формулах величины долей γ_1 и γ_2 могут иметь различные значения на разных видах транспорта. В связи с этим меняется и оценка пассажира-часа. Так, при значениях γ_1 и γ_2 от 0,25 до 0,75 величина пассажира-часа составляет (по формуле 2): при $\gamma_1=0,75$, $\gamma_2=0,25$, $C_{мн}=26,1^4$ коп. при $\gamma_1=0,50$, $\gamma_2=0,50$, $C_{мн}=26,99$ коп. при $\gamma_1=0,25$, $\gamma_2=0,75$, $C_{мн}=27,80$.

⁴ 45 лет Советской Грузии, Статистический сборник, Тб., 1971, стр. 220, 228, 241.

Эти данные свидетельствуют о незначительном влиянии величины долей на оценку пассажиро-часа. Поэтому в расчетах пассажиро-часа допустимо принимать доли $\gamma_1 = -0,5$, $\gamma_2 = -0,5$ и $C_n \approx 27$ коп. В таком случае, формула (2) Г. Н. Буачидзе может быть применена для расчета величины пассажиро-часа в целом по республике и на отдельных видах транспорта и, кроме того, в расчетах пассажиро-часа на перспективу.

Интересно проследить за величиной пассажиро-часа по годам. Первоначально рассмотрим темпы роста национального дохода на одного работника материального производства и темпы роста средней заработной платы работников непроизводственной сферы народного хозяйства, так как темпы роста этих показателей влияют на величину пассажиро-часа. Расходы (C_n) на одного командированного можно принимать постоянными и тогда они на изменение величины пассажиро-часа влияния не оказывают.

Рассмотрим темпы роста национального дохода и средней заработной платы⁵.

Темпы роста национального дохода на одного работника материально-производственной сферы народного хозяйства СССР (в %)

Таблица 1

По отношению к гг.	Г о д ы		
	1965	1970	1975
1960	105,2	122,6	162,6
1965	—	116,5	154,5
1970	—	—	132,5

Темпы роста среднемесячной заработной платы работника непроизводственной сферы народного хозяйства СССР (в %)

Таблица 2

По отношению к гг.	Г о д ы		
	1965	1970	1975
1960	133,1	152,2	163,0
1965	—	114,3	122,4
1970	—	—	107,0

Как видно из приведенных данных, национальный доход на одного работника в 1975 году увеличится по отношению к 1970 году на 62,6%, а средняя заработная плата на 63,0%, по отношению к 1970 году первый возрастает на 32,5%, а вторая — на 7%. Следует отметить, что в 1970 году величина национального дохода на одного работника почти в два раза превышает среднюю заработную плату ($C_{из} = 206,7$ руб., $C_{из} = 98,8$ руб.).

На основании вышесказанного следует, что изменение величины пассажиро-часа в большей мере связано с ростом национального дохода на одного работника, чем с ростом средней заработной платы работника непроизводственной сферы народного хозяйства. Расчеты показали, что темпы роста величины пассажиро-часа несколько отстают от темпов роста национального дохода на одного работника, о чем свидетельствуют нижеприведенные данные:

⁵ Рассчитано по данным: 50 лет Советской Грузии, стр. 220, 228, 241 и проекту пятилетнего плана развития народного хозяйства Грузинской ССР на 1971—1975 гг., Тбилиси, 1971, стр. 165—172.

Темпы роста величины пассажиро—часа по ГССР

Таблица 3

Годы	Денежная пасс. оценка часа (коп.)	% к 1960	% к 1965	% к 1970
1960	23,7	100,0	—	—
1965	25,8	108,8	100,0	—
1970	28,7	121,0	111,2	100,0
1975	33,9	143,0	131,3	118,1

Можно сказать, что в целом по стране рост стоимости пассажиро—часа свидетельствует о повышении благосостояния населения, но в то же время он способствует увеличению народнохозяйственных расходов соответственно времени следования командированного пассажира из транспорте. Произведенные расчеты (см. таблицу 4) позволяют наглядно убедиться в этом.

Народнохозяйственная оценка времени проезда командированного пассажира на транспорте ГССР

Таблица 4

Народнохозяйственная оценка времени (в руб.)				
	1960 г.	1965 г.	1970 г.	1975 г.
Одного часа	0,24	0,26	0,29	0,34
Пяти часов	1,20	1,30	1,45	1,70

С помощью представленной расчетной таблицы можно быстро определять значение народнохозяйственной оценки времени командированного пассажира на любом виде пассажирского транспорта Грузии.

На современном этапе технического прогресса проблема ускорения пассажирских перевозок особо актуальна. Повышение скоростей пассажирских перевозок всеми видами транспорта создает предпосылки к исследованию вопроса определения экономии средств от сокращения времени проезда пассажирами, так как народнохозяйственные расходы по проезду командированного пассажира целиком ложатся на государство. В связи с поставленной задачей, здесь рассматриваются другие вопросы экономики железнодорожного и воздушного транспорта.

В общем объеме перевозок Грузинской ССР количество пассажирских отправок за десятилетний период возросло на железнодорожном транспорте на 7%, на автомобильном — в 2,5 раза, а на воздушном транспорте почти в 5 раз. Высокие темпы роста объема перевозок на автомобильном и воздушном транспорте изменяют и соотношение в объеме отправок между рассматриваемыми видами транспорта (см. таблицы 5 и 6).

Таблица 5
 Динамика роста отправлений пассажиров
 в междугородних перевозках
 ГССР⁶

Отправлено пассажиров (млн. чел.)	1960 г.	1965 г.	1970 г.
Жел.-дор. трансп.	20,2	20,2	21,6
Автомобильным "	10,2	21,4	24,9
Воздушный "	0,3	0,8	1,5

Таблица 6
 Удельный вес железнодорожного, авто-
 мобильного и воздушного транспорта
 Грузинской ССР в общем объеме отпра-
 вления пассажиров в междугороднем
 сообщении (в %)

Вид транспорта	1960 г.	1965 г.	1970 г.
Железнодорожный	65,8	47,6	44,9
Автомобильный	33,2	50,4	51,8
Воздушный	1,0	2,0	3,3

Соотношение в объеме перевозок показывает, что удельный вес автомобильного и воздушного транспорта увеличивается, а железнодорожного падает, что происходит в связи с перераспределением пассажиропотока с железнодорожного на автомобильный и воздушный транспорт и собственного прироста пассажиропотоков на этих видах транспорта.

Особенно ясно выражена роль воздушного транспорта на основных трассах союзного значения Грузинской ССР. Сопоставление отправок пассажиров по этим трассам с отправлениями параллельных сообщений железнодорожного транспорта представлено в таблице 7. Как видно, удельный вес воздушного транспорта в общем объеме отправок обоих видов транспорта на многих направлениях превышает 90%. Естественно, что на воздушных трассах, роль которых столь значительна, в перспективе должна быть повышена частота движения и улучшена технология и культура обслуживания пассажиров. Эти меры еще более повысят роль воздушного транспорта.

Основной причиной увеличения удельного веса отправок воздушным транспортом является сокращение времени нахождения в пути пассажиров, что в значительной мере сокращает народнохозяйственные расходы по проезду командированных пассажиров. В некоторых случаях причиной является низкая стоимость билета, что вызвано резким спрямлением маршрута по отношению к железнодорожному транспорту.

Причиной более высокого удельного веса отправок на железнодорожном транспорте является низкая стоимость билета на коротких и средних расстояниях, а в некоторых случаях — недостаточная частота движения воздушного транспорта. Так, например, на маршрутах Москва, Ленинград, Киев сказывается влияние фактора времени, а на маршрутах Минеральные Воды, Одесса, Симферополь, Ташкент в большей степени действует фактор спрямления маршрута, хотя и фактор времени так же имеет значение. На маршрутах Адлер, Ереван повышение удельного веса железнодорожного транспорта имеет место в основном за счет недостаточной частоты движения воздушного транспорта (по три рейса на обоих направлениях в сутки), что, естественно, не предоставляет возможности обеспечить все требования на перевозку пассажиров на данных направлениях.

⁶ 50 лет Советской Грузии, стр. 181, 188, 190

Отправка пассажиров с аэропортов Тбилиси и Сухуми по основным трассам
 союзного значения и параллельным им железнодорожным сообщениям
 (за август 1966—1968 г.)

Таблица 2

Направления воздушных трасс	Количество пассажиров, человек								
	за август 1966 г.			за август 1967 г.			за август 1968 г.		
	Общий объем пассаж. перев. на ж.-д. и о возд. трансп.	В т. ч. перев. возд. трансп.	Уд. вес. возд. тр. исп.	Общий объем пасс. перев. на ж.-д. и возд. трансп.	В т. ч. перев. возд. трансп.	Уд. вес. возд. трансп.	Общий объем пасс. перев. на ж.-д. и возд. трансп.	В т. ч. перев. возд. трансп.	Уд. вес. возд. трансп.
Из Тбилиси									
на Москву	17156	12565	73,2	18045	13765	76,2	19150	15350	80,1
Ленинград	2615	1695	64,8	2585	1775	68,6	3515	2730	77,6
Адлер	15140	2030	13,6	15205	1860	12,2	14720	1850	12,4
Ереван	14370	1670	11,1	15000	1640	10,9	16210	2570	15,8
Киев	2600	2070	85,0	3035	2655	85,6	2820	2370	84,0
Краснодар	2225	1555	69,8	2055	1235	60,0	8160	2410	76,2
Мин. Воды	7485	6680	89,2	13305	13170	94,7	10430	10040	95,9
Одессу	1330	1150	86,4	1835	1745	95,0	1915	1820	95,0
Ростов	3630	1160	31,9	4030	1545	38,0	4585	2645	57,6
Симферополь	1885	1735	92,0	2425	2325	95,8	2735	2700	96,6
Ташкент	2800	2720	97,1	2270	2220	97,7	2080	2010	96,6
Из Сухуми:									
на Москву	2330	12260	40,8	33285	12945	38,8	40170	19110	47,5
Ленинград	96,5	3715	38,3	9020	4100	45,4	9820	4780	48,6
Донецк	1518	1303	85,8	1300	1100	84,6	1450	1230	84,8
Луганск	1220	1010	82,7	1005	815	81,0	1410	1210	85,8
Одессу	2270	2225	97,8	1340	1860	95,8	1680	1530	91,0
Симферополь	1160	10,0	93,9	1475	1415	95,9	1660	1500	90,8

Определив качественные стороны различного соотношения удельных весов воздушного и железнодорожного транспорта можно рассмотреть вопрос определения экономического эффекта от сокращения времени проезда командированного пассажира. Очевидно, экономический эффект имеет место в результате переключения определенного числа пассажиров на более скоростной вид транспорта и сокращения времени следования, оцениваемого в народном хозяйстве величиной пассажир-часа.

² Г. М. Куцков и В. Б. Куракина, Перевозки пассажиров на воздушном транспорте СССР в 1966 и 1967 гг. Труды НИИ. Гражданской авиации, М., 1969, стр. 462—465, 488—493.

То же, 1970, стр. 233—241, 253—255.

При параллельных перевозках на определенном количестве направлений экономический эффект определится по формуле:

$$\Theta = \sum_{n=1}^n \alpha \cdot N_i \cdot C_n \cdot (t_2 - t_{1n}) \text{ руб.} \quad (3)$$

где:

n — число направлений; α — доля командированных в общем пассажиропотоке; N_i — количество пассажиров отказавшихся от пользования железнодорожным транспортом и перешедшее на воздушный транспорт за расчетный период времени; C_n — денежная оценка пассажиро-часа; t_1 — время проезда на воздушном транспорте; t_2 — время проезда на железнодорожном транспорте.

Определение количества пассажиров переключившихся на воздушный транспорт, на каждом отдельном направлении — N_i , базируется на том, что на рассматриваемых направлениях параллельных сообщений автомобильного транспорта нет и единственным наземным средством сообщения является железнодорожный транспорт. Следовательно, уменьшение пассажиропотока за определенный период времени на железнодорожном транспорте и увеличение его при этом на воздушном транспорте на такую же величину или больше дает право предполагать, что большинство пассажиров предпочло воздушный транспорт железнодорожному и только некоторая их часть вновь прибыла.

Определение доли командированных в общем пассажиропотоке требует статистического обследования пассажиров по целям поездки в целом по стране и по отдельным республикам. Обследование по стране не производилось уже около 35 лет⁸. На воздушном транспорте частичное обследование (анкетный опрос около сорока тысяч человек) производилось в 1964 и в 1967 году и результаты показали, что величина α на 1967 год равна 33,29%⁹.

Принимая, что $\alpha = 0,33$, $C_n = 26,4$ коп (как среднее значение оценок 1965 и 1969 гг.) и продолжительность проезда t_1 и t_2 по летнему расписанию соответствующего вида транспорта с учетом времени подъезда к аэропортам, расчеты экономического эффекта по формуле (3) и данным таблицы 7 дали значения, представленные в таблице 8.

Полученная экономия, в размере 9686,1 руб. (без учета обратных рейсов, относится только к августу месяцам трех лет 1966—1968 гг. Если допустить, что характер перераспределения командированных работников с железнодорожного на воздушный транспорт остается одинако-

⁸ Т. А. Пахман и Б. И. Шафиркин, Координация работы железнодорожного и воздушного транспорта по пассажирским перевозкам, «Железнодорожный транспорт», № 7, 1971.

⁹ Ю. В. Горяченков, Пассажиры стоки на воздушном транспорте, М., 1970, стр. 12.

Экономический эффект на отдельных авиатрассах от перераспределения
 пассажиропотока с железнодорожного на воздушный транспорт
 (за август 1966—1968)

Таблица 8

Направления воздушных трасс	Перераспре- делено пасс. на воздуш- ный транспорт ¹⁰ чел. N ₁	В том числе команди- рованных чел. α N ₁	Время проезда по ж.-д. час. t ₂	Время проезда на воздушном транспорте с учетом подъезда к аэропортам час. t ₁	Сокра- щение времени проезда час. t ₂ —t ₁	Экономи- ческий эффект руб.
Из Тбилиси:						
на Москву	790	261	42,0	4,5	37,5	2583,9
Ленинград	135	44	63,3	5,5	57,8	671,4
Киев	80	26	41,7	4,4	37,3	256,1
Мин. Воды	385	127	35,3	3,0	22,3	748,0
Одессу	85	28	40,1	5,2	34,9	257,9
Ростов	530	175	23,2	3,3	19,9	919,3
Симферополь	65	21	32,1	3,7	28,4	157,0
Из Сухуми на Ленинград	940	310	55,2	5,3	50,0	4032,0

Всего Э=9686,1

вым в течение года, тогда экономический эффект в народном хозяйстве на указанных в таблице 3 восьми направлениях составит за год 38744 руб. В масштабе республики, и страны в целом, народнохозяйственный эффект от использования воздушного транспорта командированными работниками достигнет значительным размером.

¹⁰ См. сноску 7.

ფილოსოფია

ბორის უბიძია

სიმბოლური ლოგიკის საგნის შესახებ

სიმბოლური ლოგიკა ახალი ეტაპია ფორმალური ლოგიკის განვითარებაში. სიმბოლური ლოგიკა იგივე ფორმალური ლოგიკაა და არა რომელიმე სხვა მეცნიერება, მაგრამ ეს ახალი, უფრო მაღალი ეტაპია ამ მეცნიერების განვითარებაში. სიმბოლური ლოგიკა არის თანამედროვე ფორმალური ლოგიკა და უფრო აბსტრაქტულია, ვიდრე ტრადიციული ფორმალური ლოგიკა, მაგრამ იგი ამავე დროს უფრო კონკრეტულიცაა; სიმბოლურმა ლოგიკამ გააფართოვა და ამავე დროს დააკონკრეტა ლოგიკის მრავალი პრობლემა, როგორც ტრადიციული, ასევე — თანამედროვე. ე. ი. სიმბოლური ლოგიკის საგანია აზროვნების ფორმების სტრუქტურა. სიმბოლური ლოგიკა ტრადიციული ფორმალური ლოგიკის უშუალო მემკვიდრეა, იგი ამ უკანასკნელის ბაზაზე წარმოშობილი და განვითარებული.

სიმბოლური ლოგიკა, როგორც აღვნიშნეთ, ფორმალური ლოგიკის განვითარების ახალი, უფრო მაღალი ეტაპია, მაგრამ ეს სიახლე არ ზღის მას ტრადიციული ფორმალური ლოგიკისაგან განსხვავებულ მეცნიერებად. მართალია, სიმბოლოების გამოყენებას ლოგიკაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ ეს ფაქტი სიმბოლური ლოგიკის საგანს არ განასხვავებს ტრადიციული ფორმალური ლოგიკის საგნისაგან. ფორმალური ლოგიკის ძირითადი ამოცანა არ იცვლება მისი ფორმალიზაციით.

ფორმალიზაციის მეთოდის ზოგადი და ძირითადი ნიშანია ლოგიკური სტრუქტურის შესწავლა მისი კონკრეტული შინაარსისაგან განყენებით. ფორმალიზაცია ისეთი მეთოდია, რომლის საშუალებით შინაარსობრივად განსხვავებული მოვლენები მათი სტრუქტურის მსგავსების საფუძველზე გაერთიანებული; ამიტომაც კვლევის ობიექტია არა შინაარსი, არამედ — სტრუქტურა, რომელიც განხილულია განსაზღვრულ წესებთან კავშირში მყოფ ნიშანთა სისტემების საშუალებით. სიმბოლური ლოგიკა აზროვნების ფორმებს მხოლოდ და მხოლოდ სტრუქტურის მხრივ შეისწავლის.

სიმბოლური ლოგიკა არის მეცნიერება აზროვნების ფორმების სტრუქტურის შესახებ.

აზროვნების ფორმებს მეცნიერების სხვადასხვა დარგი შეისწავლის (მაგალითად: აზროვნების ფსიქოლოგია, შემეცნების თეორია), მაგრამ ამ ერთ ობიექტში მათი საგანი განსხვავებულია. გარდა სიმბოლური ლოგიკისა არც ერთი მეცნიერება არ სწავლობს აზროვნების ფორმების სტრუქტურას ლოგიკური აღრიცხვის საშუალებით. მართალია, როგორც ტრადიციული, ასევე თანამედროვე ფორმალური ლოგიკის საგნის დადგენის დროს არის შემთხვე-

ვა, როცა ლოგია განსაზღვრულია როგორც მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის აზროვნების ფორმებს, მაგრამ ასეთი განსაზღვრება არსებითად მიუღებელია ლოგიკისათვის, ვინაიდან ლოგიკის გარდა აზროვნების ფორმებს სხვა მეცნიერებანიც სწავლობენ. სიმბოლური ლოგია აზროვნების ფორმიდან შეისწავლის მხოლოდ მათს სტრუქტურას, კანონებსა და წესებს; იგი მხოლოდ იმ კანონებს შეისწავლის, რომლებსაც ძალა აქვთ აზროვნების ფორმების სტრუქტურის სფეროში. ლოგიკის კანონები, რომლებსაც აზროვნების ფორმების სტრუქტურა ემორჩილება, ობიექტური ხასიათის კანონებია და, აქედან გამომდინარე, ბუნებრივი და არანორმატიული კანონებია.

თანამედროვე ფორმალურ ლოგიკაში აზროვნების ფორმების სტრუქტურის განოსახატავად მიმართავენ სიმბოლოებს. სწორედ ამის გამო იწოდება თანამედროვე ფორმალური ლოგია სიმბოლურ ლოგიკად. მართალია, ასეთი სიმბოლოებს არისტოტელეც მიმართავდა, მაგრამ — მეტად განსაზღვრულ ფარგლებში, რის გამოც ამას არა ჰქონდა საყოველთაო ხასიათი. სიმბოლოების გამოყენებას არსებითი მნიშვნელობა აქვს ლოგიკური სტრუქტურის ცხადსაყოფად. სიმბოლოების ენა ლოგიკური სტრუქტურის ზუსტად გამოვლენის შესაძლებლობას გვაძლევს.

ლოგიკაში ფორმალიზაციას, სიმბოლოების გამოყენებას არსებითი მნიშვნელობა აქვს იმ მხრივ, რომ ჩვეულებრივი ენობრივი ფორმა ხშირად ვერ იძლევა ლოგიკური სტრუქტურის მიხედვით განსხვავებულის განსხვავებულად გამოთქმას: რაც ხშირად ლოგიკური სტრუქტურით განსხვავებულია, ჩვეულებრივი ენობრივი ფორმა იმას ერთგვაროდ გამოთქვამს; ჩვეულებრივი ენობრივი ფორმით ლოგიკურის ანალიზი ყოველთვის არ არის საკმარისი პირობა ლოგიკური სტრუქტურის განსხვავებულობის დასადგენად. სხვაგვარად, ჩვეულებრივი სალაპარაკო ენის ნაკლი იმაშია, რომ მასში ლოგიკური მიმართება ცხადად არ გამოითქმის: იგი არ არის ლოგიკური მიმართების ზუსტი გამოსახვის საშუალება, მას არა აქვს მკაცრად განსაზღვრული ლოგიკური სტრუქტურა, რის გამოც ხასიათდება არაინტუსტივითა და მრავალმნიშვნელოვანებით. საწინააღმდეგოდ ამისა, სიმბოლურ ლოგიკაში ფორმალიზებული ენა ხასიათდება მკაცრად სპეციფიცირებული სტრუქტურით. სწორედ ამიტომ ფორმალიზაციის, სიმბოლიზაციის ერთ-ერთ მთავარ ნიშნად ეს მხარე უნდა მივიჩნიოთ. მაგალითად, თუ ავიღებთ შემდეგი სახის დასკვნებს:

1. მე შევხვდი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტს
 საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტი ცნობილი მათემატიკოსია
 მაშასადამე, მე შევხვდი ცნობილ მათემატიკოსს.
2. მე შევხვდი ვილაცას
 ვილაცა რადიოს გამომგონებელია
 მაშასადამე, მე შევხვდი რადიოს გამომგონებელს

მოცემულ დასკვნებს ერთი და იგივე ჩვეულებრივი ენობრივი ფორმა აქვთ, სინტაქსით ერთგვაროვანი არიან, — მაგრამ იმავე დასკვნების ლოგიკური სტრუქტურა განსხვავებულია. მხოლოდ პირველ დასკვნაშია დანასკვი ლოგიკურად ჰემპარიტი, მეორეში კი მცდარია. პირველი დასკვნის ორივე წინადადებაში — „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტი“ — აღნიშნავს სრულიად განსაზღვრულ ინდივიდუალურ საგანს X, ხოლო მეორე

რე დასკვნის ორივე წინადადებაში სიტყვა „ვილაცა“ აღნიშნავს იმას, რომ არსებობს ასეთი საგანი X. მეორე დასკვნაში დანასკვი მცდარია იმიტომ, რომ გამოთქმა „არსებობს ასეთი X“, წინამძღვრებში ანუ ორივე წინადადებაში შეიძლება ეხებოდეს არა ერთსა და იმავე ინდივიდუალურ საგანს X-ს. პირველი და მეორე დასკვნა ჩვეულებრივი ენობრივი ფორმით იგივეობრივია, ხოლო ამ იგივეობის საფუძველზე თუ გავაიგივებთ მათს ლოგიკურ სტრუქტურასაც, ეს შეცდომა იქნებოდა.

მაშასადამე, ჩვეულებრივი ენობრივი ფორმა ამ ორი დასკვნისა ვერ აჩვენებს მათი ლოგიკური სტრუქტურით განსხვავებულობას, ამიტომაც ლოგიკური ანალიზი აუცილებლობით მოითხოვს ფორმალისტიკის, სიმბოლისტიკის. ფორმალურ ლოგიკაში სიმბოლოებისა და ფორმულების გამოყენება შემთხვევითი კი არ არის, არამედ სრულიად აუცილებელი და კანონზომიერია, რის გამოც იგი იწოდება სიმბოლურ ლოგიკად. სიმბოლური ლოგიკის საგნის განსაზღვრებასთან დაკავშირებით უნდა აღვნიშნოთ შემდეგიც:

1. ზოგიერთის აზრით, სიმბოლური ანუ თანამედროვე ფორმალური ლოგიკის საგანია დასაბუთების სტრუქტურა. სიმბოლური ლოგიკის დაყვანა მხოლოდ დასაბუთების სტრუქტურის შესწავლამდე მას მეტად ვიწრო მნიშვნელობისას გახდიდა, — მაშინ ამ ლოგიკიდან, სხვაზე რომ არაფერი ვთქვათ, უნდა ამოგვეგდო ფორმალური ლოგიკის ისეთი პრობლემები, როგორცაა მსჯელობის თეორია, განსაზღვრების თეორია; თანამედროვე ფორმალური ლოგიკა კი ამ საკითხთა გარეშე არ არსებობს;

2. კიდევ უფრო არასწორია მტკიცება, თათქოს სიმბოლური ლოგიკის საგანია დასაბუთება: **ჭერ ერთი**, როგორც ვთქვით, სიმბოლური ლოგიკის შესასწავლი ობიექტის მხოლოდ დასაბუთების სფეროთი შემოსაზღვრა მეტად ვიწროა, **და მეორე**, რაც მთავარია, სიმბოლური ლოგიკის საგნად ყოველგვარი დასაბუთების აღიარება მეტად ფართოა და არაზუსტია; დასაბუთებაც ისევე, როგორც მსჯელობა და დასკვნა, მხოლოდ ლოგიკის შესასწავლ ობიექტებს არ წარმოადგენენ, მათ შეისწავლიან განსხვავებული მეცნიერებანი; მაგალითად: შემეცნების თეორია, ფსიქოლოგია, — სწორედ ამის გამო მტკიცება, რომ ლოგიკის საგანია დასაბუთება, არაზუსტია. ლოგიკა დასაბუთებაში სწავლობს მხოლოდ ლოგიკურ სტრუქტურას და არა დასაბუთებას საერთოდ;

3. ფორმალური ლოგიკა ხშირად განსაზღვრულია როგორც დასკვნის შესახებ მოძღვრება: „ფორმალური ლოგიკა შეიძლება განისაზღვროს როგორც მეცნიერება ფორმალური დასკვნების შესახებ“; მართალია, ფორმალურ ლოგიკაში თეორიას დასკვნის სტრუქტურის შესახებ უმნიშვნელოვანესი ადგილი უკავია, მაგრამ ეს როდი ნიშნავს, თითქოს დასკვნის სტრუქტურის თეორიამდე დაიყვანება თანამედროვე ლოგიკის ყველა პრობლემა; მოძღვრება დასკვნის სტრუქტურის შესახებ უმნიშვნელოვანესია, მაგრამ მანც ერთ-ერთი და არა ერთადერთი, ამიტომაც ვერ მოიცავს ლოგიკის ყველა პრობლემას, ლოგიკის სფეროს შემოსაზღვრა მხოლოდ დასკვნის სტრუქტურის თეორიით ლოგიკის მეტად ვიწროს გახდიდა, რის გამოც იგი ნაკლოვანია;

4. სიმბოლური (მათემატიკური) ლოგიკა ხშირად განსაზღვრულია როგორც მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის მათემატიკურ დასაბუთებებს; „მათემატიკური ლოგიკა ამჟამად განისაზღვრება, როგორც მათემატიკურ დასაბუთებათა შემსწავლელი მეცნიერება“, „მათემატიკური ლოგიკა შეიძლება განსაზღვროთ როგორც მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის მათემატიკურ დასა-

ბუთებებს“; ასეთ შეხედულებათა მიმართ უნდა ითქვას, რომ მათემატიკური დასაბუთება, როგორც ასეთი, არ არსებობს. დასაბუთება, რომელ მეცნიერებაშიც უნდა იყოს იგი, ყოველთვის ლოგიკურია, — აკადემიკოს კ. ბაქრაძის თქმით, — „დასაბუთება შეიძლება განსხვავებული იყოს განსხვავებულ მეცნიერებაში, მაგრამ ამის გამო ის არ გადაიქცევა ამა თუ იმ მეცნიერების სახედ“. ცნობილია, რომ იურიდიული მეცნიერების დასაბუთება განსხვავებულია მათემატიკურისაგან, მაგრამ ამის გამო დასაბუთება არ არის იურიდიული მეცნიერების სახე; არც იურიდიული და არც მათემატიკური მეცნიერება არ არის მოძღვრება დასაბუთების შესახებ. დასაბუთების სტრუქტურა მათემატიკურ ლოგიკაში — ისევე, როგორც ყველა სხვა მეცნიერებაში — არც მათემატიკის კუთვნილებაა და არც რომელიმე სხვა მეცნიერებისა, იგი ლოგიკის კვლევის ობიექტია, მის კომპენენტციას მიეკუთვნება. დასაბუთება, რომელიც მოხმარებულია ყველა მეცნიერებაში, მხოლოდ ლოგიკაში შესწავლენა ლოგიკური სტრუქტურის მიხედვით; ამიტომაც მტკიცება, — თითქოსდა არსებობს „მათემატიკური დასაბუთება“, რომელიც მათემატიკურ მეცნიერებას ეკუთვნის, — მცდარია. მათემატიკაში არსებული დასაბუთების სტრუქტურის ახსნის ამოცანა ლოგიკას ეკუთვნის. მათემატიკაში არსებულ დასაბუთებაში მათემატიკური მხოლოდ მათემატიკური წინადადებებია. მათემატიკური წინადადებების გამო მათემატიკაში მოხმარებული დასაბუთება არ შეიძლება მათემატიკური იყოს. მათემატიკური წინადადებები მართლა მათემატიკის კუთვნილებაა, მაგრამ ამ წინადადებების ლოგიკური მხარე — დასაბუთების სტრუქტურა — ლოგიკას ეკუთვნის. ვინც მათემატიკური დასაბუთების არსებობას და ამ დასაბუთებაზე მათემატიკური ლოგიკის, როგორც მათემატიკური მეცნიერების არსებობას ამტკიცებს, იგი უდავოდ ვერ ითვალისწინებს მათემატიკური წინადადებების ორ განსხვავებულ მხარეს, სახელდობრ: დასაბუთებაში — მათემატიკურ წინადადებებს, რომლებიც მათემატიკის კუთვნილებაა და მათემატიკური წინადადებებში — დასაბუთების ლოგიკურ მხარეს, რომელიც ლოგიკას ეკუთვნის. მათემატიკური წინადადებები და ამ წინადადებებში დასაბუთების ლოგიკური მხარე ორი სხვადასხვა მნიშვნელობის ცნებაა და მათი გაიგივება მცდარია. ასევე მცდარია მათემატიკური წინადადებების მოხმარების გამო ლოგიკური სტრუქტურის შემსწავლელი მეცნიერების მათემატიკისადმი მიეკუთვნება; მათემატიკის სფეროში შემავალი არც ერთი მეცნიერება არ შეიძლება იყოს მეცნიერება დასაბუთების სტრუქტურის შესახებ.

ისიც უნდა ითქვას, რომ სიმბოლური ლოგიკის განსაზღვრება, როგორც მეცნიერების, რომელიც შესწავლის მათემატიკურ დასაბუთებებს, მეტად ვიწროა. ლოგიკას მხოლოდ დასაბუთების სტრუქტურით შემოსაზღვრა მეტად ვიწროს ზღის, ხოლო კიდევ უფრო ვიწრო იქნება ლოგიკის შესწავლის ობიექტად მათემატიკურ დასაბუთებათა მიჩნევა, თუ კი დასაშვებია ასეთ დასაბუთებათა არსებობა.

ზემოაღნიშნული აზრისაგან განსხვავებით, რომ სიმბოლური (მათემატიკური) ლოგიკა არის თანამედროვე ფორმალური ლოგიკა, არსებობს საწინააღმდეგო შეხედულება, რომელიც ამტკიცებს: მათემატიკური ლოგიკა არის მათემატიკური მეცნიერება როგორც თავისი მეთოდით, ასევე — თავისი საგნით. მათემატიკის საგანი მოიცავს მათემატიკური ლოგიკის საგანს, რომელიც არ არის ფორმალური ლოგიკის განვითარების ახალი ეტაპი, არისტოტელისეულსა და სიმბოლურ ლოგიკის არაფერი აქვთ საერთო. ეს აზრი გამოთქმულია ასე:

არისტოტელისეული და სიმბოლური ლოგიკა არ არის ერთიმეორესთან თან-მობაში, ერთი არ არის მეორის გაფართოება და ერთმანეთს არ მიეკუთვნებიან როგორც მთელი — ნაწილი; თუ ერთი არის ლოგიკა, მეორე მხოლოდ ანალოგიით იწოდება ლოგიკად, ე. ი. სიმბოლური ლოგიკა არ არის ლოგიკა იმ აზრით, რა აზრითაც ლოგიკას წარმოადგენს არისტოტელისეული ლოგიკა. აქ სიმბოლური ლოგიკა გაგებულია როგორც წმინდა მათემატიკური მეცნიერება და, ამ შემთხვევაში მართლაც შეუძლებელია იგი ფორმალური ლოგიკის განვითარების ახალი ეტაპი იყოს. ზოგიერთის აზრით, მათემატიკური ლოგიკა მათემატიკის განვითარების ბუნებრივი და აუცილებელი ეტაპია. მართალია, ზოგი ავტორი თანამედროვე ფორმალურ ანუ სიმბოლურ ლოგიკას ხშირად უწოდებს მათემატიკურ ლოგიკას, მაგრამ სრულიად არ თელის მას მათემატიკურ მეცნიერებად, არამედ — აღიარებს ლოგიკად, რომელიც სწავლობს აზროვნების ფორმირების სტრუქტურას; მაგრამ, როგორც ვთქვით, არსებობს ისეთი შეხედულებაც, რომელიც მათემატიკური ლოგიკის მათემატიკურობას ასაბუთებს. მათემატიკური (სიმბოლური) ლოგიკის მათემატიკურობა მრავალი ერთიმეორისაგან განსხვავებული არგუმენტებითა დასაბუთებული:

1. მათემატიკური (სიმბოლური) ლოგიკა მათემატიკურია იმიტომ რომ მასში გამოყენებულია სიმბოლოები. ასეთი არგუმენტის საწინააღმდეგოდ უნდა ითქვას, რომ სიმბოლოების გამოყენება სრულიადაც არ არის ის განსახვავებული ნიშანი, რაც მათემატიკურ (სიმბოლურ) ლოგიკას მათემატიკურ მეცნიერებად აქცევდეს. სიმბოლოები რამდენადმე იყო გამოყენებული ფორმალურ ლოგიკაში არისტოტელესა და სტოელების მიერაც; აზრის სიმბოლოებში გამოსახვის პირველობა ეკუთვნის ფორმალურ ლოგიკას. აზრის სიმბოლოზაცია მასთან ჩაისახა. შეიძლება ითქვას, რომ არისტოტელეს მიერ ფორმალური ლოგიკის სფეროში ერთ-ერთი დიდი აღმოჩენა ის იყო, რომ მან სილოგისმის ტერმინების აღსანიშნად სიმბოლოები გამოიყენა და ეს ცხადია მისივე მოძღვრებიდან სილოგისმის შესახებ. თუ მაინცდამაინც ტრადიციული ლოგიკისაგან სიმბოლური ლოგიკის განსახვავებელი ნიშნის ხაზგასმა ვვინდა, მხოლოდ ის შეიძლება ითქვას, რომ თანამედროვე ლოგიკაში სიმბოლოები ყველგან და თანმიმდევრულადაა გამოყენებული. ზოგიერთის აზრით, სიმბოლოების გამოყენება ლოგიკას ამახინჯებს. სიმბოლოების გამოყენება ლოგიკის სფეროში არ ნიშნავს, რომ თვით ლოგიკა ხდება „სიმბოლური“, ისევე როგორც სიტყვების გამოყენება ლოგიკის ვადმოცემისას არ ნიშნავს, რომ თვით ლოგიკა „სიტყვიერია“. ეს არგუმენტი შეიძლება მართებულიადაც კი მივიჩნიოთ, ვინაიდან, თუნდაც ქიმიკაში სიმბოლოების გამოყენებას იგი არ გაუხდია სიმბოლურ მეცნიერებად; მაგრამ ლოგიკაში ასე არ დგას საკითხი, აქ სიმბოლოების მხოლოდ უბრალო გამოყენებასთან კი არ გვაქვს საქმე, არამედ, ყველა სხვა მეცნიერებებისაგან განსხვავებით, სიმბოლოებისა და ფორმულების გამოყენება ლოგიკაში კანონზომიერების იმ აუცილებლობითაა განპირობებული, რომ ჩვეულებრივ ენობრივ ფორმაში გამოთქმული განსხვავებული მსჯელობები და დასკვნები, მიუხედავად ერთნაირი ჩვეულებრივი ენობრივი ფორმისა, ვერ იძლევიან ლოგიკურ განსხვავებულობას. ჩვეულებრივი ენობრივი ფორმით გამოთქმული არ არის ლოგიკური სტრუქტურის ადეკვატური; რომ ერთი და იგივე ჩვეულებრივი ენობრივი ფორმა ვერ გამოთქვამს განსხვავებულ ლოგიკურ სტრუქტურას, ამან განაპირობა სიმბოლოების გამოყენების აუცილებ-

ლობა და ეს, განსხვავებით სხვა მეცნიერებებისა, ლოგიკას ხდის სიმბოლურ ლოგიკად.

II. მათემატიკური (სიმბოლური) ლოგიკის მათემატიკურობას ასაბუთებენ იმით, რომ ის იყენებს ფორმალიზაციის მეთოდს და ეს ხშირად განხილულია როგორც დადასტურება იმისა, რომ მათემატიკური ლოგიკა არ არის ლოგიკა, არამედ მათემატიკური მეცნიერებაა. ის გარემოება, რომ ფორმალიზაციის მეთოდი სიმბოლურ ლოგიკაში საყოველთაო მნიშვნელობისაა, სრულიად არა ხდის მას მათემატიკურ მეცნიერებად. აღნიშნული არგუმენტი ლოგიკის მიმართ ძალის მქონე რომ იყოს, მაშინ რომელიმე მეცნიერება, მათემატიკური მეთოდის გამოყენებისთანავე უნდა გამხდარიყო მათემატიკურ მეცნიერებად. მაგალითად, თეორიული ფიზიკა, რომელიც იყენებს მათემატიკურ მეთოდს, უნდა იყოს მათემატიკური მეცნიერება; გეოგრაფიის ის სფერო, სადაც გამოყენებულია მათემატიკა, იწოდება მათემატიკურ გეოგრაფიად და განსაზღვრულია ასე: მათემატიკური გეოგრაფია არის მეცნიერება, რომელიც თავის საგნით არის გეოგრაფია, ხოლო მეთოდით — მათემატიკა, მიუხედავად ამისა, გეოგრაფიას არავენ თვლის მათემატიკურ მეცნიერებად. ცნობილი ამერიკელი მეცნიერის ვ. ბუნგეს, შრომაში — „თეორიული გეოგრაფია“ გეოგრაფიაში მათემატიკური მეთოდის გამოყენების ბრწყინვალე დასაბუთებაა მოცემული. თეორიული გეოგრაფია თანამედროვე ეტაპზე, — ამბობს იგი, — ფართოდ იყენებს მათემატიკურ მეთოდს, აღწევს განვითარების მაღალ საფეხურს და ამით განსხვავდება ტრადიციული აღწერიითი გეოგრაფიისაგან; ამასთან ვ. ბუნგე, რომელსაც ამერიკის გეოგრაფიული მეცნიერების ნოვატორს უწოდებენ, არა თვლის თეორიულ (მათემატიკურ) გეოგრაფიას მათემატიკად ან მათემატიკური მეცნიერების რომელიმე დარგად.

III. მათემატიკური ლოგიკა მათემატიკური მეცნიერებაა იმიტომ, რომ განვითარების თანამედროვე ეტაპზე მრავალ განსხვავებულ სისტემას მოიცავს: კლასიკურ აღრიცხვას, კონსტრუქციულ აღრიცხვას, მოდალურ ლოგიკას და სხვ. მათემატიკურ ლოგიკას ეს განსაკუთრებულობა აძლევს მათემატიკურ მეცნიერებად მისი აღიარების უფლებას. ასეთი მოსაზრების შესახებ უნდა ითქვას, რომ აღნიშნული გარემოებანი სიმბოლურ ლოგიკას ვერ გახდიან მათემატიკურ მეცნიერებად. მართალია არსებობს მრავალგვარი ლოგიკური აღრიცხვა, მაგრამ ყველა ისინი ლოგიკური აღრიცხვებია. ერთ ლოგიკას — სიმბოლურ ლოგიკას — აქვს მრავალი სახის ლოგიკური აღრიცხვა ლოგიკური სტრუქტურისა, ამიტომაც მათ ფორმალური ლოგიკა სწავლობს და არა რომელიმე სხვა მეცნიერება (მაგალითად, მათემატიკა). განსხვავებული ლოგიკური აღრიცხვები, რამდენადაც ერთიან ლოგიკურ სტრუქტურას ეხებიან, ვერ შექმნიან მრავალ ლოგიკას; ეს იმ შემთხვევაში მოხდებოდა, თუ სხვადასხვა აღრიცხვები ლოგიკურ სტრუქტურას კი არ გამოთქვამდნენ, არამედ — რაღაც მისგან განსხვავებულს; სინამდვილეში, რამდენადაც ყველა ლოგიკური აღრიცხვა ლოგიკურ სტრუქტურას ეხება, ლოგიკის მრავლობა კი არა გვაქვს, არამედ. ერთ ლოგიკაში — ლოგიკური აღრიცხვების მრავლობა. თუ განსხვავებულ ლოგიკურ აღრიცხვებს გავიგებდით როგორც განსხვავებულ ლოგიკებს, მაშინ მართლაც გვექნებოდა ლოგიკის სიმრავლე და ამ სიმრავლეს ვერაფრით შევაჩერებდით; ორი ლოგიკა მესამეს მოითხოვდა, მესამე მეოთხეს და ა. შ. — უსასრულოდ. მრავალი ლოგიკის აღიარება ნამდვილად მიუღებელია. ლოგიკა, თუ იგი ნამდვილად ლოგიკაა და არა სხვა რაიმე (მაგალითად, — გრამატიკა), ერთი უნდა

იყოს. ლოგიკა ნამდვილად ერთია და ეს არის თანამედროვე ფორმალური ლოგიკა, რომელიც აზროვნების ფორმების სტრუქტურას სწავლობს. მრავალი ლოგიკის აღიარება იმ არგუმენტით, რომ არსებობს მრავალი ლოგიკური აღრიცხვა, ლოგიკური აღრიცხვების განსხვავებულ ლოგიკებად დაშვებას ემყარება. ლოგიკურ აღრიცხვებს თუ მართლაც მივიჩნევთ სხვადასხვა ლოგიკებად, მაშინ ნამდვილად გვექნებოდა ლოგიკის სიმრავლე, მაგრამ მათი სხვადასხვა ლოგიკებად მიჩნევა შეუძლებელია იმიტომ, რომ ისინი ლოგიკური სტრუქტურის მხოლოდ სხვადასხვა მხარის აღრიცხვებია, იმ ლოგიკური სტრუქტურისა, რომელსაც მხოლოდ ერთი ლოგიკა — თანამედროვე ფორმალური ანუ სიმბოლური ლოგიკა სწავლობს. ყოველი ლოგიკური აღრიცხვა, როგორი განსხვავებულებაც არ უნდა იყოს იგი, ლოგიკურის გამოთქმულია. ლოგიკური სტრუქტურის განსხვავებული მხარეების აღრიცხვები მრავალ ლოგიკას ვერ შექმნიან.

IV. მათემატიკური (სიმბოლური) ლოგიკის როგორც ლოგიკის საწინააღმდეგოდ წამოყენებულ არგუმენტთა შორის, შეიძლება ითქვას, ყველაზე უფრო ძლიერია, რა თქმა უნდა, თუ იგი მართალია, შემდეგი: მათემატიკურ ლოგიკას საქმე არა აქვს აზროვნებასთან, მის ფორმებთან, მას საქმე აქვს საგნობრივ მიმართებებთან. მათემატიკური ლოგიკა არ სწავლობს ცნება-მსჯელობადასკვნას როგორც აზროვნების ფორმებს, იგი სწავლობს საგნობრივ მიმართებებს. საგნობრივი მიმართებების ლოგიკის საგნად გამოცხადება აუქმებს ლოგიკას. მათემატიკური ლოგიკის წარმოდგენა ლოგიკად, ეს არის ლოგიკის გაიგივება ონტოლოგიასთან, რადგან მათემატიკურ ლოგიკას საქმე აქვს საგანთა მიმართებასთან, ხოლო საგანი ონტოლოგიის კატეგორიაა. ამ არგუმენტის დასასაბუთებლად მათემატიკური ლოგიკის როგორც ლოგიკის მოწინააღმდეგენი მიუთითებენ იან ლუკასევიჩის შრომაზე — „არისტოტელისეული სილოვისტიკა თანამედროვე ფორმალური ლოგიკის თვალსაზრისით“, რომელიც არ ცნობს გარდა მათემატიკური ლოგიკისა, არც ერთი სხვა ლოგიკის არსებობას. მართალია, ლუკასევიჩი ამბობს, რომ ლოგიკას საქმე არა აქვს აზროვნებასთან, მაგრამ საკითხავია: რა აზრით ამბობს იგი ამას? ამიტომაც ზემოაღნიშნული არგუმენტის უმართებულობის დასასაბუთებლად საჭიროა იმის ჩვენება, თუ როგორ არის იგი ლუკასევიჩთან გადაწყვეტილი; ეს კი ცხადს ვახდის ლუკასევიჩის აზრის არასწორ ინტერპრეტაციას და დასაბუთებს, რომ სიმბოლურ ლოგიკას საქმე არა აქვს საგნებთან. უნდა ითქვას, რომ ლუკასევიჩთან აღნიშნული საკითხი ნამდვილად ისე არა დგას, როგორც ეს ზოგიერთს წარმოუდგენია. იგი სულაც არ ამბობს, რომ ლოგიკას საქმე აქვს საგნებთან და არა აზროვნების ლოგიკური ფორმების სტრუქტურასთან. საქმე სულ სხვა რამეშია. ლუკასევიჩი არკვევს საკითხს თუ რას სწავლობს ლოგიკა, როგორია მისი დამოკიდებულება ფსიქოლოგიასთან, ფილოსოფიასთან, იმისათვის რომ განასხვავოს ლოგიკის სპეციფიკურობა სხვა ისეთი მეცნიერებებისაგან, რომლებიც აზროვნებას სწავლობენ, იგი ლოგიკის სპეციფიკურ ბუნებას აჩვენებს და კითხვას სვამს: რა არის ფორმალური ლოგიკა? ამ შემთხვევის გასარკვევად მას წინასწარ მოყავს ორი ციტატა: ერთი — ფორმალური ლოგიკის სახელმძღვანელოდან და მეორე — „ფილოსოფიის ისტორიიდან“; ხოლო თითოეულში ნათქვამია: ლოგიკა ფორმალურია, რამდენადაც მას საქმე აქვს აზროვნების ფორმებთან; არისტოტელეს ლოგიკას უწოდებენ ფორმალურს, რამდენადაც არისტოტელეს ლოგიკა არის აზროვნების ფორმების ანა-

ლოზი. ორივე ციტატაში, ამბობს ლუკასევიჩი, არის გამოთქმა აზროვნების ფორმა, რომელიც არ მესმის. გამოთქმა „აზროვნების ფორმა“ არაზუსტია და ეს არასიზუსტე წარმოშობილია ლოგიკის არასწორი გაგებიდან. ვინც ფიქრობს, რომ ლოგიკა არის მეცნიერება აზროვნების კანონების შესახებ, იგი მიემხრობა აზრს, რომ ფორმალური ლოგიკა არის აზროვნების ფორმების კვლევა. არ არის სწორი, რომ ლოგიკა არის მეცნიერება აზროვნების კანონების შესახებ, აზროვნებასთან ლოგიკას უფრო მეტად არა აქვს საქმე, ვიდრე მათემატიკას. აქვე ლუკასევიჩი იხილავს სტოელებისა და პერიპატეტული სკოლის აზრს ლოგიკისა და ფილოსოფიის ურთიერთდამოკიდებულების საკითხზე და აღნიშნავს, თუ რატომ ეწოდება არისტოტელეს ლოგიკას ფორმალური: ამაზე უპასუხეს არისტოტელეს მიმდევრებმა — პერიპატეტული სკოლის წარმომადგენლებმა, რომელთა აზრით, ლოგიკას მიეკუთვნება მხოლოდ ცვლადებში გამოთქმული სილოგისტური კანონები და არა — მათი დართვა კონკრეტული ტერმინებისათვის. კონკრეტული ტერმინები, ე. ი. ცვლადების მნიშვნელობანი იწოდებიან სილოგიზმების მასალად. ლუკასევიჩი მხოლოდ აღნიშნული გაგებით ამბობს, რომ ლოგიკა არ ეხება აზროვნებას, და არა იმ აზრით, თითქოს ლოგიკას აზროვნების ფორმების სტრუქტურასთან არ ჰქონდეს საქმე. განა მან არ იცის, რომ არისტოტელეს სილოგისტიკის კანონები და წესები მატერიალურ საგანთა კანონები და წესები არაა? რომ იგი არ ეხება მატერიალურ საგანთა მიმართებას. ეს მან კარგად იცის, მაგრამ იგი მხოლოდ ამახვილებს ყურადღებას, რომ ლოგიკის კანონები აზროვნებას კი არ ეხება, არამედ — აზროვნების ფორმების სტრუქტურას. ეს გარკვევითაა ნათქვამი სილოგიზმის მიმართ: თუ სილოგიზმიდან განდევნით ყველა კონკრეტულ ტერმინს, შეცვლით მათ ასოებით, ჩამოაცილებთ სილოგიზმს შინაარსს, — ის რაც დარჩება არის ფორმა. ზემოთქმულის საფუძველზე უნდა დავასკვნათ, რომ უმართებულთა შეხედულება, თითქოს ლუკასევიჩის მტკიცებით ლოგიკას არისტოტელეს ლოგიკას, არავითარი დამოკიდებულება არა აქვს მსჯელობადსაკენთან. ლუკასევიჩი ამტკიცებს, რომ ლოგიკა შეისწავლის არა აზროვნებას, არა მსჯელობას და დასკვნას როგორც აზროვნების ფორმებს. არამედ, იგი სწავლობს აზროვნების ფორმათა სტრუქტურას: მსჯელობის, დასკვნის სტრუქტურას; ამის დასაბუთებას ემსახურება მისი წიგნი მთლიანად. ზემო აღნიშნული არგუმენტი, რომელიც ლუკასევიჩითაა დამოწმებული, მის არასწორ ინტერპრეტაციას ემყარება. უნდა ითქვას, რომ მეცნიერების განვითარების თანამედროვე დონეზე თავის მხრივ ესოდენ განვითარებული ლოგიკის საგნად „აზროვნების ფორმების“ მიჩნევა მართლაც გაუგებარია, აქ ლოგიკის საგანი არ არის გამოკვეთილი. „აზროვნების ფორმებს“ გარკვეული მხრით აზროვნების ფსიქოლოგიაც სწავლობს, ასევე — შემეცნების თეორიაც. სწორედ ამის გამო მკვეთრად უნდა გამოიყოს ლოგიკის საგანი აზროვნების ფორმების სფეროში. ლუკასევიჩი, ჩვენი აზრით, სწორედ ამას აღნიშნავს, რაშიც იგი უდავოდ მართალია.

V. მათემატიკური (სიმბოლური) ლოგიკის მათემატიკურობას ასაბუთებენ იმ არგუმენტითაც, რომ მათემატიკურ ლოგიკას აქვს მნიშვნელოვანი გამოყენება ტექნიკაში. უნდა ითქვას, რომ სიმბოლური ლოგიკა გამოიყენება ტექნიკაში, მაგრამ სიმბოლური ლოგიკის მათემატიკურობას ეს ვერ ასაბუთებს. ტექნიკაში მნიშვნელოვანი გამოყენება ლოგიკური აღრიცხვებისა არ არის საბუთი, რომ ამის გამო იგი მათემატიკაა. საკმაოდ ცნობილია, რომ

წინადადებათა აღრიცხვა გამოყენებულია რელეურ-კონტაქტური სქემების ანალიზ-სინთეზისათვის. მათემატიკური ლოგიკის სიმბოლოები პირველად გამოიყენეს ელექტრონული რელეურ-კონტაქტური სქემების მიმართ. ლოგიკის სიმბოლოები არა თუ გამოყენებულია რელეურ-კონტაქტური სქემების ასაგებად, არამედ მათ შორის არის ორგანული შესაბამისობაც: სიმბოლური ლოგიკის ძირითადი ოპერაციების — კონიუნქციისა და დისიუნქციის — გამოყენებამ მეცნიერებს საშუალება მისცა ელექტრონული სწრაფგამომთვლელი მანქანა გამოეყენებიათ ლოგიკური ოპერაციების შესასრულებლად, ამან კი დასაბამი მისცა „მოაზროვნე მანქანის“ შექმნას; მაგრამ ეს ფაქტები სრულიადაც ვერ ასაბუთებენ სიმბოლური ლოგიკის მათემატიკურობას. ცნობილია, რომ ფორმალური ლოგიკის, კერძოდ სილოგიზმის პრაქტიკული მნიშვნელობა ისტორიულად ყოველთვის სადავო და საეჭვო იყო. მართალია, არისტოტელე და შუა საუკუნეების მოღვაწენი სილოგიზმს დიდ მნიშვნელობას აკუთვნებდნენ, მაგრამ მისი ის პრაქტიკული მნიშვნელობა რეალურად მაინც არ ჩანდა, რაც ამ უკანასკნელ პერიოდში მიიღო, ამის დამადასტურებელია საყოველთაოდ ცნობილი „სილოგისტური მანქანები“. სილოგიზმის პრაქტიკაში გამოყენება სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ სილოგიზმი, რომელიც ტრადიციული ფორმალური ლოგიკის ქვაკუთხედს წარმოადგენს, მათემატიკური მეცნიერების ნაწილად გადაიქცა. სწორედ იგივე ითქმის საერთოდ ლოგიკაში გამოყენებულ ლოგიკური აღრიცხვის შესახებ.

VI სიმბოლური ლოგიკის მათემატიკურობის დასაბუთებლად მიუთითებენ, რომ სიმბოლური ლოგიკა გამოყენებულია მხოლოდ მათემატიკაში და, ამდენად, მათემატიკის ლოგიკაა; ამიტომაც იგი განიხილება როგორც გამოყენებითი მათემატიკის გარკვეული შემთხვევა: „ლოგიკური აღრიცხვები არის გამოყენებითი მათემატიკის კერძო შემთხვევა“. მათემატიკური ლოგიკა არის მხოლოდ მათემატიკის დაფუძნების საშუალება, მისი მიზანია იმ ლოგიკური პროცესების განმარტება და სისტემატიზაცია, რომლებიც მოხმარებულია მათემატიკურ მსჯელობებში და მათემატიკურ ცნებათა განმარტებებში. სიმბოლური ლოგიკის ასეთი დახასიათება ნამდვილად მიუღებელია ლოგიკისათვის. მართალია, სიმბოლური ლოგიკა გარკვეულ პერიოდში განსაკუთრებული მიზნების გამო მხოლოდ მათემატიკის კუთვნილებად იყო მიჩნეული და მათემატიკის დაფუძნებას ემსახურებოდა, მაგრამ ეს იყო მხოლოდ გარკვეულ პერიოდში და ამჟამად მისი გამოყენების სფერო მეტად ფართოა. ამის გამოც სიმბოლური ლოგიკა არის არა მხოლოდ მათემატიკის ლოგიკა, არამედ იგი ზოგადლოგიკური ხასიათისაა. ის ფაქტი, რომ სიმბოლური ლოგიკა გამოყენებული იყო მათემატიკის დაფუძნებისათვის, სრულიად არ ასაბუთებს იმას, რომ იგი არ არის ლოგიკა, არამედ მათემატიკური მეცნიერებაა. ყველა მეცნიერებისათვის ლოგიკა ერთია. თუ იმას დავუშვებდით, რომ არსებობს მათემატიკის, ფიზიკის, ქიმიისა და სხვათა ლოგიკები როგორც საკუთრივ მათემატიკის, ფიზიკის, ქიმიის მსჯელობათა და დასკვნების განმარტებანი, მაშინ ეს ნიშნავს, რომ დაფუძნაობა მრავალი ლოგიკის არსებობა, რაც ლოგიკის საწინააღმდეგო ლოგიკაა. მრავალი ლოგიკის აღიარება აუქმებს ლოგიკას როგორც მეცნიერებას აზროვნების ფორმების სტრუქტურის შესახებ. აზროვნების ფორმების სტრუქტურას ერთნაირი ძალა აქვს ყველა მეცნიერებაში მათი კონკრეტული შინაარსისაგან დამოუკიდებლად. ა. ტარსკის თქმით, — ლოგიკა მართებულიადაა მიჩნეული ყველა სხვა მეცნიერების საფუძვლად, თუნდაც იმიტომ, 3. „მაინე“, ფილოსოფიის..., სერია, 1972, № 2

ფრეგეს შემდეგ მათემატიკის ლოგიკაზე დაყვანის ახალ ცდას ბ. რასელი მიმართავს. რასელისა და მისი სკოლის აზრით, მათემატიკა მთლიანად დაიყვანება ლოგიკაზე. ეს კი დასაბუთებულია წმინდა მათემატიკის აპრიორული ხასიათით. წმინდა მათემატიკა არავითარ სხვა მუდმივს არ მოითხოვს გარდა ლოგიკურისა. მათემატიკის ყველა კეშმარტებანი მხოლოდ ლოგიკური მუდმივების ტრივიალური თვისებაა, რომელიც ერთნაირად სწორია ყველა „შესაძლებელ სამყაროში“. მათემატიკის ყველა წინადადება ეფექტურად გამომდინარეობს წმინდა ლოგიკური პრინციპიდან. ლოგიკური ფორმა არის ის ზოგადი, რომელიც ყოველგვარ ცვლილებაში მის შემადგენელ ნაწილებს შემოინახავს; ლოგიკური მუდმივებიც ლოგიკურ ფორმებს მიეკუთვნება. ლოგიკა არის მეცნიერება ლოგიკური მუდმივების შესახებ. მათემატიკის ლოგიკასთან გაიგივება კი შესაძლებელია იმიტომ, რომ წმინდა მათემატიკაში გვაქვს მხოლოდ ლოგიკური მუდმივები და არ არის არავითარი მათემატიკური ტერმინები. ყოველ ემპირულ მეცნიერებას, გარდა ლოგიკური ტერმინებისა, აქვს თავისი სპეციფიკური ტერმინები; მათემატიკას კი არა აქვს ასეთი რამ, მას აქვს მხოლოდ ლოგიკური მუდმივები, ამიტომაც მათემატიკა ლოგიკის იგივეობრივია. ლოგიკური მუდმივები კი ისეთი ცვლადებია, რომლებსაც შეიძლება ჰქონდეთ ერთი და მხოლოდ ერთადერთი მნიშვნელობა. ლოგიკური მუდმივები განისაზღვრება იმ თვისებით, რომ უცვლელი რჩება მაშინაც კი, როდესაც ამა თუ იმ წინადადებაში ყველა შემადგენელი ნაწილი იცვლება ან იგი კიდევ გამოთქმულია ასე: მუდმივი წარმოადგენს ლოგიკურს თუ წინადადებები, რომლებშიც იგი გვხვდება, მაშინაც კი განაგრძობენ მის შენარჩუნებას, როდესაც ჩვენ ვცდილობთ მის შენაცვლებას ცვლადებით. რასელი ერთ-ერთ შრომაში განიხილავს ბულის შრომას — „აზროვნების კანონების გამოკვლევა“ და სწერს, რომ ბული თავის შრომაში ეხება ფორმალურ ლოგიკას, ე. ი. მათემატიკას. მთელი წმინდა მათემატიკა: არითმეტიკა, გეომეტრია — აგებულია ლოგიკის მარტივი იდეებისაგან და მისი წინადადებები გამოიყვანება ლოგიკის ზოგადი აქსიომებიდან, ე. ი. სილოგიზმებისაგან და დასკვნის წესებისაგან. ფორმალური ლოგიკის საგანი მათემატიკის იგივეობრივია. მათემატიკის ლოგიკაზე დაყვანით ლოგიკა განდება უფრო მათემატიკური და მათემატიკა უფრო ლოგიკური; ამის შედეგად მათ შორის არ შეიძლება სახურის გავლება: მათი არსება ერთი და იგივეა, ისინი ერთიმეორისაგან განსხვავდებიან ისე, როგორც ყმაწვილი და მამაკაცი. ლოგიკა მათემატიკის სიკაბუჯეა, ხოლო მათემატიკა ლოგიკის სიმწიფე. მთელი წმინდა მათემატიკა, გეომეტრიის ჩათვლით, ემთხვევა ფორმალურ ლოგიკას. ბ. რასელის ფორმულა „ფორმალური ლოგიკა, ე. ი. მათემატიკა“ შემდეგნაირად უნდა გავიგოთ: პირველი — ლოგიკა, რომლისგანაც შეიძლება გამოიყვანებოდეს მთელი მათემატიკა, არის არა ტრადიციული ფორმალური ლოგიკა, არამედ — სიმბოლური (მათემატიკური) ლოგიკა, როგორც ეს წარმოდგენილია ნაშრომში Principia Mathematica; მეორე — მათემატიკის ლოგიკაზე დაყვანა ანუ მათი იგივეობა კი არ ნიშნავს სიმბოლური ლოგიკის დამოუკიდებლად არსებობის მოსპობას, არამედ — ლოგიკა-მათემატიკის ერთიანი დედუქციური სისტემის აგებას, რომელიც დააკმაყოფილებდა მთელ მათემატიკას და თავის ამოსავალ პუნქტში დაიყვანებოდა ლოგიკაზე. სხვაგვარად, თეზისი: წმინდა მათემატიკა დაიყვანება ლოგიკაზე, ლოგიკა აღებულია განსხვავებული ფორმალური სის-

ტემებით ანუ აღრიცხვებით, სადაც წმინდა ლოგიკური ტერმინები და აქსიომები არ განსხვავდებიან მათემატიკური ტერმინებისა და აქსიომებისაგან.

ასეთ შეხედულებათა საწინააღმდეგოდ სრულიად სამართლიანი მოსაზრება გამოთქვა კ. გიოდელმა. მან საკმაო სიცხადით აჩვენა, რომ თუ ლოგიკურ მუდმივები (ტერმინები) შეიძლება სისრულით განისაზღვროს ფორმალური სისტემების აქსიომებისა და დასკვნის წესებით, არითმეტიკის ყველა ტერმინის მიმართ ასეთი შესაძლებლობა არ არსებობს. გიოდელი ცხადყოფს იმას, რომ რიცხვი, მისი თვისებები და მიმართებები შეუძლებელია ისეთივე სისრულით განისაზღვროს, როგორც ლოგიკური მუდმივები. ასეთივე ხასიათისაა ტერმინები: „შორის“, „სწორია“, — არც ერთი ეს ტერმინი არ არის ლოგიკური ბუნებისა, ისინი სპეციფიკური გეომეტრიული ტერმინებია; ამიტომაც არის ორი სახის ტერმინები: ლოგიკური და არალოგიკური. არალოგიკურ და ლოგიკურ ტერმინებს შორის განსხვავება იმაშია, რომ, მაგალითად, არითმეტიკული ტერმინები შეიძლება სხვადასხვა საზრისით განიმარტოს, სხვადასხვაგვარად იყენენ ისინი ინტერპრეტაციაში; ლოგიკურ ტერმინებს კი ყოველგვარ ინტერპრეტაციაში ერთი და იგივე საზრისი (მნიშვნელობა) აქვს. სწორედ ამიტომ არითმეტიკას გააჩნია საკუთარი შინაარსი, რომელიც არ დიყვანება ლოგიკაზე.

მეორე შეხედულების, — რომლის მტკიცებითაც ლოგიკა არის მათემატიკის ნაწილი, — ცნობილი წარმომადგენელია პ. კარი და პ. ლორენცენი. კარი ამოდის დებულებიდან: მათემატიკა არის ყველა ფორმალური სისტემის ერთობლიობა. მათემატიკური ფორმალური სისტემა მოიცავს ყოველგვარ ფორმალურ სისტემას (აღრიცხვას), რომელიც აგებულია განსაზღვრული ფორმალური წესების საფუძველზე. რაც შეეხება ლოგიკურ აღრიცხვებს, მაგალითად: წინადადებათა, პრედიკატთა აღრიცხვასა და სხვ., — ესენი ფორმალური სისტემების კლასიკური სახეებია; აქედან გამომდინარე, ლოგიკა არის მათემატიკის ნაწილი ანუ, სხვა სიტყვებით, მათემატიკა არის მეცნიერება ფორმალურ სისტემათა შესახებ, ხოლო ფორმალური სისტემები, რომლებიც მათემატიკურ (სიმბოლურ) ლოგიკაშია, კერძო ნაწილია საერთოდ ფორმალური სისტემებისა, რომელთა შესახებ მეცნიერება მათემატიკაა; აქედან გამომდინარე, ლოგიკა არის მათემატიკის ნაწილი.

ასეთი შეხედულების არსებითი შეცდომა ის არის, რომ ამოსავალი დებულება მცდარია. მტკიცება, — რომ მათემატიკა არის ყველა ფორმალურ სისტემათა ერთობლიობა და, რომ ყველა აღრიცხვა მათემატიკის სფეროში შემოდის, — მცდარია. სწორედ ამ მცდარი ამოსავალი დებულებიდან ვღებულობთ მცდარ აზრს, თითქოსდა ლოგიკა მათემატიკის ნაწილია. სინამდვილეში მათემატიკა არ არის ყველა ფორმალური სისტემის ერთობლიობა, ყველა აღრიცხვა არ არის მათემატიკის კუთვნილება. მათემატიკა მხოლოდ ფორმალური მათემატიკური სისტემების, ფორმალურ-მათემატიკური აღრიცხ-

ვების ერთობლიობაა და არა ყოველგვარი ფორმალური აღრიცხვებისა. ფორმალური აღრიცხვები მხოლოდ მათემატიკური კი არ არის, არამედ, გარდა მათემატიკურისა, არსებობს ლოგიკური აღრიცხვებიც. სიმბოლურ ლოგიკაში გამოყენებული აღრიცხვები ლოგიკური აღრიცხვებია. ფორმალურ-მათემატიკურ აღრიცხვებსა და ფორმალურ-ლოგიკურ აღრიცხვებს საერთო ის აქვთ, რომ ორივე აღრიცხვაა, მაგრამ ერთიმეორისაგან განსხვავდებიან. ჰილბერტის სამართლიანი თქმით, ლოგიკური აზროვნება აისახება ლოგიკურ აღრიცხვებში.

(წარმოადგენს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფილოსოფიის კათედრამ)

ლევან ჩიქოვანი

პეგელის ნოქლვრება სანელმწიფოს შესახებ

პეგელისათვის სახელმწიფო არის მსოფლიო სულის, გონის, ნუსის ნამდვილობის სრული ფორმა¹. ამიტომ, ბუნებრივია, რომ სახელმწიფოს ბუნების, მისი არსის გაგებისათვის საჭიროა გონის ცნების სწორი გააზრება. ფილოსოფიის ისტორიაში ეს ცნება ანაქსაგორამ შემოიტანა; ძველი იონელები, წერს პეგელი, აზროვნებდნენ, მაგრამ არ სვამდნენ კითხვას თვითონ აზროვნების თაობაზე; ატომისტებმა საგნების არსება გადააქციეს აზრებად, მაგრამ მათთვის ეს აზრები მხოლოდ აბსტრაქციები, სუფთა არსებები იყო²; ანაქსაგორამ კი პირველსაწყისად აღიარა აზრი, რომელიც მასთან ასრულებს ყოვლისშემოქმედი ცნების როლს; მან აჩვენა, რომ აზრი არის სამყაროს შინაგანი ჰარმონიის, მისი წესრიგის საფუძველი, სადაც არსებული ერთეული საგანი მიმდინარე და სასრულოა. პეგელი ამბობს, რომ აზრის ჩათვლა სამყაროს შინაგან არსებად არ ნაშნავს ბუნებრივი ნივთებისადმი ცნობიერების მიწერას: „ჩვენ უსიამოვნებას ვგრძნობთ, — წერს პეგელი, — იმიტომ, რომ ნიუთონა შინაგან მოქმედებას აზროვნებად იგებენ, ვინაიდან ჩვენ ვამბობთ: ადამიანი აზროვნებით განირჩევა ბუნებრივისაგან“. ამის თანახმად, ბუნებაზე უნდა ვილაპარაკოთ როგორც არა-ცნობიერ აზრთა სისტემაზე, როგორც ისეთ ინტელექტზე, რომელიც, — როგორც შეღონვი ამბობს, — გაქვევებულია. იმისათვის, რომ სწორად გავიგოთ დებულება აზრის როგორც სამყაროს არსების შესახებ, პეგელი გვიჩვენებს მივმართოთ ნუსის ცნებას: „აზროვნებისა და მისი განსაზღვრებების ეს მნიშვნელობა ზუსტად არის გამოხატული, როდესაც ანტიკური მოაზროვნეები ამბობენ: Nus-ი მართავს სამყაროს. სწორედ ამ აზრით უნდა ითქვას, რომ სამყაროს არსება არის გონი, ცნება, ზოგადი“³.

ამრიგად, ცნება პეგელისათვის არ არის საგნის არსებით ნიშანთა ერთობლიობა; იგი მართო ადამიანში არსებული აზრი კი არ არის, არამედ საგანთა არსება: ცნება წარმოადგენს იმ განსაზღვრებების ერთიანობას, რომლებიც რეალიზდება ბუნებისა და გონის სფეროებში; ცნება არის შემოქმედი, იგი თვით ადგენს თავის ფორმებს, რადგან იგი დაპირისპირებულ მომენტთა შემცველია, ცნება არის მარტივი, ის ზომ მთლიანობა და ერთიანობაა, მაგრამ მასში იდეალიზებულია ყველა მომენტი და, ამდენად, ის განსხვავების შემცველიცაა; ეს წინააღმდეგობა სიმარტივესა და განსხვავებულობას შორის უნდა მოიხსნას, კერძოდ, ცნებამ უნდა მოხსნას თავისი სიმარტივე და გაშალოს შინაგანი მომენტები — მასში მყოფი განსაზღვრებანი, გადააქციოს სინამ-

¹ Герель, Соч., т. VIII, стр. 17.

² Герель, Соч., т. X, стр. 34.

³ პეგელი, ლოგოს მეცნიერება, თბ., 1962, გვ. 85—86.

დვილედ ის, რაც მასში იდეალიზებული იყო. ყველაფერი, რასაც ქეშმარიტი არსებობა აქვს, ცნებისა და სინამდვილის შესატყვისობაა; ამ აზრით, საგნები და მოვლენები ცნების ხორცშესხმანი არიან.

პეგელი აღნიშნავს: ის რეალობა, რომელიც ცნების შესატყვისი არ არის, შემოთყვევითი, თვითნებური, არაქეშმარიტი მოვლენაა, რადგან ქეშმარიტებად იწოდება ცნებისა და მისი სინამდვილის შესატყვისობა⁴. ცნება ძალაა, ეს არის მისწრაფება, უნარი, გამოავლინოს მასში ჩამარბული განსაზღვრებანი ანუ გამოავლინოს ის, რაც თავისთავად არსებობს. ცნება უპირობოა, პირველადია, ყველაფრის თავის თავში შემცველია; როგორც ამ ყველაფრის ერთიანობა ის არის ზოგადი, ხოლო როგორც მჭარმოებელი — კონკრეტული; მაგრამ როგორც თავისთავად მყოფი, იგი ჭერ კიდევ არაფერია, რადგან მასში არსებული განსაზღვრებანი მხოლოდ შესაძლებლობაა სინამდვილისა. ცნება სიკეთეა, ღმერთია, გონია, მაგრამ სინამდვილის გარეშე იგი ცარიელი სიტყვაა, რადგან აზრი მას მხოლოდ მაშინ მიეცემა, როცა მასში არსებული წინააღმდეგობის საფუძველზე ის რეალობად გადაიშლება, მოხსნის თავის სიმარტივეს, ცალმხრივობას, ნაკლოვანებას და აქცევს თავის თავს მთელად, რომლის შესაძლებლობასაც წარმოადგენდა იგი დასაწყისში; ე. ი. განხორციელებამდე ცნება არაფერია. განხორციელებული ცნება კი არის იდეა: „სტრუქტურა, რომელიც გააჩნია ცნებას თავის განხორციელების პროცესში, არის ცნების შემცენებისათვის მეორე არსებითი მომენტი იდეისა. ეს მომენტი განსხვავებულია იმ ფორმისაგან, რომელიც არის მხოლოდ ცნება“⁵.

მაშასადამე, არსებული სინამდვილე ყოფილა იდეა. სინამდვილის მრავალსახეობა იდეის განვითარებით შექმნილი განსხვავებულობანია. ბუნება პირველი საფე⁶ურია იდეის განვითარების გაზაზე, მისთვის დამახასიათებელია საგანთა ერთმანეთის გარეთ ყოფნა. ბუნება გონიერულია, ღეთაებრივია, მაგრამ იგი მოკლებულია თავისუფლებას, მასში მხოლოდ გარეგანი აუცილებლობა ბატონობს. მართალია, ეს აუცილებლობა საგნის შინაგანი ბუნებიდან გამოდის, მაგრამ, საგნები განცალკევებულნი არიან ერთმანეთისაგან, ამიტომ მათ შორის დამოკიდებულება განცალკევებულთა დამოკიდებულებაა, გარეგანი დამოკიდებულებაა; ე. ი. ბუნებაში არსებული აუცილებლობის პირობა არის საგანთა ერთმანეთისაგან განცალკევებული არსებობა. „ცნება ანუ საგანთა არსება ბუნებაში არსებობს გაუცნობიერებლად, „თავისადა“; ბუნების უბედურება მის ობიექტურობაშია, იგი ცნებაა თავისთავად და არა თავისი თავისათვის“⁶; მაგრამ შემდგომი განვითარება იდეისა აღადგენს ცნებას ისე, როგორც იგი თავისში არის, კერძოდ, აღადგენს მას როგორც ზოგადს, როგორც განსხვავებულთა იგივეობას, როგორც იდეალურს, ამ საფეხურზე იდეა არსებობს როგორც გონი, რომელიც ბუნებაში ჩნდება ადამიანთან ერთად. ბუნებიდან გონზე ასკლის მთავარ პირობას წარმოადგენს საგანთა ერთმანეთის გარეთ ყოფნის უარყოფა. ბუნებაში გაბატონებული მიზეზშედეგობრიობა ცხოველთა სამყაროში გადადის ურთიერთქმედებაში, ხოლო ეს უკანასკნელი თვითგანხორციელებაში, რომელიც სუბიექტურობაა. დასაწყისში გეჭონდა ცნება, ზოგადობა; ბოლოში ვიღებთ იმავე ზოგადობას, მაგრამ ისეთს, რომელიც შეიცნობს საკუთარ თავს:

⁴ Hegel, *Соч.*, т. III, стр. 30.

⁵ Hegel, *Соч.*, т. VII, стр. 23.

⁶ Hegel, *Соч.*, т. X, стр. 284.

ეს არის აზროვნება, ცნობიერება, „მე“ და ეს მე არის ის, რაც თავიდან განვითარების საფუძველად იდო; მხოლოდ იგი ეხლა თვითცნობიერია, მან იცის თავის თავი, იგი დაშლილია ანუ ჭეშმარიტია: „განვითარება გონისა სხვა არაფერია ვარდა მისი ამაღლებისა თავის ჭეშმარიტებადღე“⁷. ეს ცნობიერება როგორც „მე“ ბუნებაში არსებული ცნებისაგან განსხვავდება თავისი იდეალობით. ჰეგელი ამ განვითარების პროცესს აღარებს მარცხლის განვითარებას: დასაწყისში გვაქვს მარცვალი, რომელიც მცენარის ამოსვლის შემდეგ ისევ თავის თავს გვაძლევს, მაგრამ ბოლოში მიღებული მარცვალი სხვაა; ხოლო ცნების განვითარების შემთხვევისას, ბალოში მიღებული იგივეა, რაც დასაწყისში იყო; აქ გვაქვს სწორედ იდეალობასთან საქმე: იდეალობა ორის არსებობაა, მაგრამ — ამავე დროს — ორივეს იგივეობაა.

ჩვენ ბევრჯერ ვიხმარეთ გამოთქმა: „დასაწყისში გვაქვს ცნება და ბოლოს ვიღებთ იმავე ცნებას“; ხომ არ ნიშნავს, რომ თითქოს ჰეგელი ცნობს სინამდვილეზე ადრე არსებულ ცნებას — გონს, რომლისგანაც შემდეგ ჩნდება სინამდვილე, რეალობა? თუმცა ჰეგელი ხშირად ამბობს, რომ საგნებს უსწრებს ცნება, რომ ცნებაა ყველაფრის შემქმნელი და სხვ., — ეს არ უნდა გავიგოთ პირდაპირი აზრით. სუბსტანცია არის სუბიექტი, გონი, მე; თავის არსებობას იგი იწყებს მაშინ, როცა სინამდვილე სახეზეა, როცა იდეასთან გვაქვს საქმე. „ცნება და მისი განხორციელება არის სხვადასხვა მხარე განსხვავებული ერთმანეთისაგან და ამავე დროს ერთიანი როგორც სული და სხეული“⁸; მანამდე იგი არაფერი არ არის. ჩვენ ვიგებთ, რომ ეს მე, რომელიც ბოლოს მიიღება, უნდა იყოს საგანთა არსება, რომ სხვანაირად არ შეიძლება.

ჰეგელმა აღწერა თუ როგორ წარმოიშობა მე ბუნებიდან: ამის მთავარ პირობას წარმოადგენს საგანთა ერთმანეთის გარეთ ყოფნის უარყოფა, სუბიექტის ანუ იდეალობის დადგენა; ბუნებაში ამ უარყოფის ყველაზე მაღალი საფეხურია ცხოველთა სამყარო. ორგანიზმი არის ერთი მთლიანი რამ, რომელიც, მართალია, არსებობენ განსხვავებულობანი. მაგრამ ეს განსხვავებულობანი ერთმანეთის იგივეობრივია და, ამდენად, ზოგადიც. ეს ზოგადი ანუ იგივეობრივი მრავალში ამავე დროს გარკვეული განსაზღვრულობაც არის, ამ განსაზღვრულობაში იგი თავის თავთანაა: ეს ნიშნავს იმას, რომ ერთი ნაკვეთი სხეულისა არის მთელიც და ზოგადიც, რადგან ყველა ნაკვეთი ერთმანეთის იგივეობრივია, ერთი ხორციელდება მეორეში და ეს მეორე მის განამდვილებას წარმოადგენს მხოლოდ; ე. ი. ნაკვეთი ზოგადია და ამავე დროს ვარკვეული განსაზღვრულობაც არის ანუ ზოგადია იმ ვარკვეულ განსაზღვრულობაში, რომელიც გარეგანი მისთვის და თავის თავთანაა; ზოგადი იგივეობრივია მისი გარეგანისა, მისი სხვისი და ამიტომ ამ თავის სხვაში თავის თავს ხედავს. ანუ რეფლექსიას აკეთებს თავის თავზე. აქ ჩვენ მივადექით შეგრძნებას: „რაიმე, შეგრძნებას ფლობს იმის საფუძველზე, რომ თავის განსაზღვრულობაში რჩება როგორც ზოგადი“. შეგრძნება არის ზოგადის გაჩენა, რაჟა ეს ზოგადი თავის თავზე გააკეთებს რეფლექსიას, მაშინ გვექნება „მე“ როგორც სუბიექტურობა, გონი, ცნობიერება. სწორედ ამას აქვს ადგილი აზროვნების პროცესში. აზროვნებით წარმოიშობა ის, რაც თავის თავს ასხვავებს თავისივე თავისაგან, მაგრამ უნდა ვიცოდეთ, რომ ასეთი სული, ჯერ მხოლოდ აბსტრაქტული, თავის თავში

⁷ Гегель, Соч., т. III, стр. 30.

⁸ Гегель, Соч., т. VII, стр. 23.

არსებული ზოგადია ანდა ეს არის მისი თავის თავთან მარტივი დამოკიდებულება. მართალია, მასში არის განსხვავება, იგი თავის თავს ასხვავებს თავისივე თავისაგან, მაგრამ ეს არ არის ნამდვილი განსხვავების არსებობა მასში. ნამდვილი განსხვავებულობა სხვაა. ვიდრე მარტივი მე, როდესაც სულში ნამდვილი განსხვავებულობა შევა და როდესაც იგი ამ სხვას მოხსნის, აი მხოლოდ ამის შემდეგ იქნება იგი გარეგანის იდეალობა, პეგელის სიტყვებით, იგი იქნება: „თავის შიგნით განსხვავების მქონე და ამ თავის განსხვავებულობაში, თავის თავთან და თავის თავისათვის მყოფი საყოველთაო“. სხვა არის ბუნება: სული დაძლევის ამ ბუნებას და გახდება თავისუფალი, მაშინ სულისათვის ბუნება უცხო კი აღარ იქნება, არამედ მასში სული თავისივე თავის უშუალო რეალობას დაინახავს. აღამიანი იკვლევს საგნებს, იგებს მათ შინაარსს, ეს შინაარსი ადამიანში შედის როგორც წარმოდგენა; თითოეული წარმოდგენა ზოგადია ანუ აზროვნების საკუთრებაა, მაგრამ ამავე დროს საგანსაც ასახავს. აზროვნება ხდება და მისი განსაზღვრებები საგნის განსაზღვრებებია. მისი შინაარსის გამომხატველია და, პირიქით, საგნის განსაზღვრებები ამ აზროვნების განსაზღვრებებია. როდესაც აზროვნება მიხვდება მასში არსებული განსაზღვრებებისა და საგანში არსებული განსაზღვრებების იგივეობას, აი, მაშინ იქცევა ეს აზროვნება ნებისყოფად. პეგელი წერს: ინტელიგენცია, რომელმაც იცის თავისი თავი როგორც განსაზღვრული საწყისი შინაარსისა, რომელი შინაარსიც ისეთივე ზომით ეკუთვნის მას, რა ზომითაც ეს შინაარსი რეალურ არსებობას ეკუთვნის, ასეთი ინტელიგენცია არის ნება⁹.

მაშასადამე, წარმოიშობა ახალი საფეხური ცნების განვითარებისა; ესაა ნებისყოფა, იგია პირობა ადამიანთა პრაქტიკული საქმიანობისა, რაც იწყება იმით, რომ მე თავის თავს განსაზღვრავს რაიმე საქმით. მაგ.: ვმუშაობ წიგნზე, ამ დროს ეს ჩემი მე არის წიგნზე მომუშავე გარკვეული რაღაცა, რომელიც განსხვავდება სხვა განსაზღვრებებისაგან — ვთქვათ — სახლის მშენებელი შესაგან, ამ შემთხვევაში ნებისყოფა ასაგნებს თავის თავს. თუ დავაკვირდებით თეორიულ დამოკიდებულებას, ვნახავთ, რომ საგნების შინაარსის დადგენა შეუძლებელია, თუ აზროვნება ანუ მე არ მოქმედებს. პრაქტიკული დამოკიდებულება ანუ მეს ნებისყოფის განსაზღვრება, რაღაცად მისი გასაგნება შეუძლებელია, თუ ნებისყოფამ არ წარმოიდგინა ის, რაღაც იგი უნდა გასაგნდეს. ნებისყოფას როგორც თეორიულ აზროვნებას თვალწინ უღვას ის, რაღაც ის უნდა იქცეს; ე. ი. ნებისყოფა თეორიული აზროვნებაა, ის მოქმედია როგორც აზროვნება, მაგრამ იგი სხვანაირი მოქმედებაა: იგი აზროვნებით დადგენილი მიზნის განხორციელებაა. ეს არის რეალიზაციაქმნილი მიზნის საწყისი გონის ფილოსოფიაში.

პეგელი ნებისყოფის რაობას შემდეგნაირად ხსნის: სუფთა აზროვნება თავიდან არის საგანში არსებული შინაარსის გამრჩევი, მძებნელი. იგი ირკვევს ამ შინაარსს და ამდენად არის მოქმედება, იგი პროცესია, ქმედების გამოვლენა. ეს მოღვაწეობა — ქმედება, თვით ამ ქმედებისათვის საგნობრივი ხდება და, აი, როგორ — საგნების შინაარსის ძებნისა და გარჩევის დროს აზროვნებაში მიმდინარეობს შემდეგი პროცესი: თავიდან იგი უპირისპირდება საგანს, შემდეგ ეძებს ამ საგნის ნიშნებს, აღგენს მის შინაარსს და ეს შინაარსი თუ ნიშნები გამოიხატება წარმოდგენებით; წარმოდგენა ზოგადია და აზროვნების საკუთ-

⁹ Гегель, Соч., т. III, стр. 105, 279.

რება, მაგრამ ამავე დროს იგი საგანსაც ასახავს. აზროვნება ხედება, რომ მისი წარმოდგენები საგნის ნიშნებია, საგნის შინაარსის გამოხატველია და, პირ-
იქით, საგნის ნიშნები, ამ საგნის შინაარსი აზროვნებაში არსებული წარმოდგე-
ნებია; როდესაც იგი მიხედვება მასში არსებული განსაზღვრებებისა და საგნებ-
ში არსებული განსაზღვრებების იგივეობას, მაშინ ის იქცევა ნებისყოფად. ნე-
ბისყოფა შეიცავს ორ მომენტს: ჭერ ერთი, ის არის სუფთა აზროვნება, მე,
რომელმაც იცის, რომ მასში გათქვეფილი და გამჭარალია ყველა გარკვეულობა
ანუ განსაზღვრულობა, ყველაფერი, რაც არსებობს როგორც ბუნების საგნე-
ბის შინაარსი, როგორც მოთხოვნილებისა თუ მისწრაფების შინაარსი, იგი-
ვეობრივია ამ მესი, ამდენად ეს ნებისყოფა არის თავისუფალი, მას შეუძლია
გამოეყოს ყველაფერს, დადგეს განზე ყველაფრისაგან; მეორე მომენტი ნების-
ყოფისა ის არის, რომ ნებისყოფა რაიმე საქმით განსაზღვრავს თავის თავს, გახ-
დის რაიმე მიზანს რეალურს და ნებისყოფა ამ დროს ამ საქმითაა დაკავებული
და განსაზღვრული, მაგრამ მან ისიც იცის, რომ ეს მიზანი ან ეს საქმე, რომ-
ლითაც იგი უნდა შემოისაზღვროს ამ მომენტში, უცხო კი არ არის მისთვის,
არამედ ერთ-ერთი შესაძლებლობაა, რომლითაც მას თუ უნდა არც შემოისაზღვ-
რება: ე. ი. თუ უნდა დააკეთოს თავის თავს ამ საქმით, უნდა არა. ნებისყოფა
არაა დამოკიდებული არც ერთი განსაზღვრებისაგან, არ უკავშირდება არც ერთ
მიზანს და მხოლოდ იმიტომ ახორციელებს ამა თუ იმ მიზანს, იმიტომ იმყოფე-
ბა ამა თუ იმ განსაზღვრებაში, რომ თვითონ უნდა მასში შესვლა; სწორედ ეს
მოწმობს მის თავისუფლებას. ნებისყოფა თვითონ აკავებს, ახორციელებს, გან-
საზღვრავს თავის თავს ამა თუ იმ მიზანში, ამასთან, მას შეუძლია სულ სხვა რა-
მითაც განისაზღვროს; ე. ი. ნებისყოფის არსება თავისუფლება ყოფილა. ეს იმას
არ ნიშნავს, რომ ნებისყოფა თავისუფალია მაშინაც კი, როცა განსაზღვრულობა
არ არსებობს. არა, ნებისყოფა მხოლოდ არჩევანის თავისუფლებაა და ეს არ-
ჩევანის თავისუფლება იმიტომა გვაქვს, რომ ნებისყოფა სუფთა აზროვნებაა,
ზოგადია, საყოველთაოა და მასში ყველა ასარჩევი განსაზღვრულობა იდეალი-
ზებული სახით შენახულია; ამიტომ რომელი გარკვეულობითაც არ უნდა განი-
საზღვროს ნებისყოფა, იგი მაინც თავის თავთან იმყოფება, რადგან თვითონ
მოიცავს თავის თავში ამ განსაზღვრულობას. თავისუფლება კი სწორედ თავისი
თავით განსაზღვრულობაა, თავის თავთან ყოფნაა. ჰეგელს მოყავს მეგობ-
რობისა და სიყვარულის მავალით: სიყვარულში ჩვენ სხვა პიროვნებით ვი-
საზღვრებით, მაგრამ მასში ჩვენს თავს ვხედავთ. „თავისუფლება მდგომარეობს
რადღაც განსაზღვრულობის ნდომაში და ამ განსაზღვრულობაში მაინც შენ თავ-
თან უნდა რჩებოდე“. აზროვნება აძლევს საშუალებას ნებას, რომ თავის გან-
საზღვრებაში საკუთარი თავი დაინახოს. მისწრაფება და განსაზღვრულობა,
რომლითაც შემოისაზღვრება ნება, აზროვნებას აჰყავს ზოგადამდე, ამ მისწრა-
ფების ქეშმარიტებამდე. — ე. ი. აჰყავს თავის თავამდე, რადგან აზროვნება
თვითონაც ზოგადია და ის ხდება ნება, თავისუფალი¹⁰.

მაშასადამე, წარმოიშვა ნება, რომელიც თავისუფალია, ის უნდა განამ-
დვილდეს, რეალიზებული უნდა გახდეს და მან უნდა გაანამდვილოს ყველა ის
განსაზღვრულობა, რომელიც მასშია. ეს არ არის ერთეული ადამიანის ნება,
იგი საყოველთაო ნებაა, იგი შემდგომი საფეხურია გონის განვითარების გზაზე.
აი, ეს ნება იღებს სინამდვილის სახეს იმდენად, რამდენადაც იგი თავისუფა-

¹⁰ Hegel, *Соч.*, т. VII, стр. 39, 50.

ლია; მისი ნამდვილობა არის თავისუფალი ნების განამდვილება, რეალიზაცია. თავისუფალი ნების ყველა განსაზღვრულობის (რომლებიც მასში არსებობენ იდეალიზებული სახით) რეალიზაცია, არის სამართალი; მაშასადამე, სამართალი იღეა, იგი არის თავისუფალი ნების როგორც ცხების განხორციელება და ეს ცხება როგორც ზოგადი ზოციელება ცალკეული ადამიანების ნების მეშვეობით; ადამიანის არსებობისათვის კი საჭიროა როგორც ფიზიკური არსებობის შენარჩუნება ანუ მოთხოვნილების დაკმაყოფილება, ასევე სხვა ადამიანებთან ურთიერთობაც, რადგან ამ სხვების გარეშე ადამიანს არსებობა არ შეუძლია. მაშასადამე, საყოველთაო თავისუფალი ნების როგორც ცხების რეალიზაცია მოითხოვს რეალური ცხოვრების არსებობას; როდესაც აღნიშნული ცხოვრება გაუმენდილია ადამიანთა პირადი, სუბიექტური მისწრაფებისაგან, შემთხვევისაგან, მაშინაა იგი თავისუფალი ნების ნამდვილობა ანუ სამართალი და ეს მართი იურიდიული კანონების ერთიანობა კი არ არის, იგი მომცველია ყველა იმ განსაზღვრებისა, რომელსაც ახორციელებს, ანამდვილებს თავისუფალი ხება.

კიდევ უნდა გავუსვათ ხაზი იმას, რომ თავისუფლების განსაზღვრებები არ არსებობენ ინდივიდუალური ადამიანების გარეშე, ისინი მხოლოდ სუბიექტური ნებისა საშუალებით ხორციელდებიან; ისინი არიან ამ სუბიექტურ ნებაში არსებული ის ზოგადები, რომელთა მიხედვითაც მოქმედებენ, რომლებსაც მისდევებს, რომლებითაც ხელმძღვანელობენ ადამიანები ცხოვრებაში; ეს განსაზღვრებებია ადამიანების მოვალეობები, მათი ჩვევები და მათი შეხედულებები ცხოვრებაზე. ახლა ვნახოთ, როგორი იქნება თავისუფლების ეს განსაზღვრებები, რომელთა ყოფნა სამართლის არსებობაა. თუ საყოველთაო თავისუფალი ნება არ არსებობს ინდივიდის გარეშე, უნდა დავიწყოთ ამ ინდივიდებით. ადამიანი, რომელსაც აქვს ნებისყოფა. არის თავისუფალი, რადგან იგი მალდება ყველა იმ განსაზღვრებებზე, რომლებიც ბუნებაში არსებობს. სამართალი არის თავისუფლების ყველა განსაზღვრებების ნამდვილობა, რადგან გონი ცალკეული ინდივიდის საშუალებით ადამიანთა ურთიერთობის სფეროში ქმნის თავისუფლების თბიქტურ სამყაროს ანუ სამართალს. გონი აქ გვევლინება როგორც საყოველთაო ნება; აი, ეს საყოველთაო ნება ცალკეული ინდივიდის ნებისა ს შუალებით ქმნის თავისუფლების სამყაროს. საყოველთაო ნება, გონი, აზროვნება ანდა თავისუფლება — ნამდვილდება, იდეალ იქცევა სამართალში. სამართლის იდეის განვითარება არის გონის სიცოცხლის ერთ-ერთი საფეხური, რომელიც სახელმწიფოს სახით არსებობს. ეს არის გონის სამყარო თვით-ცნობიერების ელემენტში. თვითცნობიერება ის სულია, რომელიც ყველა ადამიანში იგივეობრივი და საყოველთაოა, რაც, ჭველის გაგებით, იმას ნიშნავს, რომ შენ სხვა ადამიანში შენს თავს ცნობ, მიუხედავად იმისა, რომ ორივე განსხვავებული ინდივიდები ხართ. ეს თვითცნობიერება არის სწორედ გონის, საყოველთაო ნების, ძირითადი სახეების, ანუ მისი სინამდვილედ ყოფნის დროს მიღებული ნაირსახეობების, — კერძოდ, — ოჯახის, სამშობლოს, სახელმწიფოს, სიყვარულის, მეგობრობის, მამაკობის, სინდისის, დიდების, არსების, სუბსტანციის, ცნობიერების ფორმა¹¹. თვითცნობიერება გონიერული ნებაა, რომელმაც იცის თავის თავი როგორც მე, რომელსაც აქვს უნარი ყველაფრისაგან აბსტრაქტირება მოახდინოს, რადგან ყველაფერს თავის თავში მოიცავს და

¹¹ Гершен, Соп. т. III, стр. 22—227.

თავისუფალია. ეს თვითცნობიერება ინდივიდში, ერთეულ ადამიანში არსებობს; სწორედ იმის გამო, რომ ადამიანს გააჩნია უნარი რომ იყოს მე, იგი არის პიროვნება.

თავისუფლების ობიექტური სამყარო ანუ სამართალი პიროვნების ურთიერთობათა სფეროში იქმნება საყოველთაო სულის ბაზაზე. ჰეგელს კარგად ესმის, რომ საზოგადოების გარეშე შეუძლებელია ადამიანთა გონიერულ ცხოვრებაზე ლაპარაკი ანდა თავისუფლების ობიექტურ სამყაროზე ლაპარაკი; ამიტომ ჯერ უნდა აიხსნას ადამიანთა ერთად ცხოვრების წარმმართველი წესები, სულ ერთია, როგორნი იქნებიან ამ საზოგადოებაში მცხოვრები ადამიანები: კეთილნი თუ ბოროტნი ანუ, იქნებიან საყოველთაო ნების იგივეობრივნი. თუ — თვითნებური სურვილების გამტარებლები. მაშასადამე, ჯერ იმას არა აქვს მნიშვნელობა: ადამიანები თავიანთი შინაგანი ხმის თანხმობით ასრულებენ ქვეყის არსებულ ნორმებს, თუ — ამ ხმის საწინააღმდეგოდ. მთავარია ჯერ საზოგადოებაში არსებული ქვეყის წესების წარმოშობის ბუნება ახსნას ჰეგელმა.

მაშასადამე ჰეგელს ესმის, რომ საზოგადოებას თავისი ცხოვრების გარკვეული ნორმები აქვს და ადამიანები ნებით თუ უნებლიეთ ემორჩილებიან ამ ნორმებს, მაგრამ თუ ყველაფერი საყოველთაო ნების საფუძველზე იქმნება, თუ ყველაფერი გონის, ნუსის, აზროვნების, თავისუფლების, ხორცმცხსმია, — როგორ ახსნას ჰეგელმა ადამიანისა და საზოგადოების კანონების დაპირისპირება? ამ გონის, ნუსის, თავისუფლების, მატარებელი ხომ თათოუელი პიროვნებაა და ხომ ვიცით, რომ ამ პიროვნებების გარეშე არ არსებობს საყოველთაო ნება; მაშ რატომ არსებობს ეს წინააღმდეგობა? იმიტომ, — ამბობს ჰეგელი, — რომ გონი ჯერ აბსტრაქტული სამართლის სახით გვევლინება, რაც იმას ნიშნავს, რომ გონი თავის უშუალობაშია, გარეგანად არსებობს. გონი არსებობს პიროვნების ინდივიდუალობის გაუთვალისწინებლად. პიროვნებები ემორჩილებიან არსებულ კანონებს თუმცა არ იციან, რომ კანონის შესრულება მათი თავისუფლებაა. ეს უნდა მოხდეს, მაგრამ მანამდე პიროვნებამ ბევრი გზა უნდა გაიაროს, კერძოდ, ჯერ მან უნდა დაინახოს თავისში არსებული ინდივიდუალური. გამოყოს იგი საზოგადოებრივისაგან, ზოგადისაგან და შემდეგ მოახდინოს ინდივიდუალურის ამოღება საზოგადოებრივამდე, ზოგადამდე; აი, მაშინ მოიხსნება ყოველგვარი დაპირისპირებულობა. სწორედ განვითარების ამ გზის აღწერას წარმოადგენს ჰეგელის სამართლის ფილოსოფია.

აბსტრაქტული სამართლის საფუძველია აბსტრაქტული ნება, რაც ნიშნავს პიროვნებას, მეს. აბსტრაქტული ნება ადამიანში არსებობს პიროვნული ნებისათვის დამახასიათებელი ისეთი თვისებებით, როგორიცაა: ჰირვეულობა, მოთხოვნილება, მისწრაფება, — ეს ყველაფერი თუმცა ადამიანის ნებისათვის დამახასიათებელია, მაგრამ ყველაფერი ეს მას აქვს როგორც რაღაც განსხვავებული აბსტრაქტული ნებისაგან. იმ მესაგან, რომელიც ზოგადი და თავისუფალია. სამართალი კი სწორედ იმ აბსტრაქტული ნებისაგან გამოდის, რომელიც მე არის, რომელიც თუმცა შესაძლებლობის სახით ყველა განსაზღვრულობას ფლობს თავის თავში, მაგრამ ჯერ არცერთი არ გაუშლია და ამიტომ მარტივი და აბსტრაქტულია. აბსტრაქტული სამართალი სწორედ ამ აბსტრაქტული ნების, აბსტრაქტული მეს ნამდვილობაა, ამიტომ ადამიანის ნების მეორე, ბუნებრივი მხარე უყურადღებოდ რჩება, მას არ ეწევა არავითარი ანგარიში. თუ ეს ასეა. მაშინ სულერთია, ეთანხმება თუ არა ადამიანის ინდივიდუალურ სურვილებს, მოთხოვნებს, ჰირვეულობას — ეს მეორე მხარე იმავე ადამიანის ნე-

ბისა, მხარე, რომელიც ადამიანის ზოგადობაზე მოუთითებს, რომელიც წარმოდგენილია ყველაში იგივეობრივი ნების სახით ანუ აბსტრაქტული ნების სახით. ამ აბსტრაქტული ნების, ანუ მეს საფუძველზე პიროვნება იგივეობრივია ყველა სხვა პიროვნებისა, როგორც იმავე ბუნების პატრონი, რა ბუნებაც სხვებს აქვთ.

პირველი კანონი, რომელიც აბსტრაქტული ნების თავისად მყოფი შინაარსისაგან გამოდის ასეთია: იყავი პიროვნება და პატივი ეცი სხვებს როგორც პიროვნებებს. ზემოთ ითქვა, რომ აბსტრაქტული ნება, მე სუბიექტი — თავისუფალია, რადგან იდეალიზებული სახით მოიცავს თავისში ყველა განსაზღვრულობებს (იგი ხომ ნებისყოფაა, რომელიც ამაღლდა ყველაფერზე და შეუძლია ყველაფერს გამოეყოს; ყველაფერი, — რაც არსებობს როგორც ბუნების საგნების შინაარსი, როგორც მოთხოვნალების თუ მიწრაფების შინაარსი, — იგივეობრივია ამ მესი და ამდენად ნებისყოფა თავისუფალია). ეს სწორია, მაგრამ ვიდრე აბსტრაქტული ნება არ გაანამდვილებს, არ დაამტკიცებს საკუთარ თავისუფლებას, მანამ იგი მხოლოდ მარტივი აბსტრაქტული ნება ჩნება და მეტი არაფერი; ამ განამდვილებას აბსტრაქტული ნება ბუნების საგნების მეშვეობით ახერხებს. სამართალი უპირველესად არის ერთეული პიროვნების აბსტრაქტული ნების როგორც ზოგადის თავისუფლება, — აღნიშნავს ჰეგელი სამართლის ფილოსოფიაში, — ეს ზოგადი კი თავისუფლებას სხვაში ყოფნით მოიპოვებს; ამიტომ სამართალი არის მფლობელობა, რომელიც უნდა გვესმოდეს როგორც საკუთრება.

მაინცადამაინც ბუნების საგნებში რატომ უნდა განამდვილდეს აბსტრაქტული ნების თავისუფლება? იმიტომ, რომ მხოლოდ ბუნებაა ის სხვა, რომელიც სულს უპირისპირდება, თავისუფლება კი სხვის გარეშე შეუძლებელია, რადგან სხვაში უნდა იგრძნოს. ნებამ თავი თავისთან. აქ ჰეგელი ორ ფრონტზე იბრძვის: ჯერ ერთი, იგი აცხადებს საკუთრების აუცილებლობას, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში სული ვერ გაანამდვილებს თავისუფლებას, მისი მიზანი კი სწორედ თავისუფლების მუნყოფაა, — მაშასადამე საკუთრების აუცილებლობა ჰეგელის მთელი ფილოსოფიითაა გაპირობებული; მეორე, თავის თავს ბუნების საგნებში ანამდვილებს სული და ამით ამტკიცებს თავის უზენაესობასა და ბუნების მეორადობას. ბუნების საგანში აბსტრაქტული ნების შესვლა ნიშნავს ამ საგნის მიზნის შეცვლას, მის გამოყენებას პიროვნების ინტერესების მიხედვით, რითაც ამ საგნების არააბსოლუტურობა მტკიცდება, — აცხადებს ჰეგელი. საკუთრება ისაა, რასაც ნება ქმნის და ის, რაშიაც ნება თავის მიზანს ანხორციელებს, რამდენადაც ადამიანის ნება გასაგნობრივია, ამდენად ნება ნამდვილად თავისუფალი გახდა: „თავისუფლება არსებობს იმდენად, რამდენადაც პიროვნებას უფლება აქვს ფლობდეს საკუთრებას“¹². მართალია, აბსტრაქტული ნება ზოგადია, მაგრამ იგი მაინც რომელიმე ინდივიდში არსებობს. სწორედ ამ ერთეულ ადამიანში არსებული ნება ობიექტურდება საკუთრებაში ანუ იღებს თავისუფლებას. იმის გამო, რომ ეს ნება ერთეულ პიროვნებაში არსებული ნებაა, საკუთრება უნდა იყოს კერძო: „პიროვნება დებს თავის ნებას საგანში, ამაში მდგომარეობს საკუთრების ცნების საზრისი“¹³. სა-

¹² Гегель, Соч. т. X, стр. 219.

¹³ Гегель, Соч., т. VII, стр. 73—77.

კუთრება არის როგორც საგნის ფლობა, ასევე შესაძლებლობა ამ საგნის მოხმარებისა და გასხვავებისა.

მაშასადამე, საკუთრება პირველი საფეხურია თავისუფლების ცნების განმდევლების გზაზე, მასზეა დაფუძნებული აბსტრაქტულ ნების თავისუფლება ანუ აბსტრაქტული სამართალი. გონის განვითარების ამ საფეხურზე სამართლის შინაარსი შემდგენიერად გაიშლება: პიროვნება არის ყველანაირი სამართლის წყარო; სამართლის ყველა სახე პიროვნებას ეკუთვნის იმდენად, რამდენადც პიროვნება არის ის, ვისაც შეგნებულ აქვს თავისი ზოგადობა და თავისუფლება და ამდენად ყველა პიროვნება თანასწორია. პიროვნება როგორც თავისუფალი ნება ბატონობს ყველაფერ იმაზე, რაც ნებას უპირისპირდება, ამიტომ მას უფლება აქვს დაუფლოს იმ საგნებს, რომელსაც სხვა ჯერ არ დაუფლებია. საგანი, რომელსაც პიროვნება დაუფლა და ნათელყო საჭაროდ ეს დაუფლება, შედის პიროვნების საკუთრებაში, თავისუფალი ადამიანები როგორც პიროვნებები თანასწორნი არიან, მაგრამ როგორც ინდივიდები ისინი არ არიან თანასწორნი ნიჭით, შესაძლებლობებით, ფიზიკური. მონაცემებით და სხვა. პიროვნებათა თანასწორობიდან გამომდინარეობს უფლება, რომ ყველა იყოს შესაკუთრე, მაგრამ — არა ერთნაირი ქონებისა და საკუთრების პატრონი. პიროვნების თავისუფლება ჯერ კიდევ არ ნიშნავს საკუთრების თავისუფლებას, თუმცა უკანასკნელი გამომდინარეობს პირველიდან. საკუთრება არის პიროვნების ბატონობა საგანზე. ეს ბატონობა ვლინდება საგანში პიროვნების ნების ყოფნით. ნების საგანში ყოფნის ან არ ყოფნის ხანგრძლივობა ან აკარგვინებს პიროვნებას საკუთრებას ანდა მოაპოვებინებს მას და ბოლოს ის, რაც ექვემდებარება ხანგრძლივობას შეიძლება განსხვავდეს, ის კი, რაც არ ექვემდებარება ხანგრძლივობას არ განსხვავდება.

ნებისმიერი ადამიანი როგორც აბსტრაქტული ნების პატრონი საგანში რომელიც სხვისი საკუთრებაა, ცნობს სხვის ამ თავისუფლებას. საკუთრების ანუ სხვისი თავისუფლების ცნობა ხორციელდება აბსტრაქტული ნების ზოგადობის საფუძველზე. საკუთრების ცნობის ფაქტი უძველეს საფუძველად, საკუთრების განსხვავებას; სწორედ ამიტომ შეუძლიათ ადამიანებს ქონების გაყვლა, ჩუქება და სხვა, რაც ხელშეკრულების საშუალებით ხორციელდება. ხელშეკრულება, ჰეგელის აზრით, არის უფლების მოპოვება საკუთრებაზე არა ფიზიკური დაუფლებით, არამედ — სხვა ნების საშუალებით, — მაშასადამე, — ორი შესაკუთრის საერთო ნებით. ხელშეკრულება არის ორი განსაკუთრებული ნების მოლაპარაკება, შეთანხმება. ხელშეკრულებაში ორი მომენტია: ერთი — თანხმობა ანუ საერთო ნება და მეორე — პიროვნების ცალკეულ ნება; სწორედ ამ უკანასკნელმა უნდა შეასრულოს ხელშეკრულება. პიროვნების ცალკეულ ნებას შეუძლია არ განახორციელოს ხელშეკრულება, ამით მას შესაძლებლობა აქვს, დაარღვიოს სამართალი, კანონი; ეს კანონი არსებობს ხელშეკრულების არსებობის ფაქტში, კერძოდ, ესაა კანონი ხელშეკრულების შესასრულებლად რაიმე მოეთხოვოს პირებს. თუ პირი არ ასრულებს ხელშეკრულებას იგი არღვევს საერთო ნების მოთხოვნას და სწორედ აქ შეიცნობს პირი თავისში არსებული ნების ორ მომენტს: ერთია საყოველთაო ნება, რომელიც საერთო ნების ფორმით არსებობს; მეორე არის ინდივიდის სპეციფიკური ნება, რომელიც შესაძლებელია დაუპირისპირდეს საყოველთაო ნებას. ეს დაპირისპირება ზოგადისა და ერთეულისა სამი სახისაა: პირველი, როცა პიროვნება უსამართლობა სჩადის, მაგრამ სიმართლე თავის მხარეს ჰკონია; მეორე, როცა

პიროვნება არაა მართალი, იცის კიდევ ეს, მაგრამ სხვა დააჯერა თავის სი-
მართლესი, ესაა მოტყუება და შესამე, როცა პიროვნება არ არის მართალი,
მშვენიერად იცის ეს, მაგრამ მაინც არღვევს კანონს და იგი არც მალავს ამას,
ესაა დანაშაული.

დანაშაული არის თვითნებური, სუბიექტური, მხოლოდ ერთეული პირო-
ვნების დამახასიათებელი ნების ნამდვილობა. იგი არაგონიერია და სამართალს
ეწინააღმდეგება. დანაშაული ხდება ემპირიულ ქვეყანაში, რადგან ცალკეული
პირი თავისუფალია და შეუძლია იმოქმედოს სამართლის წინააღმდეგ. ასეთი
ნების ნამდვილობა საწინააღმდეგოა იმ პროცესისა, რომლის განხორციელების
გზაზედაც წარმოიშვა გონიერი, არსებობის უფლების ჰქონე საყოველთაო
ნება. დანაშაული მხოლოდ შემთხვევითი რაღაცაა, რომელსაც არავითარი სა-
დღუველი არა აქვს ცნების განვითარების ამ უდიდეს გზაზე. ცნების განვითარ-
ების აუცილებელი პროცესა მოითხოვს გონიერი ნების რეალიზაციას. ესაა
აუცილებელი, დანარჩენი ყველაფერი მოჩვენებითია და უნდა მოისპოს გაქ-
რეს. მაშასადამე, უნდა მოისპოს დანაშაულიც, თვითნებობაც. გონიერმა ნებამ
უნდა მოხსნას თავისი ხოთმდა მეტოქე, რომელიც პრეტენზიას აცხადებს არ-
სებობაზე. ეს მოხსნა ფორციელდება სასჯელით. სასჯელი ახალი თვითნებობა
კი არაა, — როგორც შურისძიებაშია, სადაც ზღვებზე გვხვდება პირო-
ვნული ნებისა და საყოველთაო ნების დაპირისპირება, — არა, იგი გონიერა
ნების შესადერისი საქციელია, რომელიც ითვალისწინებს დანაშაულის რო-
გორც რაოდენობრივ, ისე — თვისებრივ მხარეებს. სასჯელის სწორად განხორ-
ციელება მოითხოვს სუბიექტური მიდგომის მოხსნას, იგი მოითხოვს სამარ-
თლიანობას; სამართლიანობა უნდა იყოს დამსჯელი და არა შურისმგებელი.
ე. ი. ადამიანთა განვითარების პროცესში დგება მოთხოვნა სასჯელი დამნაშა-
ვეს დაადოს იმ პიროვნებაში, რომელსაც აქვს სამართლიანობის ცოდნა. ჰეგელ-
ლის სიტყვებით რომ ვთქვათ, აქ ჩვენ გვაქვს ისეთი ნების არსებობის მო-
თხოვნა ანუ ისეთი ნების საპირობება, რომელიც ადამიანში, კერძოსუბიექტურია,
მაგრამ ნებას საყოველთაო, ზოგადი; ნებას გონიერი ნება. ადამიანმა უნდა
იცოდეს, რომ მას ასეთი ნება აქვს და იხელმძღვანელოს მისით, სასჯელის
დროს. მაშასადამე ადამიანმა თავისსავე თავში უნდა ეკებოს სამართალი, გო-
ნიერი ნება, ე. ი. — ნება, რომელიც ადამიანის სახით არსებობს და ადამიანში-
ვე ეძებს გონიერ ნებას; ასეთი ნების პოვნა არის თავის თავში თავისუფლების
შიღწევა. რადგან მე უცხო სავანში კი არ ვდებ ჩემს ნებას, არამედ ჩემს ნებას
ჩემს აწროვნებაში არსებულ გონიერს ვაზიარებ. ეს არის თავისუფლების უსა-
სრულო სუბიექტურობა, რომელიც მორალის პრინციპია.

როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, აბსტრაქტულ სამართალში ნების თავი-
სუფლებას გარეგანი ნამდვილობა ჰქონდა. მორალში ნების თავისუფლებას აქვს
შინაგანი ნამდვილობა, რადგან აქ ერთეული ნება ეზიარება ზოგად ნებას, ე. ი.
ერთეული ნება ნამდვილდება ზოგადი ნების შინაარსით, ორივე პიროვნების
კუთვნილებაა, მაშასადამე ნება პიროვნების გარეშე არ გამოდის, იგი რეფლექ-
სირებულია თავის თავში, რადგან ერთეული ნება თავის თავში ზოგადს ეძებს
და პოულობს, ან ვერ პოულობს მას. ეს რეფლექსია პიროვნებას სუბიექტად
აქცევს. სუბიექტური ნების გამოყვანება საქციელაა. ეს საქციელი შეიძ-
ლება კარგი იყოს, შეიძლება — ცუდი, ორივე შემთხვევაში ერთია მთავარი:
ორივე განამდვილებს სუბიექტური ნებისა ანუ ისეთი ნებისა, რომლის ში-
ნაარსიც თვით სუბიექტშია მოქმენილი: „თავისუფლებას მხოლოდ სუბიექტში

შეუძლია განხორციელება, რადგან სუბიექტია ის რეალური ნადაგი, რომელშიც რეალიზდება იგი, მაგრამ ნების ეს ნამდვილობა, რასაც ჩვენ სუბიექტურობას ვუძახით, განსხვავდება თავისად და თავისი თავისათვის არსებული ნებისაგან¹⁴.

მაშასადამე, მორალური ნება არის სუბიექტური ნება, იგი ნამდვილობაა ამ საფეხურზე მყოფი ნების ცნებისა, მაგრამ რამდენადაც სუბიექტს მასში შეაქვს საყოფიერ პიროვნებისათვის დამახასიათებელი მისი ცოდნითა და კულტურითა გაპირობებული თავისებურებები, ამდენად იგი შეიძლება არ დამთხვავს საყოველთაო ნებას. სუბიექტური ნება ისწრაფვის ამ ერთიანობისაკენ, დამთხვევისაკენ და ეს დამთხვევა უნდა მოხდეს ქცევის განვითარებით, ანუ სუბიექტური ნების განამდვილების ზოგადამდე ასვლით. ქცევა როგორც სუბიექტური ნების გამოვლენა თუ ავა გონივრულ ნებამდე, თუ იქნებამ ამ გონივრული ნების განამდვილება, მაშინ განხორციელდება ზნეობრიობა. ეს გონივრული საყოველთაო ნება ყველა ინდივიდის არსებაა. ეს არსება ცალკეული ინდივიდებისა ერთიანია, იგივეობრივია; ეს ერთიანობა სულთერი ერთიანობაა და თვითცნობიერების სინამდვილეა, ზნეობა¹⁵. თვითცნობიერების ობიექტური შინაარსი სინამდვილეში ხორციელდება როგორც სამართალი და მოვალეობა, როგორც ზნე-ჩვევა და ეს უკვე განსხვავებული საფეხურია გონის განვითარების გზაზე. აბსტრაქტული სამართლის საფეხურზე ადამიანთა ურთიერთდამოკიდებულება განსაზღვრულია არა სუბიექტის თვითნებობით, არამედ — ობიექტური კანონებით; იქ ეს კანონები შეადგენენ თავისუფალი ნების არსებობის გარეგან სფეროს. მორალში მოცემულია ქცევის სუბიექტური მხარე, ამიტომ მორალი არის თავისუფალი ნების არსებობის შინაგანი სფერო. ზნეობაში საყოველთაო ნება ანუ გონივრული ნება, — რაც იგივე თავისუფლებაა, — განხორციელებას იღებს, სინამდვილედ იქცევა სუბიექტური ნების მოქმედებით; აქ სუბიექტურ ნებას არა აქვს სხვა შინაარსი გარდა ამ თავისუფლებისა, ამიტომ ზნეობის სფერო არის თავისუფალი ნების ობიექტური და სუბიექტური არსებობის ერთიანობა. ეს თავისუფლება, ჰეგელის გაგებით, არის ზნეობრივი სუბსტანცია, რომელიც სუბიექტური ნების მოქმედებით კონკრეტული ხდება, მაგრამ, თუ ეს თავისუფლება ანუ საყოველთაო ნება თვითცნობიერების ობიექტური მხარეა და არ შეიცავს განსაზღვრებებს, მაშინ სუბიექტური ნება ვერ აქცევს მას სინამდვილედ. სინამდვილე, — ამბობს ჰეგელი, — ყოველთვის მოითხოვს რაღაც განსაზღვრულს, მაშასადამე ეს განსაზღვრულობა თაყვიდანვე უნდა არსებობდნენ თავისუფლების ცნებაში და ეხლა მხოლოდ ხორცს შეისხამენ, ქვეყანას მოველინებთან, რითაც თავისუფლებას კონკრეტულს გახდიან.

„კონკრეტული თავისუფლების სინამდვილე არის სახელმწიფო“. სახელმწიფო არის ზნეობრივი მთელი. იგი თავისუფლების განხორციელებაა, ეს თავისუფლება უნდა გვესმოდეს, როგორც თვითცნობიერების არსების რეალიზაცია, რომელიც ინდივიდების მეშვეობით ხორციელდება. როდესაც სახელმწიფო კანონების ობიექტურ არსებობაზე ვლაპარაკობთ, უნდა ვიცოდეთ, რომ იგი არის სუბიექტის თვითცნობიერება, რომელშიც სუბსტანცია თავის თავს ხედავს და იცის იგი მხოლოდ როგორც ცნობიერებაში განამდვილებული, თა-

¹⁴ Гегель, Соч., т. VII, стр. 128, 125.

¹⁵ Гегель, Соч., т. IV, стр. 188.

ვისი თავის მცოდნე, როგორც არსებული საგნისა; აი. ასეთი გონია სახელმწიფო¹⁶. სუბიექტი ნაზიარები ამ სუბსტანციაზე მასში ყველაზე მაღალ ავტორიტეტსა და ძალას ხედავს. ზნეობის კანონებთან შეფარდებით ბუნების არსებობა გონიერს მალავს შემთხვევითში, ზნეობა კი გონის პირდაპირი არსებობაა. აი, სწორედ ამიტომ წარმოადგენს სუბიექტისათვის ეს კანონები მეტ ავტორიტეტს. სუბიექტი მათში თავის არსებას, თავის კუშმარტ ბუნებას ხედავს; სუბიექტი ზნეობაში ყოფნით თავის სტიქიაში იმყოფება და სიამაყის გრძნობით ივსება. სუბიექტი განახლებებს თავის თავს კანონებისაგან — როგორც ბუნებრივი ნების პატრონი, როგორც ცოცხალი არსება — თავისი მისწრაფებებისა და მოთხოვნილებებით, ამდენად ზნეობის კანონები როგორც სუბიექტის თვითცნობიერების არსებები მისთვის ვალდებულებებს წარმოადგენენ; ამ ვალდებულებებით უნდა შებოჭოს მან თავისი ბუნებრივი ნება და ამ ვალდებულებების სახელმწიფოში სრული განამდვილებით უნდა განამდვილოს მან თავისი კუშმარტი თავისუფლება; განამდვილებული თავისუფლება, ადამიანთა ურთიერთობის წესები და ნორმებია მათი ცხოვრების კანონაა. ცხოვრობს რა ამ წესებისა და კანონების მიხედვით, ადამიანი ცხოვრობს თავისი არსების მიხედვით როგორც თვითცნობიერი სუბიექტი და, ამდენად, ეს კანონები კი არ ზღუდავენ მას, პირიქით, მათი განხორციელებისას ადამიანი თავის შინაგან ბუნებასაც ანხორციელებს და სწორედ ამიტომ არის თავისუფალი; მაშასადამე, ადამიანის თვითცნობიერება ქმნის საზოგადოების არსებულ წყობას.

ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ ჰეგელისათვის სამართალი არის ადამიანებში მყოფი სული. ის ზოგადი თვითცნობიერება, რომელიც ყველა ადამიანს იგივეობრივი აქვს. ცალკეული ადამიანის სული არსებობს და ცოცხლობს. ცალკეული ადამიანის სხეულის საშუალებით ზოგადი სული, რომელიც ცალკეულ ადამიანებშიც არის, განსხვავდება ერთეული ადამიანის სულისაგან (იმ თავისებურებებისაგან, რომლებიც მხოლოდ ერთეული ადამიანის სულისათვის არის დამახასიათებელი) და ეს ზოგადი სული ხორცს შეისხამს ანუ მოვლენად იქცევა სამართალში. იგი არსებობს და ცოცხლობს როგორც ერთეული, როგორც მოვლენა სახელმწიფო დაწესებულებებში. სახელმწიფოც და მისი კანონები ამ ზოგადი თვითცნობიერების ნამდვილობაა. ეს თვითცნობიერება კი ღმერთის, ნუსის, გონის განვითარების ერთ-ერთი საფეხურის სინამდვილეა. გამოვიდა რა თავისი გაუცხოებიდან, ბუნებიდან, გონი თავის თავს დაუბრუნდა. ადამიანის მეშვეობით იგი ავიდა თავისუფალი ნების საფეხურამდე. თავისუფალი ნების ცნება თავისში შეიცავს ყველა იმ განსაზღვრებას, რომლებიც სინამდვილეში ადამიანთა ურთიერთობის კანონებად ხორციელდებიან. რაც შეეხება რეალობას, ცხოვრებას, სინამდვილეს, ჰეგელისათვის იგი ამ განვითარებაში მყოფი სულის გაშლის, მისი განხორციელების საშუალებაა.

ფ. ენგელსი აკრიტიკებდა ჰეგელს და გამოთქვამდა აზრს, რომ საზოგადოებაში არსებული კანონები მასთან ისტორიიდან კი არ აიხსნებიან, არამედ იგი თავს ახვევს ცხოვრებას ამ კანონებს აზროვნების კანონების სახით. სწორედ ამიტომ ჰეგელისათვის ეს ქვეყანა უნდა შეეფერებოდეს ლოგიკურ სისტემას. იმ დროს, როდესაც ეს უქანასკნელი სხვა არაფერია, თუ არა პროდუქტი ადამიანური აზროვნების განვითარების გარკვეული საფეხურისა¹⁷. კ. მარქსი

¹⁶ Гегель, Соч. т. VII, стр. 268, 270.

¹⁷ Архив Маркса и Энгельса, т. II, стр. 221.

4. „მაცნე“, ფილოსოფიის..., სერია, 1972, № 2

ნაშრომში — „ჰეგელის სამართლის ფილოსოფიის კრიტიკისათვის“ წერდა: „ჰეგელისათვის მთავარია სახელმწიფოს მეშვეობით გაამართლოს თავისი ლოგიკა, სადაც აზრი თავის წმინდა ფორმაშია განხილულა“. ჰეგელის მთელი სამართლის ფილოსოფია აბსტრაქტული ნებით იწყება, და მის განვითარებას წარმოადგენს. რაა სინამდვილეში ეს აბსტრაქტული ნება? — ესაა პიროვნება. ჰეგელისათვის პიროვნების ცნება არის გონის განვითარების გარკვეული საფეხურის შედეგი. მარქსი ფარდას ხდის ჰეგელის მისტიციზმს და ნათლად გვიჩვენებს პიროვნების ცნების რეალურ საფუძველს: პიროვნების ცნება წარმოიშევა ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში, სადაც შრომის პროდუქტი საქონლის სახეს იღებს. საქონელი არის საგნობრივი ფორმა ცალკეული კერძო შრომისა. იმის გამო, რომ საქონელი ერთმანეთზე იცვლება, ეს ცალკეული შრომა წარმოგვიდგება როგორც ერთნაირი ადამიანური შრომა¹⁸. აბსტრაქტული შრომის გადასახვას წარმოადგენს აბსტრაქტული პიროვნება. პიროვნება იმ შრომის გარდასახვაა, რომელიც ღირებულების საფუძველად ძვეს. პიროვნების, სუბიექტის, ნების თავისუფლების გარეშე, — ჰეგელის გაგებით, — სულს არ შეუძლია სამართლისა და სახელმწიფოს საფეხურამდე ასვლა. ეს თავისუფლება ემყარება ნების საყოველთაო ხასიათს, რაც ნიშნავს ყველა ნების თვითცნობიერებას ანუ აზროვნების მიერ თავისი თავის გააზრებას. ასეთი ნება, ჰეგელის გაგებით, ამაღლებულია ყოველგვარ განსაზღვრულობაზე და ეს აზრი არასწორია, რადგან სინამდვილეში არ არსებობს უშიშარსო აზროვნება, აზროვნება — ყოველგვარი განსაზღვრულობის გარეშე. ჰეგელთან თავისუფალი ნების ცნება თავისში შეიცავს ყველა იმ განსაზღვრებას, რომელიც სინამდვილეში ადამიანთა ურთიერთობის კანონებად ხორციელდება: ეს აზრი თავდაყირა დაყენება იმ რეალური პროცესისა, სადაც ჯერ არსებობს საზოგადოება, ადამიანთა შორის არსებული ურთიერთობანი და ამ ურთიერთობის მარგულირებელი ობიექტური კანონები, რომელთა საფუძველს თავისუფალი ნება კი არ წარმოადგენს, არამედ — გარკვეულ ისტორიულ ეტაპზე გაბატონებული წარმოებითი ურთიერთობანი. მიაჩნდა რა საზოგადოების განვითარება ცნების განვითარების განხორციელებლად, ჰეგელი ვერ ხედავდა საზოგადოების ნამდვილ ბუნებას, მისი განვითარების ობიექტურ კანონზომიერებას.

საზოგადოების ეკონომიკური ცხოვრების მეცნიერული ახსნის საფუძველზე მარქსმა დაამტკიცა, რომ სახელმწიფოსა და სამართალს არა აქვს ღვთაებრივი ხასიათი, რადგან შეუძლებელია სიმართლის გაგება გონების საერთო განვითარებიდან. სახელმწიფოსა და სამართალს ფესვები ცხოვრების მატერიალურ პირობებში აქვს. ნაშრომში — „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის“ მარქსი წერდა: „თავიანთი ცხოვრების საზოგადოებრივი წარმოებისას ადამიანები ერთმანეთთან ამყარებენ განსაზღვრულ, აუცილებელ, მათი ნებისაგან დამოუკიდებელ ურთიერთობას, წარმოებით ურთიერთობას, რომელიც მათ მატერიალურ მწარმოებლურ ძალთა განვითარების განსაზღვრულ საფეხურს შეესაბამება. ამ წარმოებით ურთიერთობათა ერთობლიობა შეადგენს საზოგადოების ეკონომიურ სტრუქტურას, რეალურ ბაზისს, რომელზედაც იურიდიული და პოლიტიკური ზედნაშენი აღიმართება და რომელსაც საზოგადოებრივი ცნობიერების განსაზღვრული ფორმები შეესაბამება“¹⁹. მაშასადამე სული არ არის სახელმწიფოს საფუძველი, სახელმწიფო, სამართალი სულის, გონის ნამ-

¹⁸ Маркс, Энгелс, Соч., т. I, стр. 236.

¹⁹ კ. მარქსი, პოლიტეკონომიის კრიტიკისათვის, 1953, გვ. 10.

დვილობა არაა. სამართალი ის ზოგადი წესია, რომელიც დგინდება ყოველ-
დღიურად განმეორებელი წარმოების აქტებით, პროდუქტთა განაწილებით და
მათი გაცვლით. სამართალში ნაგულისხმევია ისიც, რომ ცალკეული ადამიანი
დაემორჩილოს წარმოებისა და გაცვლის საერთო პირობებს²⁰ ექსპლოატატო-
რულ საზოგადოებაში წარმოების პირობები ყოველთვის ერთი რომელიმე კლასის
წისქვილზე ასხამს წყალს, ამიტომ საბოლოო ჯამში სამართალი არის გაბატონებული
კლასის მატერიალური ცხოვრების პირობების საფუძველზე გამო-
მუშავებული ნების დაკანონება გაბატონებული კლასის ნება გულისხმობს იმ
მოთხოვნებებსა და ინტერესებს, რომლებიც შეუმუშავდება ამ კლასის ეკონომიკური
ცხოვრების საფუძველზე; რაც შეეხება ამ ნების დაკანონებას, იგი აუცილებლად
სახელმწიფოს ნებას უნდა ერწყმოდეს. კანონად ცხადდება ნება, რომელსაც
შეეფერება საზოგადოების წევრთა ის ქცევები, რომლებიც არ გადიან არსებული
საზოგადოებრივი წყობის ჩარჩოებიდან და ამით ანტაგონისტურ ფორმაციებში
სახელმწიფო უზრუნველყოფს ერთ-ერთი კლასის ეკონომიკურ ბატონობას.
სამართალი ადამიანთა ქცევის წესების ანუ ნორმების ერთობლიობა, ეს ნორმები
გამოხატავენ გაბატონებული კლასის ნებას, ამ კლასისათვის სასურველი და
ხელსაყრელი საზოგადოებრივი ურთიერთობის დაცვას²¹.

არ შეიძლება ვილაპარაკოთ სახელმწიფოზე საერთოდ, სამართალზე საერთოდ;
ყოველი სამართალი თუ სახელმწიფო გარკვეული ისტორიული ეპოქითაა
გაპირობებული. სახელმწიფოსა და სამართლის ბუნების, მათი ხასიათის
განმსაზღვრელი არის წარმოებითი ურთიერთობა, ბაზისი, რომლის ცვლელადობაც
იწვევს სახელმწიფოს ტიპებისა და მისი იურიდიული კანონების ცვლას.
მონათმფლობელურ საზოგადოებაში კერძო საკუთრება არსებობდა არა მარტო
წარმოების საშუალებებზე, არამედ — წარმოების მუშაკებზეც; ეს იყო საფუძველი
იმ წარმოებითი ურთიერთობისა, რომელიც მაშინ არსებობდა და სწორედ
ამ ურთიერთობის შესაფერის ქცევის ნორმებს წარმოადგენდა მონათმფლობელური
სამართალი; რაც შეეხება სახელმწიფოს, იგი იყო ორგანიზაცია გაბატონებული
კლასისა და ცდილობდა ძალით შეენარჩუნებინა არსებული ეკონომიკური
ურთიერთობა. ფეოდალური წარმოებითი ურთიერთობა ეფუძნება წარმოების
საშუალებებზე სრულ კერძო საკუთრებას, ხოლო წარმოების მუშაკზე
წაწილობრივ საკუთრებას. ფეოდალური სახელმწიფო და სამართალი ამ
ურთიერთობის დაცვის საშუალება იყო, ასევე ბურჟუაზიული წარმოებითი
ურთიერთობის შესანარჩუნებლად საჭირო ადამიანთა ქცევების ნორმები, რაც
გამოიხატება ბურჟუაზიულ სანართალში.

საბოლოოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჰეგელი თავისი ეპოქის შვილია, იგი
ახლგაზრდა მშობარა გერმანელი ბურჟუაზიის იდეოლოგია და ამიტომ ცდილობს
თავისი კლასის გაუბედვრ მოთხოვნებთან ერთად თავის ფალოსოფიაში
მოგვეცეს არსებული პრუსიული სინამდვილის გამართლებაც. სწორედ ამ მიზანს
ემსახურება ჰეგელის მიერ პრუსიის კონსტიტუციური მონარქიის გამოცხადება
განხორციელებულ იდეალად.

²⁰ Маркс, Энгельс, Соч., т. 18, стр. 272.

²¹ გ. ინწკირველი, „სახელმწიფო და სამართლის თეორია“, თბ., 1964, გვ. 78.

დანიისა ზუმაჰაჰი

დიონისე არეოპაგელი და დანტე ალიგიერი¹

I

დიონისე არეოპაგელის მსოფლმხედველობისათვის. „ნუ გაცოდები, რომ შეიძლო შეიღმა სოფლისამ ჭეშმარიტების მისტიურის აგრე ჩაწვდენა“. (სამოთხე, ქ. XXVIII, 136—137)².

წერს დანტე ალიგიერი დიონისე არეოპაგელზე. ვინ იყო ეს იდუმალი კაცი, — მისტიკურზე აზროვნებით მისტიკურადვე შემოსული მთელ ევროპაში ესოდენი მძლავრებით რომ მიიქცეოდა მთელი შუა საუკუნეების სპირიტუალურ ძარღვებში და იდუმალისაყენ ეწეოდა მთელ დედამიწას, — დღემდე საიდუმლოდ არის დარჩენილი.

დიონისე იქცა შუა საუკუნეთა უჩინარი სათავის მფლობელ და თავადაც იდუმალ და უხილავ შადრევანად, რომელიც საოცრად აგნებდა დადებული სულის ტერფებს, იკვლევდა ყველა მაღალი სულის კარს და ამოსჩქეფდა ყველგან, რათა შემდეგ თავისი შადრევანის უმაღლესი ხელებით აესროლა ისინი ყველაზე იდუმალი, ყველაზე შეუღწეველი და ყველაზე დიდებული წალოტების ყოფიერებაში. იგი შემოვიდა მზის სინათლეზე სხვისი მოსახამით და ნიღბით და წავიდა ისე, რომ საუკუნეთა მანძილზე იდუმალად დატოვა თავისი გადაჭროლა და მიმოქცევა. ცნობილია, რომ პლოტინი მალავდა თავს, მალავდა დაბადების ადგილსა და მშობლების ვინაობას, არავის აძლევდა თავისი დანატვის უფლებას და ამგვარი საქციელითაც ადასტურებდა საკუთარი სხეულებრივი არსებობის გმობას. მას რცხვენოდა, რომ ჰქონდა სხეული და ებრძოდა მას როგორც პლოტინუსი ვიღაც გაუცხოვებულსა და საზიზღარ არაპლოტინუსს. მიუხედავად ამ მძვინვარე ამბოხისა თავისი სხეულებრივი არსებობის მიმართ, მიუხედავად ამდენი მალვისა, დღეს ჩვენ ასე თუ ისე ვიცით პლოტინის დაბადების ადგილიც, დროც და მშობლებიც; გვაქვს მისი სურათიც, რომელიც შეფარვით დახატა მისმა ერთ-ერთმა მსმენელმა იტალიაში; ვიცით მისი ლეგენდარული მასწავლებელი და მისი მოწაფეები. დიონისემ კი ფარვის საოცარი ხელოვნება შექმნა. მან ისე დაიფარა თავი, რომ დღემდე არ ვიცით მისი ნამდვილი სახელი, მისი ნამდვილი ეროვნება და საუკუნეც კი. იგი მართლა ზეციდან ჩამოსულივით მოგვევლინა თავისი ნაწერებით. სიცოცხლეშივე უარყოფელი თავისი ამქვეყნიურისა და ამქვეყნიურში იმქვეყნიური ძალითა და იდუმალეობით მოარსებე. მართლაც მისტიკური ხელოვნებით შეეფარა იგი ყველასათვის კარგად ცნობილი ქრისტიანი მოღვაწის, პირველი ათენელი ეპისკოპოსის —

¹ შრომა შესრულებულია 1970 წელს.

² დანტე ალიგიერი, „ღვთაებრივი კომედია“, თბ., 1941 (თარგმნეს — კ. გამსახურდიამ და კ. ჭიჭინაძემ).

დიონისე არეოპაგელის სახელს³ და თავისი ბიოგრაფია საძიებელი გავიხილა ნაწილებში, რომელნიც ამქვეყნიურ სიცოცხლეს ფაქტიურად არ ეხებოდა: „მისტიკურ თეოლოგიაში“, „ღვთაებრივ სახელებში“, „ზეციურ იერარქიასა“ და „საეკლესიო იერარქიაში“⁴.

დიონისე არეოპაგელის სახელის „ფსევდონიმად“ არჩევა ტრაქტატების ავტორის მიერ, საკუთარი პიროვნების გაიდუმალების გარდა უნდა ჰფარავდეს სხვა საიდუმლოსაც. ერთი კი ცხადია: საიდუმლოებამ თავისი მისია ბრწყინვალედ შეასრულა. იგი მოქმედებდა საუკუნეებში, წყვილადში გასროლილი განათებული ისარით და ზუსტად ზედებოდა მიზანში ამოღებულ სულებს. დიონისე არეოპაგელის სახელთან დგას მთელი სპირიტუალური ლაშქარი. „მე-9-დან მე-17 საუკუნემდე, — წერს ეველინ ანდერჰილი, — არეოპაგელის შრომები ჰყვებოდნენ ყველაზე სპირიტუალური ინტუიციების ადამიანებს და აფლობდნენ ავტორიტეტს, რომლის წარმოდგენაც ახლა ძნელია“.

მიუხედავად დიონისეს ესოდენი მნიშვნელობისა და მისი საყოველთაო აღიარებისა, ევროპის უმნიშვნელოვანესი ფილოსოფიის ისტორია — ჰეგელის ფილოსოფიის ისტორია — არეოპაგეტიკის ვარემე დაიწერა. ჰეგელა როგორღაც დარჩა ვილაც გერმანელი გამომცემლის ცნობის ანაბარა, რომელიც დიონისე არეოპაგელს მოიხსენიებს როგორც „პლატონური შემოღობი ნაწარმოებების“ ავტორს, რომლის გამოკვლევაც მაინცა და მაინც არა ღირდა. „ყოფიერების საიდუმლო უკეთესად გაიგო პოეტმა ჰოლდერლინმა, ვიდრე — ფილოსოფოსმა ჰეგელმა“, — წერს მარტინ ჰაიდეგერი. მოგვიტევოს მკითხველმა ასეთი განაცხადი, მაგრამ ყოფიერების საიდუმლოს არაეინ მისწვდენია ისეთ სიმალღებებზე, როგორზედაც მისწვდა დანტე ალიგიერი, რომელმაც „ზეციური იერარქიის“ ავტორი „შუქურად დასახა“. მეოთხე ცაზე — მზის ცაზე, ბრწყინვალე სულთა გვერდით მოათავსა და თავისი პოეტური ხილვის ზეციური იერარქია, — როგორც თვითონვე აღნიშნავს, — „ზეციური იერარქიის“ ავტორის ნააზრევს დააყრდნო.

დიონისე არეოპაგელი პლატონიკოსთა შორის ჰეშმარიტი პლატონიკოსია და ნეოპლატონიკოსთა შორის ჰეშმარიტი ნეოპლატონიკოსი. არის ერთი გარეგნული დიდი განსხვავება პლატონის დიალოგებსა და დიონისე არეოპაგელის ტრაქტატებს შორის. პლატონის დიალოგები საყოველთაოა ისევე როგორც სასარება და ბიბლია, მაგრამ ეს საყოველთაო კუთვნილება არ ნიშნავს მის აბსოლუტურ საყოველთაოობას: ბევრი რამ პლატონთან ამ საყოველთაოს უკან არსებობს როგორც შეფარული და სპეციალურ სულიერ მომზადებას საჭიროებს, ამიტომ ყველასათვის მისაწვდომია მხოლოდ გარკვეული დოზით; ჩვენამდე

³ დღეისათვის ფაქტიურად გადაწვეტილია აზრი, რომ ტრაქტატები მე-4 საუკუნეს ეკუთვნის და I საუკუნის ათენელი ეპისკოპოსის სახელი — ავტორად ცნობილი დიონისე არეოპაგელი ფსევდონიმია მე-4 საუკუნის უცნობი მოაზროვნისა. ეს აღმოჩენა დღეისათვის სალექსიკონო ჰეშმარტებად არის მიჩნეული. (იხ. Karl Heussi, Kompendium der Kirchengeschichte, Berlin, 1958. და სხვ.).

⁴ ათენელი ეპისკოპოსის ბიოგრაფიისათვის შემდგომ საუკუნეებში სარგებლობენ „ფსევდონიმის“ ტრაქტატებით, რის გამოც საუკუნეების განმავლობაში სრული გუგუბრობა სუფევს. დანტესთვის დიონისე არეოპაგელი — „ზეციური იერარქია“ ავტორი — დარჩა პირველი საუკუნის დიონისედ.

მოდწეული პლატონის დიალოგებიდან ყველა თავის წილს იღებს. მითიურ საბურველში შეზღუდული მრავალი აზრი პლატონისა შეუზღუდელი და მიუკარგებელი რჩება მოუმზადებელი მკითხველისათვის; აზრითი საიდუმლოება წმინდათა-წმინდა და შეუძლებელია მისი დაუწმინდავი თვალებით შერყენა, საიდუმლოს საიდუმლოდ შენახვის ამ პრინციპში სახარება ეყრდნობა აზრს: „ნუ მისცემთ სიწმინდესა ძალსა და ნუ დაუყრით ღორთა მარგალიტთა“. საუკუნეების განმავლობაში ეკარებოდნენ პლატონს ბიწიერი ხელებით, — როგორც აღნიშნავს ჰეგელი, — და შეჰქონდათ თავიანთი ბიწიერი წარმოდგენები. პლატონის წინასწარმეტყველური სტილი საჭირო იყო მისი მოძღვრების გულის გადასარჩენად ამ ბიწიერი ხელებისა და თვალებისაგან და პლატონმა გადაარჩინა კიდევ თავისი დიალოგები მათი საიდუმლო ფარდებით. ამიტომ აღნიშნავს ჰეგელი პლატონის დიალოგების ერთ-ერთ არსებით სიძნელედ მათს დაფარულ ხასიათს, მათი ისეთივე ამოკითხვის აუცილებლობას, როგორც სჭირდება ბიბლიურ სიმბოლოებს; არც ერთ სხვა ფილოსოფოსს ეს სიძნელე არ ახასიათებს, ამიტომ საუკუნეებს ეყო პლატონის დიალოგების წიაღი ჩასაღრმავებლად და საძიებლად.

დიონისე არეოპაგელის ტრაქტატები ბერძნული ფილოსოფიის დასასრულის ეპოქას ეკუთვნის. ეს არის იგივე პლატონის დიდი მემკვიდრის — დიალოგის პროკლეს საუკუნე, როცა, — ჰეგელის სიტყვებით რომ ვთქვათ, — პროკლესთან ერთად ესვენება ანტიკური ფილოსოფიის შუცე; შეიძლება ითქვას, რომ ეს არის ეპოქა, როცა ადამიანის აზროვნების ანტიკური სტილი მთავრდება და ფილოსოფიაში როგორც ცნებით აზროვნებაში იწყება ახალი, ბევრად უფრო ნატიფი ლოგიკური სტილი; ჰერაკლიტეს წინასწარმეტყველური ბუნდოვანება, ნისლოვანი ფილოსოფიური მეტყველება იცვლება პროკლეს, უკანასკნელი მავიური ფილოსოფოსისა და პიროვნების მათემატიკურად ზუსტი, შეიძლება ითქვას, — „მოქმანცეველად“ ზუსტი ცნებითი მეტყველებით (მხედველობაშია „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნი“). ამ მხრივ დიონისე არეოპაგელის ტრაქტატების სტილი სრულიად განსხვავდება პროკლეს მათემატიკურად მკაცრ სტილს. დიონისე ისევ პლატონურად პოეტურია, ზშირად — ღვარჭინილი. ამაღლებული და ლოცვითი. ლოცვითი განწყობილება, შეიძლება ითქვას, რომ არსებითი ნიშანია დიონისე არეოპაგელის მეტყველებისა. ეს არ არის ჩვეულებრივი სპეკულატური მოაზროვნის ნაწერები, იგი რელიგიური ექსტაზიდან ღაბრუნებული კაცის განსჯითი დღიურებია და მის სიტყვას ყოველ წუთს ახლავს იმქვეყნიური სურნელი. ზოგჯერ რაღაც გაურკვეველი და ბუნდოვანი წყობა მისი ემპირიული მეტყველებისა, თავის უკან მალავს მოაზროვნის — ჯერ კიდევ ექსტაზში მყოფის — ბუნდოვანებას და ნათელმზილველის მოხეტიალი ტემპერამენტით ემპირიულ სიტყვებში ჩადგომის უცხოობას; ეს არის რელიგიურისა, პოეტურისა და ნათელმზილველური ექსტაზის, შეიძლება ითქვას, საოცარი მოლიანობა. ვინმე გერმანელი პედანტი გამომცემლის თვალში, რა თქმა უნდა, დიონისე არეოპაგელის ტრაქტატები იქნებოდა „მოდღვარე პლატონური თხზულებები“.

ამრიგად, დიონისესთან შენარჩუნებულია ანტიკური პოეტურობა და მითიურ-სიმბოლური აზროვნება, მაგრამ სრულიად ახალ ხარისხშია აყვანილი მისი რელიგიურობა და მისი ნათელმზილველური მეტყველება. მიუხედავად სტილის ესოდენი სირთულისა, დიონისე არეოპაგელი სრულიად ნათლად ეხება და განსჯის იმ შეფარულს, რაც პლატონის დიალოგებში არსებობს როგორც

ჩვეულებრივი მკითხველისათვის მიუწვდომელი. პლატონის უღრმესი შრეები დიონისეს პირველ პლანს წარმოადგენენ, დიონისეს საგანია ცოდნის ამ დაფარული შრეების განმარტება, მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, თითქოს დიონისემ საყოველთაოდ აქცია ის, რაც პლატონისთვის არ იყო საყოველთაო. ამ საიდუმლო პრობლემებზე მისი მსჯელობა საერთოდ საიდუმლო ნაწერებად წარმოგვიდგენს მის ტრაქტატებს და განკუთვნილია განსაკუთრებულ პირთადმი რჩევა-დარიგებებად; ეს დარიგება საიდუმლო ცოდნათადმი ზიარებაა და, ფაქტიურად, საყოველთაო საკუთრებას მოკლებულია როგორც ხელთდამსხმელის ხელთდასხმით შეგონებანი. ასე, რომ, განსხვავებით პლატონის საყოველთაო დიალოგებისაგან, დიონისეს ტრაქტატები საიდუმლო მონოლოგებია. რამდენადაც ამ მონოლოგებს საიდუმლო წერილების ხასიათი აქვს, შეიძლება ვთქვათ, რომ არეოპაგიტული ტრაქტატები საიდუმლო ეპისტოლარული მონოლოგებია. მათი გამხვევა სრულიად მოუხმადებელ აუდიტორიაში, რომელიც არ არის დიონისეს ტრაქტატების მისამართი, ერთგვარი ეთიკური დანაშაულიცაა.

თანამედროვე ფიზიკაში არსებობს ერთი უჩვეულო მოვლენა, რომელიც იმდენად არის უჩვეულო, რამდენადაც ჩვეულებრივი ადამიანური თვალთ ეყურებთ მას და რამდენადაც ფიზიკაში ფიზიკოსებად ვრჩებათ: ეს არის ობიექტისა და მისი საკვლევი ხელსაწყოების საკითხი უღრმესი ატომური პროცესების სფეროში⁵. თანამედროვე ფიზიკა მივიდა ისეთ არაწმინდა ფიზიკურ მოვლენებთან, რომ ჩვეულებრივი ფიზიკური აპარატურით მათი კვლევა აღარ იძლევა ზუსტ შედეგებს: ჩვენი (ადამიანური) ფიზიკური აპარატურა, თვითონ ხელსაწყოები ეკუთვნიან სხვა ფიზიკურ სამყაროს (კლასიკური ფიზიკის კანონებით არიან აწყობილი), ხოლო მათი საკვლევი სფერო არ ემორჩილება იმავე კლასიკური ფიზიკის კანონებს. შეიძლება ზუსტი ანალოგიით ითქვას, რომ როგორც პლატონის ფილოსოფიის მთელი რიგი საკითხების, ასევე არეოპაგიტურის საკითხების კვლევა შეუძლებელია წმინდა ფილოსოფიური, განსაკუთრებით — სპეკულატიური აპარატურით. სპეკულატიური ხელსაწყოები ვერ აღწერენ მოვლენებს იმ სპეკულატიურ დონეზე, რომელსაც მოითხოვს სპეკულატიური ფილოსოფია და ასეთი აღწერა არაზუსტია.

არეოპაგიტურა ისევე, როგორც პლატონური სიბრძნისმეტყველება, უფრო რთული მოვლენაა, ვიდრე — ფილოსოფია (ამ სიტყვის ევროპული გაგებით, რადგან ევროპული ფილოსოფია ანტიკური გაგებით აღარ არის ფილოსოფია და მხოლოდ ფილოსოფიური მეცნიერებაა, არეოპაგიტული და პლატონური სიბრძნისმეტყველება ფილოსოფიური აზროვნების ფარგლებში არ თავსდება. იგი როგორც ფილოსოფია არსებობს თეოლოგიასა, თეოსოფიასა, პოეზიასა, მითოლოგიასა და რელიგიასთან ერთად. ამიტომ არეოპაგიტურის როგორც ფილოსოფიის კვლევა მოითხოვს რელიგიურ-თეოსოფიურ, პოეტურ-მითოლოგიურ და სხვა „ხელსაწყოებს“.

დიონისე არეოპაგელის შესწავლა, ჩვენი აზრით, ისევე როგორც ყველა ნეოპლატონიკოსისა, უშუალოდ თავის პირველმსწავლებელთან მიმართებაშეადარებაში და მისგან გამომდინარეობაში უნდა მოხდეს. ამიტომ, სანამ უშუ-

⁵ იხ. Werner Heisenberg, *Physics and Philosophy*, New-York, 1958, რუს. თარგმ. Гейзенберг В., *Физика и философия*, М., 1965, გვ. 34.

ალოდ ამ შედარება-გამომდინარეობას შევუღლებოდეთ, კიდევ ერთი წიაღსვლა გვინდა გვაკეთოთ ბერძნულ მითოლოგიაში და დიონისე არეოპაგელის კვლევა „დიონისურის“ დაბადებით დაეიწყოს.

ღმერთისა და ადამიანის შვილია ღვინისა, თრობისა და სინათლის ღმერთი, დიონისე: ყოვლისშემძლე ზევსისა და თებეს მეფე კადმოსის ასულის — სემელეს შვილი; მისი დაბადება უკავშირდება ზევსის გამოცხადებას სემელესთან წმინდა და ნამდვილი სახით. ამ მითში ყურადღებას იპყრობს სწორედ ზევსის სხვადასხვა სახით გამოცხადების შესაძლებლობა⁶.

ზევსის სიდიადის მითოლოგიურ ასახვაში მოცემულია ღვთაებრივი ნათელის თვალშეუღვამობისა და საშინელი ყოვლისშემძლეობის იდეა; უფრო მეტი: აქ გატარებულია აზრი, რომ ზევსის ღვთაებრივი არსების ხილვა მოკვდავის თვალებით შეუძლებელია და მისი ძალის აღქმა იმდენად ალემატება ადამიანის შემძლეობას წმინდა ღვთაებრივი დამაბრმავებელი ნათელის ხილვისას, რომ ადამიანი იღუპება ამ ხილვით. ფაქტურად ეს ისევე შეუძლებელია, როგორც — ამქვეყნიური სხეულით შესვლა სამოთხეში; ამიტომ იმქვეყნიური ძალის გამოცხადებამ ზევსის სახით, სხეული შემოსწვა სემელეს და ამ ღვთაებრივი შუქით დამწვარი სხეულიდან გამოწიშვლებული იბადება ღმერთი დიონისე. არის რაღაც შეუცნობელი დიდი სხვაობა ზევსის იმ სახესა, რომელიც არსებობს ადამიანისათვის, რომელსაც მრავალმხრივ უკავშირდება ადამიანი და იმ სახეს შორის, რომელიც არსებობს თავისთავად, თავისი წმინდა სახით, მთელი თავისი დიდებულებით და რომელსაც უკავშირდებიან მხოლოდ ღმერთები. ეს იციან ღმერთებმა და არ იციან ადამიანებმა. ეს შეუცნობელი სხვაობა არსებობს ოლიმპის ყველა ღმერთის სახეში, ზევსისა და მისი ქალ-ვაყების მთელ ოლიმპურ პანთეონში. ზევსის ის არსება, რომელიც ურთიერთობაშია სხვა ღმერთებთან, განესხვავება იმ სახეს ზევსისას, რომლითაც უკავშირდება იგი ადამიანებს; ღმერთთა ღვთაებრივი სახეებისა და ღმერთთა მიწიერი სახეების ანდა ზეცილსაყენ ამზერი აღმპირისა და მიწისკენ დამწერი დაღმპირის ეს მითოლოგიური სხვაობა არსებითი პრობლემა ხდება პლატონის იდეათა მოძღვრებაში, ხოლო ფსევდო-დიონისე არეოპაგელის თვალთახედვაში წვდომის მიზნად იქცევა თავად ამ ღვთაებრივ, დამაბრმავებელ, მიუწვდომელ აღმპირთა, ზეციურ პირთა ბუნება. დიონისე არეოპაგელი გვევლინება იმ თვალშეუღვამ ღვთაებრივ სახეთა მოტრფედ, რომელთა ხილვა ადამიანური თვალთ შეუძლებელია. მშენადაც მთელი თვალებით იგი შეუპოვრად არღვევს ღვთაების ყოვლისშემძლეს რეალ ძალთა სინათლევებს, სწორედ იმ ზეციურ სახეთა გონის-დამკარგვე ბრწყინვალეობასა, და მიუღწეველ წიაღებში მიემართება და უკვე ქრისტიანული მშერით, ახალი ადამიანური მშერით, რომელიც იმდენად ღვთაებ-

6 ამ შემთხვევაში არ გვინტერესებს დიონისეს დაბადების მითოლოგიური ვარიაციები. მოგვყავს მითი ოვიდიუსის „მეტამორფოზების“ მახედვით: დღამა ქალღმერთმა ჰერამ შეიძულა სემელე, მისი დალუქვა განიზრახა; ამიტომ მოველინა მას და შთააგონა, რათა ზევსისათვის ეთხოვა, რომ გამოცხადებოდა იგი სემელეს მთელი თავისი სილადით: როგორც ღმერთი-მგებთამტყორცხელი, როგორც ოლიმპის მბრძანებელი; თუ მართლა უყვარხარ, ამ თხოვნის შესრულებაზე უარს არ გეტყვისო. ზევსს არ შეეჩლო უარის თქმა, რაჟი სტიქსის წყალი დაიფიცა სემელესთან, გამოეცხადა ქალს მთელი თავისი სიდიადით და ყველაფერი შეარყია თავისი ელვარებით, იწოდა სასახლე: შეძრწუნებული სემელე დეღამიწაზე დაეცა, ცეცხლი წვადა ქალს: მომკვდავი სემელესაგან იშვა დიონისე, — სუსტი და უღლეური ყრმა, — რომელიც ნიწიდან ჯაღონურად წამოზრდილმა სურთო შემოუარა და იხსნა საცქვალისაგან (კუნი, მძ. ბერძნული ლეგენდები და მითები, გვ. 75).

რივია, რომ ღვთაებრივის ყოვლისმწველ ნათებას უძლებს, თავისივე მზერის სხეულიდან როგორც სინათლით დამწვარი სემელეს ამჯერად დაუმწვარი სხეულიდან ბადებს ახალ ღიონისეს — ღიონისე არეოპაგელს — მისტიკური ღვინისა როგორც მისტიკური აზროვნებისა, მისტიკური თრობისა და სინათლეში თრობის ამქვეყნიურ ღმერთს.

როგორც დავინახეთ, ბერძნულ მითოლოგიაში უკვე განსხვავებულია ზევსის როგორც ყოვლისშემძლე ძალის ორი სახე: ღვთაებრივი — ადამიანისათვის მიუწვდომელი და ღვთაებრივი — ადამიანისათვის მისაწვდომი; ამის შესაბამისად განსხვავებულია ორი ცოდნა სამყაროს იდუმალებისა — ღვთაებრივი და ადამიანური ცოდნა. ღვთაებრივის როგორც ადამიანისათვის მიუწვდომელის ცოდნა აქვთ თვითონ ღმერთებს, ხოლო ღვთაებრივის როგორც ადამიანისათვის მისაწვდომის ცოდნა აქვთ ადამიანებს და ამრიგად განესხვავებინან ისინი თავისი ადამიანური ცოდნით ღვთაებრივს. ფილოსოფიაშიც, მითოლოგიურ ენაზე მეტყველების დროს, როდესაც მცოდნისა და ცოდნის, სუბიექტისა და ობიექტის იდეალებს გააიგივებს, ზევსის შესახებ პლატონი შემდგომ იტყვის, რომ იგი არის უმაღლესი სახე გონებისა, რომ იგია უმაღლესი მცოდნეც ყოველივესი და არის თავად ცოდნაც⁷.

ბერძნული მითოლოგია უკვე არის არა მხოლოდ ადამიანის მითოლოგიურ-სახეობრივი აზროვნების ნიმუში, არამედ ნიმუშია აზრის როგორც ზებუნებრივი მოვლენის კერპთაყვანისმცემლობისა. ბერძენთა ღმერთები ღვთაებრივად განსხეულებული აზრითი არსებანი არიან, რომელთაც თავისი მნიშვნელობის გამომხატველი იერი და ნიშან-სიმბოლოები გააჩნიათ; სიბრძნე, სიყვარული, თრობა, სინათლე, სიკვდილი, ხელოვნება, წინასწარმეტყველება და ა. შ. — აი, ის აზრები, რომელნიც ერთი მთავარი აზრის, დედააზრის შვილებად გვევლინებიან და ეს დედააზრი არის მამა ზევსი ანუ მამა-აზრი. სახეობრივად ისინი იბადებიან ზევსის თავიდან, ნეკიდან, ბარძაყიდან და ა. შ. ბერძნულ მითოლოგურა ოლიმპის მთა ისეთივე იდეალური სახეა ღვთაებათა სამყოფლისა, როგორც გოეთეს დედათა ქვეყანაა იდეალური სახე ღვთაებრივი, არარაობრივი და მიუწვდომელი ყოფიერებისა. ბერძენთა ღმერთები არსებობენ მათს რწმენაში, მაგრამ ამ რწმენის საკუთრებას კი არ წარმოადგენენ ისინი, არამედ მიაჩნიათ, რომ მათი რწმენისაგან დამოუკიდებლად არსებობენ ეს ღმერთები, არსებობენ და განაგებენ მათს რწმენასა და ცხოვრებას, რითაც ისინი უშუალო სიახლოვეში არიან ადამიანებთან; ფაქტიურად, მათი ცხოვრებაც უმიზნო იქნებოდა ადამიანებზე ზრუნვის გარეშე; თუ არ იქნება სიბრძნე ამქვეყნად, არც სიბრძნის ღმერთს ექნება ამქვეყნიური სახე და ასპარეზი. თუ არ იქნება ათენი ბრძენთა ქალაქი, არც სიბრძნის ქალღმერთი იქნება ათენელთა მფარველი და, პირიქით, თუ არ იქნება ათენელთა მფარველი სიბრძნის ქალღმერთი, არც ათენელნი იქნებიან ბრძენნი; არც ოდისევსი იქნება გონიერი, თუ მისი შემწე არ იქნება ღმერთქალი ათენა. სიბრძნის ღმერთქალის მფარველობა პიროვნებისა და სახელმწიფოსი არის პირველი მითოლოგიური სახე იდეების საგნებში მონაწილეობისა. ოდისევსის გონიერება ათენას როგორც სიბრძნის

7 ფილ. 28—30. ფილ. 246 E. შტრ. პლოტინის გონის (viii-ის) მითოლოგიური აღგებრია აგრეთვე კრონოსი, პლოტინთან კრონოსზე მაღლა ერთი, როგორც უსასრულობა და ყოფნაზე მაღალი არყოფნა, რომელიც შეესაბამება პლატონისეული ზევსის მიუწვდომელ ანუ აღმასახებობას. პლოტინისთვის სამყაროს გონი ანუ კრონოსი თავისი თავისაგან მზადებს სამყაროს სულს — აფროდიტეს (Enn. III, Lib. V, C. 11).

იდეის მონაწილეობაა რომელიმე ერთეულ საგანში, ხოლო მისადმი თაყვანისცემა ანდა ათენელთა როგორც ბრძენ მოქალაქეთა თაყვანისცემა სიბრძნის ქალღმერთისადმი, მათი „მონაწილეობა“ თავად სიბრძნის მითოლოგიურ იდეაში. ბერძენთა ღმერთები საზრდოობენ ბერძენთა რწმენით; ამასთან და, საერთოდ, შეიძლება ითქვას, რომ მორწმუნენი ისევე იკვებებიან „მოწყალეობით“, როგორც ღმერთები იკვებებიან თაყვანისცემით. ოლიმპის ღმერთქალები და ღმერთკაცები იდეათა მითოლოგიური პირველსახეები არიან. სიბრძნის ქალღმერთი ათენა სიბრძნის იდეაა, სიკვდილის ღმერთი — სიკვდილის იდეა, შურისძიების ღმერთი — შურისძიებისა და ა. შ.

პლატონის იდეათა თეორია. პლატონის ფილოსოფიური ცეცხლი მითოლოგიურ საბურველს აგლეჯს ღმერთებს, მითოლოგიურ სხეულ შემოსწავს მათ და მისთვის ზევსი კი აღარ იქნება საბოლოოდ გონების უმაღლესი სახე, არამედ — თავად უმაღლესი გონების იდეა. მისთვის აღარ არის საჭირო ათენა სიბრძნის გამოსახატავად, მისი სიბრძნის იდეა უკვე დამოუკიდებლად არსებობს როგორც ცოცხალი, გონითი არსება, რომელსაც წარმოსასახად ადამიანური სხეული არ სჭირდება. ადამიანის აზროვნება აღის იმ სიმაღლეზე, რომ აზრისეულ სახეებშივე სწვდება აზრით მოვლენებს. პლატონისათვის არსებობს უმაღლესი აზრი როგორც ყოვლისშემძლე და ერთი და არსებობს მისი დანაბადი მრავალი აზრი როგორც იდეები; ამასთან, აზრითი არსებობა გააჩნია არა მხოლოდ აბსტრაქტულ მოვლენებს (სიყვარულს, შურისგებას, წინასწარმეტყველებას, თრობასა და ა. შ.), არამედ — კონკრეტულ მატერიალურ საგან-არსებებსაც (მავიდებს, ცხენებსა და ა. შ.), რომელთაც შემეცნებლად ყოფნა არ შეუძლიათ; შემეცნებლებად რჩებიან ადამიანები და ღმერთი. მთელი ხილვადი სინამდვილე, რომელსაც აღვიქვამთ (ვისმენთ, ვეხებით), ე. ი. რომელიც საერთოდ გვეძლევა შეგრძნებაში, — თავის სიღრმეში ფარავს თავისსავე აზრით სახეობას ისევე, როგორც წინასწარმეტყველება, სიყვარული, შურისგება, სიკვდილი ან სხვა რომელიმე მოვლენა მითოლოგიაში გულისხმობს შესაბამისი ღმერთის მასში მოქმედება-მონაწილეობასა და კონკრეტულ ჩარევას. პლატონის ქმნის იდეათა ახალ ოლიმპურ პანთეონს და იდეათა ახალ თაყვანისცემას; მისი სოკრატე არა მარტო მხილველია ამ ღვთაებრივი იდეებისა, არამედ მოტრფილია მათი და ხშირად იგი მსჯელობს იდეაზე როგორც ახლობელ ადამიანსა და მეგობარზე; უფრო მეტიც: იდეა მისთვის რაღაც უფრო ცოცხალია და იმდენად უფრო, რომ ჭეშმარიტი სიცოცხლე, ჭეშმარიტი არსებობა პლატონის ფილოსოფიის ენაზე მიეწერება მხოლოდ იდეას; საგანს, ჭურჭელს იდეისას როგორც იდეის განსხვავებულ, საპირისპირომდე განსხვავებულ ბუნებას, აღარ მიეწერება სიცოცხლე და ის არსებობა, რომელიც მიეწერება იდეას, მის აზრით სახეობას, მის შინაგან საყრდენსა და ხერხემალს. პლატონისავე ენაზე ეს იდეები მხოლოდ სოკრატე მხილველისთვის კი არ არსებობენ, არამედ არსებობენ სოკრატესაგან და ყველა სხვა მხილველისაგან დამოუკიდებლად და ჭეშმარიტი არსებობისა და ყოფნის სამყაროს ქმნიან.

რა დაემართათ ოლიმპის ღვთაებებს? პლატონის ფილოსოფია, შეიძლება ითქვას, ფურისცვალების მატიანა მითოლოგიური ღმერთებისა, რომელთაც დაღმასახენი შემოაკრთათ, იდეალური სამოსელი შემოეძარცვათ, მორწმუნეთა რწმენა როგორც საკვები შემოაკლდათ და დაუძღვრდნენ. გადმოცემის თანახმად, როცა ივლიანე განდგომილის მოგვებმა ოლიმპურ ღმერთთა აჩრდილვების გამოძახება მოაწყვეს მის თვალწინ, თითქოს მათ ჰქონდათ გამოფიტული,

ნატანჯი და საცოდავი სახეები; ისინი თავის იდეალურ არსებობაშივე გარდაიქმნენ ახალ იდეალურ არსებებად, იდეებად სული ჩაიდგეს, იდეებად განახლდნენ ოლიმპიელი ღვთაებანი. სოკრატე — პლატონის ცეცხლოვან აზროვნებაში ცნობიერდება მათი განახლებისა და ადამიანის აზროვნებაში აღმოცენების ფაქტი, სამყაროში მათი არსებობისა და ადამიანის აზროვნებაში მათი გამოვლენის ერთდროული აქტი, მათი ონტოლოგიური და გნოსეოლოგიური არსებობა.

როდესაც სამყაროს — ჩვენს გარშემო არსებული ყოველივე ხილვადის — არსებობის პრინციპად პარმენიდემ თვითონ არსებობა გამოაცხადა თავის წმინდა სახეში, ბერძნული ფილოსოფიის ისტორიაში სამყაროს პრინციპის ნატურ-ფილოსოფიურ სახეობრივ ინტერპრეტაციებს თავისი თავი ამოწურული ჰქონდათ. პარმენიდეს ფილოსოფიით იწყებოდა, როგორც ითქვა, ნამდვილი ფილოსოფია ბერძნული ფილოსოფიის ისტორიაში. „არსებობა“ იყო ახალი „ელემენტი“, ახალი სტოიხეიონური საწყისი ბერძნული აზროვნებისა, გვირგვინი ყველა იმ ელემენტებისა, რომლებიც სამყაროს სუბსტანციურ საფუძველს სახეობრივად ხსნიდნენ: წყლის, ჰაერის, ცეცხლის სახეებში. ამ სტოიხეიონური სახეების ისტორია პარმენიდეში მიაღდა უკვე თავის მწვერვალს და სახეობრიობიდან განთავისუფლებას.

ინტერესს მოკლებული არ იქნება შეუნიშნოთ, თუ როგორია სვლა პარმენიდესეული არსებობისაკენ: თაღისით სამყაროს ერთსაწყისია წყალი; ანაქსიმანდრეთი ეს ელემენტი როგორც პრინციპი, წყალი კი არ არის, არამედ უსასრულობაა; ანაქსიმენეთი — ჰაერი, ჰერაკლიტეთი — ცეცხლი, ანაქსაგორათი — გონება. პარმენიდეს ფილოსოფიურ სარბიელზე ძალაშია აგრეთვე ერთი ელემენტი — ეთერი; ეთერი ისევეა ყველაფერი, როგორც — თაღისისთვის წყალი, და ყველაფერი ისევეა ეთერში, როგორც თაღისისთვის წყალშია ყველაფერი. ანაქსაგორათი ყველაფერი ეთერში იმყოფება, მასში ცურავს და მოძრაობს; ეთერი განიმარტება როგორც ჰაერზე უფრო გამჭვირვალე და უფრო მალე მყოფი ჰაერი, რითაც მისი სუბსტანციური სიმბოლურობა ჰაერზე უფრო ღრმა შრეებს მოიაზრებს. ის, რაც გაიმგვიათებულა და წმინდაა, თბილია; ის, რაც მქიდროა და სქელი, ცივია. ასეთივე დამოკიდებულებაა, ანაქსიმანდრეს აზრით, ჰაერსა და ეთერს შორის (თეოფრასტე. იხ. დილსი); თავისი არსით ეთერი „ცეცხლოვანი ბუნებისაა“ (აეციუსი) და მამოძრავებელი ძალა გააჩნია; ყველაზე სიფრიფანა და წმინდა სახეული კი არის გონება, რომელიც ყველაფერზე მეფობს (დილსი), ე. ი. ეთერზე უფრო წმინდა ანაქსაგორათი არის გონება. ეთერი როგორც სამყაროს სუბსტანციური პრინციპი უკვე მოცემულია წინაფილოსოფიურ ლიტერატურაში — ე. წ. კიკლიური „ტიტანომახით“ (თაღისის გამონათქვამის მსგავსად, რომ ყველაფერი არის წყლისაგან) პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ყოველივე არის ეთერისგან⁸.

ემპედოკლეს ელემენტების სინთეზში უკვე ყველა სახელდებულ ელემენტი მონაწილეობს: ცეცხლი, წყალი, ჰაერი, მიწა, ეთერი; ამ ხუთ ელემენტს ემატება მეგობრობისა და სიყვარულის ძალა როგორც ახალი ელემენტი. ამრიგად,

⁸ იხ. სპეციალური გამოკვლევა ეთერის ანტიკური ცნების გავებისათვის: Лосев А. Ф., Античный эфир. Тезисы докладов IV конф. по классич. физ., 1969, Тбилиси. ერთიანი ეთერისადმი როგორც ღვთაებისადმი მიმართულ მეხუთე ორჯერულ ჰიმნში ეთერი წოდებულია ყველაზე საუკეთესო სტიქიად ანუ სტოიქეონად; ამრიგად, ელემენტების იერარქიული წყობა ბერძნულ აზროვნებაში საერთოდ ასე განლაგდება: ცეცხლი, ეთერი, ჰაერი, წყალი, მიწა.

ბერძნულ აზროვნებაში დაგროვდა უკვე ხუთი სუბსტანციური მნიშვნელობის ელემენტი, რომელთაგან თვითეულს საკუთარი განვითარების გზა გააჩნია. პლატონი პირველი იყო, რომელმაც ხუთივე ეს უცნობი დაალაგა ერთად და განმარტა მათი მნიშვნელობა. „წმინდა ღვინოა, — ამბობს პლატონი, — წმინდა ცაშია, რომელშიაც არიან ვარსკვლავნი და რომელსაც ჩვენ ეუწოდებთ ეთერს“. ის, რაც არის ჰაერი ჩვენთვის, ცის მცხოვრებთათვის არის ეთერი. ცის მცხოვრებნი განსხვავდებიან ჩვენგან მზერისა და სმენის სიწმინდით ისევე, როგორც ჰაერი განსხვავდება წყლისაგან და ეთერი — ჰაერისგან. როგორც ვხედავთ, ეთერსა და ჰაერს შორის ისეთივე დიდი სხვაობაა პლატონისთვის, როგორც — ცასა და მიწას შორის. პლატონი ასეთი თანმიმდევრობით ალაგებს ერთგან ელემენტებს: ცეცხლი, წყალი, ჰაერი, მიწა, ეთერი, — და განმარტავს, რომ ცეცხლა ეთერზე მაღლაა. ეთერი — ჰაერზე მაღლა; ცეცხლისაგან არიან უხილავი ღმერთები, ხოლო ეთერისგან — ხილვადი ღმერთები⁹. აქ გვინდა მკითხველის ყურადღება მივაპყროთ ზევსის ჩვენ მიერ ზემოთ შენიშნულ მითოლოგიურ სახეებზე: მის ნამდვილ უხილავ სახესა ანუ ცეცხლოვან სახესა და ადამიანთათვის სახილველ სახეზე ანუ ეთერულ სახეზე; პლატონის ფილოსოფიაში ისინი ვარაუდობიან უხილავი ზევსისა და ხილვადი ზევსის სახეებად, მიუწვდომელი და მისაწვდომი გონების იდეებად.

პირველ ოთხ ელემენტზე მაღლა დგას პარმენიდეთა თვითონ არსებობა: იგი უკვე ყველა ელემენტის საფუძველია, მარადისობის ტოლფასოვანი ცნება გააჩნია მას და ყოველივე ხილვადისა და წარმავლის მიღმა დგას იგი როგორც ჭეშმარიტი რეალობა; მისი არსებობა ყველაფერს მსკველავს, სამყარო როგორც ერთი, როგორც ყოველობა არსებობაა და ამ ერთიანობაში, ერთიანობის ამ მარადიულ „სფეროში“ არ არის დარჩენილი ცარიელი ადგილი არარსებობისათვის. თუ პარმენიდეს ენაზე გადავიტანთ სამყაროს აგებულების თეორიას, შეიძლება ითქვას, რომ სამყარო აგებულია არსებობის ატომებისაგან და ამ ატომებს შორის არ არის ადგილი არარსებობისათვის. არ არსებობს სიცარიელე (τὸ κενόν), ყველაფერი არსებობაში ცურავს, არსებობის მარადიული ატომის უსასრულოდ დიდ სფეროში. ...πῶς ἂν ἔπαυσαυ ἕταυ ἕταυτα;... τὸν ἔταυχῆ; πῶς ἕταυ. ἕταυ ἔπαυ ἕταυ; πῶς ἕταυ; — ყველაფერი ავსებულია არსებულებით... ყველაფერი გქვედლია არსებულთ. არსებული არსებულში (ჩამდარი) და შემსჭილული¹⁰.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ პარმენიდე არა მხოლოდ სამყაროს არსებობისეული ონტოლოგიური პრინციპის შემოტანას იწყებს, არამედ მისი შემეცნების საკითხსაც სვამს. მისთვის არსებული τὸ ἕν, τὸ ἕνα, τὸ εἶναι, des Sein, *бытие*) არის იგივე აზრი, ხოლო არსებობა არის იგივე აზროვნება. არარსებობა არ არსებობს, რადგან არარსებობის გააზრება შეუძლებელია. ამრიგად, პარმენიდეს უკვე შეაქვს არსებობათა ურთიერთმიმართებაში ონტოლოგიური და გნოსეო-

⁹ დიდი ხილვადი სამყაროს უსასრულის, როგორც ყოველობის ერთში მოაზრებამ. უკვე განპირობა სამყაროს უსასრულოდ მცირე ნაწილაკის ერთში მოაზრება; როცა უსასრულოდ დიდი ერთი განისაზღვრება, როგორც წმინდა არსებობა, უსასრულოდ მცირეც უზრუნველ იყოფა არსებობის ატომუტით. ამიტომ პლატონის პარმენიდეს სიტყუებით სამყაროს ყველაზე უმცირესი ნაწილაკიც კი ისევე, როგორც დიდი სამყარო, შესდგება ერთისა და არსებობისაგან¹⁰. ერთს ვარაუდვალად გააჩნია თავისში არსებობა, არსებულს ერთობა (პლატონი, პარმენიდე, 142).

ლოგიური პრობლემატიკა. მართალია იგი უარყოფს არარსებობის არსებობას, მაგრამ ამ უარყოფით უკვე დასმულია საკითხი არა მარტო არსებობის შესახებ, არამედ — არარსებობის არსებობის შესახებაც; არსებობა თუ არარსებობა, „ყოფნა თუ არყოფნა“ — აი, რაშია საკითხის ამოხსნის ამოცანა და პირდაპირ ასეც სვამს საკითხს პარმენიდე (იხ. Ηερί: 215αδ); ყველაფერი რაც ხილვადია და შეგრძნებით წვდომადი, ალანდული ანუ ჩვენი წარმოდგენებით შემეცნებელი სინამდვილეა, ამიტომ პარმენიდესთან არც მიეწერება მას არსებობა. გრძნობადი, მრავალფეროვანი სამყარო არარსებობაა და არ არსებობს; არსებობა არის და არსებობს როგორც გრძნობადს მიღმა არსებული ერთიანი სამყარო და საფუძველი ამ მრავალფეროვნებისა; პარმენიდეს აზრით, ვერასოდეს დასაბუთდება არარსებობის არსებობა (პაქ: 215αδ. ფრ. 7). აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ პარმენიდესეული არსებობა არა მარტო ავრძელებს და ავითარებს წინა ონტოლოგიურ თეორიებს, არამედ ავითარებს მათს ეთიკურ ასპექტებსაც; მისი არსებობა ემპედოკლეს „მეგობრობის“ ახალი ეთიკური ინტერპრეტაციაა და ემპედოკლეს 215αδ-ის როგორც მეგობრობა-სიყვარულის შინაარსის შემცველი ცნების — „ეროსის“ 215β — ცნებაში გარდასხეულება.

პლატონის იდეათა თეორია როგორც მოძღვრება ჭეშმარიტი არსებობისა და არარსებობის შესახებ უშუალოდ გამომდინარეობს პარმენიდეს არსებობის ინტერპრეტაციიდან. დიალოგში, რომელსაც პარმენიდეს სახელს არქმევს და რომლითაც პარმენიდეს მსოფლმხედველობის ინტერპრეტაციას ახდენს, პლატონი ფაქტურად თვითონ სახლდება პარმენიდეს პიროვნებაში და პარმენიდესოკრატეს ურთიერთშესიტყვებაში აყალიბებს თავის იდეათა თეორიას.

პლატონისთვის უკვე არსებობს სამყარო თავის ორ სახეობაში: წარმავალსა და მარადიულში. ხილვადი, შეგრძნებით წვდომადი, წარმავალი და არამდგრადი, მარად ცვალებადობაში მყოფი — არარსებულია მისთვისაც ისევე, როგორც — პარმენიდესთვის; მის მიღმა არსებული არის აზრითი სახეობა ამ არარსებობისა, ამასთან — ჭეშმარიტად არსებული, რადგან არარსებობასაც გააჩნია რაღაც არსებობა, არარსებობაც არსებობს იმდენად, რამდენადაც მასში მონაწილეობს არსებობა, მაგრამ როგორც ჭეშმარიტი არსებობა არსებობს მხოლოდ არარსებობის მიღმა. პლატონი ამ დებულებაზე და ფილოსოფიის ამ მონაპოვარზე არ ჩერდება, იგი იწყებს ამგვარად დასახული არსებობისა და არარსებობის ბუნების გამოკვლევას. გარდა ამისა, ამ არსებობისა და არარსებობისადმი ადამიანის მიმართების ბუნებასაც იკვლევს იგი.

პლატონის მიხედვით, მთელი ხილვადი სინამდვილე თავისი უხილავი და პრინციპულად ხილვადი სფეროებით, — ე. ი. მთელი გრძნობადი სამყარო, — ერთიანია და ერთია, და როგორც ყოველივე ხილვადი საწყისის მქონეა გარდუვალად; ეს საწყისი ასეთივე ერთიანი და უსაწყისოა თავისთავად და მარადიულ ყოფიერებად ამ საწყისიერ სინამდვილეშია შეფარული როგორც საფუძველი მისი და მიზეზი. იგია ჭეშმარიტი არსებობა, ჭეშმარიტი არსებობის განმსახიერებელია და საწყისიერ, შექმნილ სინამდვილეს როგორც წარმავალს, როგორც მარადიულ ცვალებადს და ამის გამო არარსებულს თავისი თავისაგან, თავისი მარადისობისაგან ანიჭებს არსებობას. იგი მონაწილეობს ამ არარსებობაში როგორც შინაგანი შუქი მისი და შინაგანი ძალა, მკვრივი, შემქმნირებული, შუქგაუმტარი, რეალობისა. სამყაროს ეს ერთიანი იდეალური ყოფიერება პლატონისათვის გონითი ყოფიერებაა, სამყაროს გონებაა, როგორც

საწყისი და როგორც პირველსაზე ხილვადი ყოფიერებისა და ხილვადამდე არსებული იგი არის ღვთაებრივი ნიშნში და წინასწარ არსებული სა ე მთელი ყოფიერებისა. ხილვადი რეალობა არის მისი ანაბეჭდი როგორც პირველსაზე; პლატონთან ეს ერთიანი იდეა პიროვნული ერთია უკვე, იგი არა მარტო სუბსტანციური ერთია, არამედ — დემიურგიულიც; ე. ი. იგი არა მარტო ის არის, რისგანაც შეიქმნა ყოველივე, არამედ — ისიც, ვის მიერაც შეიქმნა ყოველივე; სუბსტანციურობა და დემიურგიულობა ერთის სხვადასხვა ასპექტებია. ეს ერთიანი იდეაა დემიურგიული იდეა ყოველივე შექმნილისა თავისი თავისაგან. მასასადამე, იგი არა მხოლოდ შემოქმედია, არამედ მასალაცაა თავისი თავისაგან ამ შემოქმედებისა. მასალისა და ხუროთმოძღვრის იგივეობის გარეშე პლატონისეული მონისტური პრინციპი დემიურგიული ფილოსოფიისა დაირღვეოდა. დემიურგი არის სამყაროს სიკეთის იდეა. როგორც შემოქმედი სუბიექტი იგი კეთილია, როგორც ობიექტი — სიკეთე. ასევეა მშვენიერი და მშვენიერება, მართალი და სამართლიანობა, ჭეშმარიტი და ჭეშმარიტება, — ფაქტურად ესენი მახასიათებლებია და ის არსებითი მსაზღვრელები, რომლებითაც გადმოიცემა და აისახება გადმოუცემელი და აუსახავი დემიურგი პლატონის ფილოსოფიისა. ჩვენ შევეჩვიეთ სიტყვებს: „სიკეთე“, „მშვენიერება“, „სამართლიანობა“, „სიბრძნე“, „ჭეშმარიტება“ და აღარ ვფიქრობთ მათზე, შევეჩვიეთ სიტყვათა სხეულებს და ამის გამო ხელიდან გვისხლტება მათი ზებუნებრივი, ყოვლისშემძლე მნიშვნელობანი, თვალთაგან გვეკარგება ის სასოებაც, რომელიც ახლდა მათს ანტიურ გააზრებას. ისევე როგორც მთელი ხილვადი ერთიანი სინამდვილე წარმოადგენს ხატსა და ანაბეჭდს ამ იდეალური ერთისას როგორც პირველსაისას, როგორც ღვთაებრივი დედნისას, ასევე მატერიალური ერთი, მთელი უსასრულო სიმრავლე მატერიალური საგნებისა, რომლებსაგანაც შესდგება ერთიანი მატერიალური სამყარო წარმოადგენს მათივე პირველი აზრითი სახეების ანაბეჭდებს. ყველა მატერიალურ საგანს იმ იდეალურ ერთში ისევე გააჩნია თავისი დედანი — იდეა, როგორც მთელ მატერიალურ სინამდვილეს გააჩნია თავისი იდეალური, დემიურგიული ერთი. ამიტომაც, ისევე როგორც იდეალურ და მატერიალურ, როგორც უხილავ და ხილვად სამყაროდ არის დაყოფილი პლატონის სამყარო, იგი დაყოფილია აგრეთვე პირველსაზევად (დედნებად) და ანარეკლებად ანუ პარადიგმებად და მიმსგავსებებად (παράδειγματα καὶ ἰμᾶγῶσιν და ἰμᾶγῶσιν, პირველსაზევად და ხატებად. ტიმ. 50D—51A). ხილვადი საგნები არიან ხატები, ხოლო მათი აზრითი სახეობები — იდეები — არიან დედნები: როგორც მთელი უდიდესი და უსასრულო ხილვადი სინამდვილის, როგორც არარსებულის არსებობა ეყრდნობა მასშივე „მდებარე“ შინაგან სახეობას, თავის აზრით პირველსაზევად, ასევე ხილვად მრავალფეროვან საგანთა არსებობაც ეყრდნობა თავისივე შესატყვის იდეალურ პირველსაზევათა მათში არსებობასა და მონაწილეობას.

ამრიგად, წარმავალისა და მარადიულის უკვე პარმენიდეს მიერ გაყოფილი სამყარო პლატონთან გაიყო წარმავალხატებისა და იდეების სამყაროდ. ხილვად საგანთა, წარმავალხატთა არსი მათს უხილავ იდეალურ არსებობაშია მკვანებული; ეს უხილავია ჭეშმარიტად არსებული და როგორც მთლიანი, ერთიანი, ღვთაებრივი, ყოვლისშემძლე შუქი, თავისში შეიცავს ნათელთა სახეებს, შეიცავს იდეებს როგორც რაღაცა აზრისა და იდეალურ-ნათლისეულ რეალურ არსებებს, ინდივიდუალურ სინათლეებს. ეს ერთი, ერთიანი ნათელი ისევეა გაქვიდლი ამ ნათლისეულ არსებობათა სიმრავლით როგორც პარმენიდეს ერ-

თიანი არსებული (აქ ზღა) იყო გაქვდილი არსებობებით (აქ ზღა-ებით). ასე მივიღეთ პლატონის ცნობილი მითოლოგიური სახე იდეების თეორიისა, სადაც სახეობრივად მთელი ჩვენი ცხოვრება გამოქვაბულში ტუსალების ცხოვრებად არის წარმოდგენილი, ხოლო თვით გამოქვაბულისა და გამოქვაბულის საგანთა იდეები საკმაოდ მოშორებით არიან დასადგურებულნი გამოქვაბულის რქით. სახეობრივად ესოდენ გათიშული სურათი იდეათა თეორიაში საგნებისა და იდეებისა არ უნდა გვაიწყებდეს აზრს იმის შესახებ, რომ იდეები მართლა სადაც კი არ არიან ერთიანად გადასროლილნი, არამედ საგნებში არიან თავიანთი ტოტებით, საგნებშია ჩაქვდილი მათი სინამდვილე და საგნები მათ გარეშე არ არსებობენ. ჩვენს გარშემო არსებული ეს დიდი ხილვადი რეალობა, ეს უსასრულოდ დიდი ხილვადი ერთი არ არსებობს მასში დასადგურებული საწყისის გარეშე. დემიურგი, რომელმაც სამყაროს ეს დიდი ხილვადი შვენიერება შექმნა, შეიძლება ვთქვათ, სამყაროს ეს ვარსკვლავებიანი გუმბათი, თვითონ სადაც კი არ წადიდა და მართლ ჩვენ კი არ დაგვიტოვია სამყარო, არამედ თვითონაც დარჩა თავისივე შექმნილში როგორც მარადისი მონაწილე მისი და წარმმართველი. ჩვენ აღვიქვამთ ხილვად სინამდვილეს ჩვენი შეგრძნებით, მაგრამ აღქმულია მისი მოჩვენებითი მხარე — არარსებული და წარმავალი, რადგან განუწყვეტელ ცვალებადობაშია იგი და ამ განუწყვეტელი ცვალებადობით აცილებულია მდგრად არსებობას. სამყაროს კეშმარტი რაობის, მისი მდგრადი არსებობის მისაწვდომად, უნდა დავამყაროთ კავშირი მის აზრით სახეობასთან, მის არსთან. ასევე, საგანთა რაობის საცოდნელად ჩვენ უნდა საგანთა არსებებს მივწვდეთ: სიბრძნე არის საგანთა არსების ცოდნა, — ამბობს სოკრატე (ფაიდროსი). საგანთა არსი მისი იდეალური რაობაა, ე. ი. მონაწილეობაა იდეისა, რომლითაც იდეა არსებობას ანიჭებს საგანს. ერთი იდეა თავის შესაბამის მრავალ საგანში ისევეა „განფენილი“, როგორც დღე ეფინება მრავალფეროვნების ცალკეულ საგნებს, ისე, რომ დღის სხელი თავად განუყოფელი რჩება. პლატონი აქ არ წყვეტს იდეათა ბუნების გამოკვლევას. საგანში მონაწილე იდეა როგორც არსი ამ საგანისა, არ ემთხვევა თვით ამ იდეის დამოუკიდებელ არსებობას, მის არსს. შეიძლება ითქვას, იდეები ისხამენ ხალვად საგნებს, როგორც ნაყოფებს, მაგრამ თავიანთი ფესვებით საკუთარ დამოუკიდებელ არსებობაში დგანან; ისინი მონაწილეობენ საგნებში თავიანთი ტოტებით და არა ფესვებით; იდეები მონაწილეობენ ხილულში თავიანთი დაღმავლებით და არა თავისი კეშმარტი აღმავლებით, რომელიც წარმოადგენს მის აბსოლუტურ რაობას, მარადის მადლა ამწერილ ზეციურ სახეობას. თუ გავიხსენებთ, ზემოთქანილ მითოლოგიურ ორ სახეობას ზევსისას (აღამიანთა ხილვადობისთვის შესაძლებელს და მხოლოდ ღვთაებრივ სამყაროში არსებულს), შეიძლება ვთქვათ, რომ პლატონთან არსებობს დემიურგის როგორც ერთიანი იდეის აღმასახე და დაღმასახე (ზღრ.: სახეები ცეცხლოვანი და ეთერიული), ხილვადში მონაწილე სახე და უსასრულო ნათელში მარადის აპყრობილი მიუწვდომელი სახე ღვთაებისა, რომელიც ზეცაში გადგმული ფესვებით მიუწვდომელ ტოტებად და უზენაეს კენწერობად მიემართება უსასრულობაში.

იდეა როგორც ხილვად საგანში მონაწილე, არსი ხილვადი საგანისა, თავის საკუთარ არსს ამ თავის მიუწვდომელ სახეში ჰპოვებს. იქ იგი თავის დამოუკიდებელ, არაფერში მონაწილე სახეობასა და წმინდა არსს წარმოადგენს. ასევეა ის იდეები, რომლებსაც შეიცავს დემიურგიული ერთი: ისინიც შესაბამისად ჰქვდილენ თავიანთ აღმასახეობებს, თავიანთ მიუწვდომელ რაობებს. იდეათა ეს

ალმაპირები — ეიდოსებია და განსხვავებულია მათი დაღმა პირებისაგან. იდეათა არსობა (არსებად ყოფნა) როგორც სპეციფიკა ეიდოსებისა საერთოდ წარმოგვიდგენს ეიდოსების სამყაროს წმინდა არსთა სამყაროდ. შეიძლება ითქვას, რომ ეს არის ჩვენ მიერ მარადის მიუწვდომელი ქვეყანა ზეგარდმო არსებებისა (საზღ-ებისა) ანუ ქვეყანა არსეთი. საგნებში ამოკოტხული და საგნებთან ამოზიდული იდეები ჩვენი გონების ნაყოფია, ჩვენი აზრებია, რომლებიც არ ემთხვევიან საგანთა არსებს და, მათ უმეტეს — არც ეიდოსებს, ისინი (ჩვენი გონების იდეები) თავის საკუთარ სამყაროს ჰქმნიან ჩვენს ცნობიერებაში. განსხვავებით ეიდოსებისაგან როგორც არსთა სამყაროსაგან ჩვენი ცნობიერების სამყარო აზრთა სამყაროა, ჩვენი ცნობიერებითი იდეალური სამყაროა, იდეები არ არიან არსები, ისინი აზრები არიან მხოლოდ ჩვენი გონებისა.

ეიდოსების სპეციფიკა იმაშია, რომ ისინი ღვთაების გონებაში ჰქმნიან ღვთაებრივ აზრთა სამყაროს, ღვთაების აზრები არიან, მაგრამ ეს აზრები დამოუკიდებელი არსების მნიშვნელობისაა. ღვთაების იდეა-აზრების „სპეციფიკა“ იმაშია, რომ ისინი არსები არიან (საზღ-ები), ადამიანის იდეა-აზრები კი — მხოლოდ აზრები. შეიძლება ასევე პირობითად ითქვას, რომ ადამიანის ცნობიერება ეს არის აზრთა ქვეყანა (ქვეყანა — აზრეთი). აზრეთი არის თვით ღვთაების ხატის — ადამიანის, ღვთაებრივი სამყოფელი. თუ ადამიანის ცნობიერებაში არსებულ იდეათა სამყაროს განსხვავებით საგნებში მონაწილე იდეათა და მათი უმონაწილეო სახეებისაგან პირობითად აზრეთს დავარქმევთ, შეიძლება ითქვას, რომ პლატონმა მოგვცა ორი შემემცნებელი სუბიექტის სამყარო: ღვთაებისა და ადამიანისა. მარადის ადამიანისაგან მიუწვდომელი ეიდოსები. მხოლოდ ღვთაებისთვის საწვდომი და ღვთაების ცნობიერებაში მყოფი რეალობები უმაღლესი სუბიექტის, ღვთაების სამყაროს ჰქმნიან; აზრეთი კი მხოლოდ ადამიანის ცნობიერებაში არსებული და ადამიანის კუთვნილი იდეალური რეალობების სამყაროა. ადამიანის კუთვნილი იდეათა სამყარო. ყოვლისმცოდნე არიან ღმერთები, ყოვლისმცოდნეა ერთი ღმერთი პლატონისა, მაგრამ საოცარია, რას ამბობს აქ პლატონი: პარმენიდეს პირით იგი აცხადებს, რომ თუმცა ყოვლისმცოდნე არიან ღმერთები, მაინც არის რაღაც ისეთი, არის რაღაც ადამიანური მცოდნეობა, რომელიც მხოლოდ ადამიანურია და რომელსაც მოკლებული არიან თვით ღმერთებიც. პლატონის ეს აზრი ჩვენ გვიანკვიდრებს და შეიძლება ითქვას რომ შემამინებელი ძალითა ხსნის ჩვენს წინაშე მომავალი საუკუნეების აზროვნების დინებას. ამ განაცხადით პლატონმა მოსეს სასწაულებრივი კვერთხის მსგავსად საუკუნეებს დაჰკრა თავისი ძლევა მოსილი აზროვნების კვერთხი და მეწამულ ზღვასავით გასჭრა ღვთაებრივისა და ადამიანური გონების სამყარო. — ვანა უცნაური არ არის ასეთი დებულება, — ჰკითხა სოკრატემ პარმენიდეს, რომ ღმერთს უარი ეთქვას რაიმეს ცოდნაში? — უცნაურია, — უპასუხა პარმენიდემ, — მაგრამ ყველაფერი ეს და ბევრი სხვა რამ ამის გარდა დაკავშირებულია სახეებთან, თუ კი ისინი არიან არსთა იდეები, და თუ კი თვითეულ მათგანს განესაზღვრავთ როგორც თავისთავადს¹⁰.

ამრიგად. პლატონის ფილოსოფიაში სამყაროს როგორც ერთიანი იდეის შესახებ არსებული ცოდნა, მართალია, ღვთაებრივ ჰემმარიტებას დამორბეუ-

¹⁰ პლატონი, „პარმენიდეს“, 134, E.

ლია. მაგრამ საკუთარი უნიკალური ღირებულება აქვს მოპოვებულს. თუ შევაჯამებთ პლატონის მოძღვრებას ერთის შესახებ, მაშინ ოთხი სახეობის ერთთან გვაქვს საქმე: ერთთან როგორც ხილვად რეალობასთან; ერთთან როგორც ხილვადის არსთან, ე. ი. ხილვადი ერთის უხილავ იდეასთან როგორც მონაწილე იდეასთან, რომელიც ასე თუ ისე მიიწვედომება როგორც არსი ხილული საგნისა; ერთთან, როგორც მონაწილე იდეის აღმაპირთან, ე. ი. არა იდეალურ, არამედ — ეიდოსურ ერთთან, რომელიც ადამიანური გონებისთვის მიუწვდომელია; ერთთან როგორც გნოსეოლოგიურ იდეასთან, როგორც იდეალური ერთის შემეცნებულ სახეობასთან და ადამიანური ცოდნის დამოუკიდებელ ღირებულებასთან.

თუ გავისხენებთ თვით პარმენიდესეული (და არა პლატონის პარმენიდეს) ერთის, წმინდა არსებობას, ქვეშარიტების სამყარო პარმენიდეს გმირი ჭაბუკი ფილოსოფოსისათვის მისაწვდომია რჩეულთა ხვედრით ნაბოძები უჩვეულო გზით, მაგრამ მაინც მისაწვდომია. პარმენიდეს პოეტურ-ფილოსოფიურ ალუგორიაში იგი ღმერთქალის სასახლეა, რომელსაც მფრინავრაშეზიანი ეტლითა და უჩვეულო და ძნელი გზით მიაშურებს ჭაბუკი ფილოსოფოსი. ღმერთქალის ზელის მიკარება სიმბოლიურად ჭაბუკის ქვეშარიტებასთან მიკარებას, მის მწვდომელობას ნიშნავს და ეს ქვეშარიტების შემეცნებადობის პარმენიდესეული აღიარებაა.

ქვეშარიტი ყოფიერება, როგორც წმინდა არსებობა და ამასთან გონითი არსებობა პლატონთან მისაწვდომია ადამიანისათვის. ადამიანის ნაწვდომი, რა თქმა უნდა. არ არის აბსოლუტური ხატი ამ იდეალური ყოფიერებისა, მაგრამ გარდუვალია ადამიანის როგორც მოაზროვნის კავშირი სამყაროსთან, როგორც გონით არსებობასთან. ადამიანი ნაწილია თავისი გონითი სამყაროს გონებისა ისევე, როგორც სამყაროს სულისა და სხეულის ნაწილია იგი თავისი სულითა და სხეულით. პლატონის მიერ იდეათა მიუწვდომლობის როგორც აბსოლუტური ქვეშარიტების მიუწვდომლობის აღიარება, პარმენიდესეული ქვეშარიტების მწვდომელობის აღიარების უარყოფას როდი ნიშნავს, პირიქით, ეს მწვდომელობა კიდევ უფრო გღრმავებული, დასაბუთებული და აღმატებულია თავისი დამოუკიდებელი ღირებულების მოპოვებით. პლატონის იდეათა მიუწვდომლობა ქვეშარიტების სიღრმეთა კიდევ უფრო ღრმად გადაწევის გამოცხადებაა. იდეათა ანუ ქვეშარიტ არსებობა და ქვეშარიტების სამყაროს მიღმა დანახულია მათი მიუწვდომელი. მხოლოდ ღვთაებისთვის საცოდნელი სახეობა ღვთაებისა და იდეებისა, რის გამოც, ერთი შეხედვით, ღვთაებრივისა და ადამიანურის გათიშვაა მოცემული, მაგრამ ფაქტურად ეს გათიშვა ამავე დროს არის გზაც ადამიანურის დამოუკიდებელი ღირებულების აღიარებისა, ღვთაებრივი დამოუკიდებლობის მსგავსი შეუვალლობით. თითქოს პლატონმა იმისათვის მიანიჭა თავიანთი აბსოლუტური საკუთრება ღმერთებს, რომ ამით ადამიანისთვისაც მიენიჭებინა მათი საკუთარი ადამიანური აბსოლუტურობა. არა მარტო აბსოლუტურად ღვთაებრივია მიუწვდომელი ადამიანისათვის, არამედ აბსოლუტურად ადამიანურიც მიუწვდომელია ღვთაებისთვის. ეს საოცარი პირისპირ დგომა ღმერთისა და მისი ხატისა არის მონუმენტური ფილოსოფიური სახე შემოქმედისა და შეუქმნელი შექმნილის, ღმერთისა და ღმერთობისთვის გამაზღვრული ადამიანის პირისპირ შეხედრისა.

პლატონის ეს დიდებული აზრი თავის უკიდურეს გაუცხოებას ჰპოვებს. ეს გაუცხოება არის სკეპტიკოსთა აზროვნება, რომლებმაც ისევე დაამახინჯეს

პლატონის შემეცნების თეორია, როგორც სტოიკოსებმა ეთიკა. თავის დაგვირგვინებას ეს დიდებული აზრი პლატონისა დიონისე არეოპაგელის ფილოსოფიაში ჰპოვეს.

უნდა შევნიშნოთ კიდევ ერთი არსებითი მომენტი პლატონის იდეათა მოძღვრებაში. პლატონის ხილული სამყარო საფეხურებრივია: სამყაროს ვერგვინი ადამიანია როგორც უმაღლესი იდეის ამქვეყნიური ხატი; ღმერთებში იგი შექმნეს ხატად თვისად, ბუნება აშკარად ატარებს თავისი გასულიერების იერარქიულ ბეჭედს; სამყაროს გამოვლენა ღმერთისაგან მისი პირველსახეების (პარადიგმების) მიხედვით თავისთავად აღძრავს საკითხს თვითონ იდეათა შორის განსხვავება-საფეხურების თაობაზე, — რომ უფრო მაღალი არსებობისა და მაღალი რანგის მოვლენათა იდეები დაბალი სახეობის საგანთა იდეებისაგან განსხვავებულ მდგომარეობას უნდა ჰქმნიდნენ, რომ ხილვადი იერარქია უნდა იყოს იდეათა უხილავი იერარქიის ანარეკლი. და, აი, პლატონი თავის „პარმენიდეში“ ლაპარაკობს იდეათა სამყაროზე, სადაც იდეები ერთმანეთის არსნი არიან და არა ხილული საგნებისა, რომ იდეები არ არიან თანასწორნი; ე. ი. აღმაპირი ღვთაებრივი ერთისა, მიუწვდომელი ერთი როგორც აბსოლუტური იდეა, აბსოლუტური ეიდოსი, თავისში შემცველი აბსოლუტური იდეებისა — ეიდოსებისა, შეიძლება ითქვას. რომ რალაც გადასწორებულ „ხედანპირს“ კი არ წარმოადგენს, არამედ აქაც არის გარკვეული საფეხურები ჩვენთვის მიუწვდომელი კანონზომიერებით დაცული, აქაც არიან სხვადასხვა სიღრმის ფესვები, როგორც იდეათა ფესვები, რომლებიც მიუწვდომელ ნათელში ახალ დატოტვილ ხესა და სხვადასხვა სიმალის კენწეროებს ჰქმნიან. აქ იდეები ანუ ეიდოსები საგანთა არსნი როდი არიან, არამედ ერთმანეთის არსებად გვევლინებიან. ეს არის ჰერმეტიკად არსთა ქვეყანა, სადაც დაბალი რანგის არსნი უფრო მაღალ არსთა არსობას ეყრდნობიან. აქ მფლობელის იდეა ისეთივე დამოკიდებულებაშია მონის (ქვეშევრდომის) იდეასთან (მფლობელობა ისეთივე დამოკიდებულებაშია მონობასთან), როგორც — მფლობელი მონასთან¹¹.

იდეიდან უკიდურესად დაშორებული საგნები, იდეალური სამყაროდან უკიდურესი გაუცხოვებანი, „წმინდა“ მატერიალური მოვლენები, უკვე აღარც კი ჰფლობენ თავის იდეას იდეათა ქვეყანაში (მაგ.: ჭუჭყის იდეა არ არსებობს). ესთეტიკურის გამოჩენასთან ერთად, მშვენიერების როგორღაც მატება ხილვად იერარქიაში, შეესატყვისება იდეათა იერარქიაში წმინდა მშვენიერებასთან როგორც აბსოლუტურ სიკეთესთან სვლას. ამიტომ პლატონის იდეათა იერარქია ეთიკურ-ესთეტიკურ პრინციპებზე უნდა იყოს დამყარებული ისევე, როგორც ეთიკურ-ესთეტიკურია მისი აბსოლუტური იდეის პრინციპი.

ხილვადი საგნის მშვენიერება, როგორც ვიცით, სოკრატესთვის არის მშვენიერების იდეის მყოფელობა საგანში ანდა მშვენიერების იდეის კავშირი ხილულ საგანთან, რაღაცა სახეობის მონაწილეობა მშვენიერების იდეისა საგანში. უკიდურესად მატერიალური საგნები უკიდურესად არიან მოკლებულნი მშვენიერების იდეის მათში მონაწილეობას და ეს უკიდურესი მოკლებულობა ნიშნავს მშვენიერების იდეის მათში უმონაწილეობას, არარსებობას. ასევე შეიძლება ითქვას მის ეთიკურ პლანზეც: ბოროტების გამოჩატველი მოვლენები

¹¹ პარმენიდე, 193, DE.

ემდენად მოკლებულნი არიან სიკეთის იდეის მათში მონაწილეობას, რომ მონაწილეობის ეს უკიდურესი მოკლებულობა უკვე ნიშნავს სიკეთის იდეის მათში უმონაწილეობას, არარსებობას; ამიტომ პლატონისათვის „ბოროტების მომდინარეობა ღმერთთაგან შეუძლებელია“ (ἐξ ἑσῶν καὶ ὑψίστου: ἄβυσσος, სახელმწიფო). რადგან არსებობა მიეწერება სიკეთის იდეას, ბოროტებას ამიტომ თავისთავად აღარ მიეწერება არსებობა, იგი არარსებული რეალობაა, რომელშიაც ვეღარ მონაწილეობს სიკეთის იდეა ანუ ჭეშმარიტი არსებობა. რამდენადაც მას (ბოროტებას) დამოუკიდებელი წყარო არა აქვს და არსებობს როგორც უკიდურესად დაშორებული და, ამდენად — აღარ არსებული, იგი მაინც არსებობს თავისი დაშორების გზით როგორც უკიდურესად შემცირებული სიკეთე. სიკეთის ეს აბსოლუტური მონიზმი, საოცარი ფილოსოფიური ხეობათა და სიზუსტით აიტაცეს როგორც ნეოპლატონიკოსებმა, ასევე — არეოპაგიტულმა მოაზრებებმა.

პლატონისთვის მშვენიერება არის სიმახინჯის პირველი საფეხური, პროკლესთვის ისევე, როგორც პლატონისთვის „ბოროტება არის შესუსტებული სიკეთე“, ესთეტიკურ პლანში „შესუსტებული“ მშვენიერება. დიონისე არეოპაგელისთვის, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „სიმახინჯეშიაც არის რაღაც მშვენიერება“, თვითონ დიონისე ამ აზრს უწოდებს გასაბედ აზრს და საკმარისი შინაგანი ბრძოლთა და ეშმაკზე გამარჯვების სიხარულით არის იგი მკითხველისთვის გამეტებული. ამავე დროს, დიონისესთან ისევე, როგორც პლატონთან ეს სიმახინჯე, როგორც ბოროტების ესთეტიკური განსხვავლება ღვთაებისაგან საწყისდებული არ არის. იგი თითქმის სიტყვისიტყვით გადმოწერს პლატონის დებულებას რომ „ბოროტების წარმოშობა ღმერთთაგან შეუძლებელია. ღვთაებისაგან ესოდენ მოწყვეტილ რეალობაში დიონისე კვლავ აღმოაჩენს ღვთაებას და ამით დიდი შინაგანი ძრწოლით კვლავ აღმოაჩენს სიმახინჯეში მშვენიერებას. მიუხედავად თითქოსდა პირველ თქმული ამ აზრის გასაოცარი იერისა, იგი სხვა არაფერია, თუ არა პლატონის მიერ თავისივე არარსებულად გამოცხადებულ რეალობაში ისევ აღმოჩენა არსებობისა („სახელმწიფო“). იგი სხვა არაფერია, თუ არა ლოგიკური ვანგრძობა და შედეგი ჯერ კიდევ პერაკლიტეს გამოთქმული დებულებისა, რომ „სიკეთე და ბოროტება ერთია“. (დილსი, ფრაგმენტები).

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, სიკეთის და ბოროტების, მშვენიერებისა და სიმახინჯის ეს ნეოპლატონურ-არეოპაგიტული ინტერპრეტაციები, თავიანთი არსებით ეთიკურ-ესთეტიკურ ონტოლოგიურ მოდელში იდენტურნი არიან და ყველა ისინი პლატონური აზრის ნაირსახეობებად გვევლინებიან სხვადასხვა ფილოსოფოსის თვალთახედვაში; ისინი არ ცვლიან პლატონის ფილოსოფიური სისტემის მოდელს, არც — პლატონის ეიდოსებისა და უკიდურესად მატერიალური სინამდვილის ურთიერთმიმართების პრინციპს. პლატონიზმს ნეოპლატონიზმად აქცევენ რაღაც სხვა მოვლენა. ასევე არეოპაგიტის ნეოპლატონიზმად და არეოპაგიტისად აქცევენ სრულიად სხვა მოვლენა და არა — სიმახინჯეში მშვენიერების აღმოჩენა.

არეოპაგიტულ ლიტერატურაში მიღებულია აზრი რომ დიონისე არეოპაგელი უშუალოდ პროკლეს მეგვიდრეა ბოროტების ინტერპრეტაციის საკითხში. „დიონისე პროკლესაგან შეიქმნა, პროკლე — პლატონისაგან“ — წერს

კ. ფ. მიულერი¹²; რომ დიონისე ავის ანუ ბოროტის შესახებ მოქმედებაში დამოკიდებულია პროკლეს *De Malorum subsistentia*-ზე მთლიანად, ეს ჰუგო კოხმა და ჯოსეფ შტიგლმაირმა ერთდროულად და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად დაასაბუთეს¹³, მაგრამ პროკლე პლოტინისგან შეიქმნა და ძნელად რომ რაიმე აზრი ჰქონდეს ნათქვამი ისეთი დიონისეს, რომელიც არ ექნება თვითეულს. და შემდეგ ზოგადად აცხადებს ავტორი, რომ ახალი აზრი, ჩვენი კვლევით, პროკლეს და დიონისეს მიერ თქმული (პლოტინთან შედარებით — დ. ზ.) თითქმის ვერ აღმოვაჩინეთო. ავტორი მეტისმეტად სკეპტიკურია დიონისეს მიმართ. იგი წერს, რომ დიონისე არსად და არასოდეს არის ორიგინალური გარდა სიტყვებისა: ... Original ist er nie und nirgend außer in Worten...¹⁴. მაგრამ, კარგად შეინშნავს არეოპაგიტის ერთ-ერთი საინტერესო მკვლევარი, რომ არა მარტო დიონისე მისდევს მონურად თავის წინამორბედებს, არამედ, თავის მხრივ, ისინიც პლატონისგან ამოდიან უშუალოდ¹⁵.

ცხადია, არ არის საჭირო ბევრი დავა იმისათვის, რომ ყველა ნეოპლატონიკოსი პირველ რიგში პლატონიდან ამოდის და ყველაზე მეტად თვითეულზე არსებობს პლატონის გავლენა. შესაძლოა ეს გავლენა რომელიმე თანამოაზრის გზით ძლიერდებოდეს ან გარკვეულ ელფერს იღებდეს; მაგრამ პირველწყაროდ უნდა მივიჩნიოთ პლატონი, რადგან შეუძლებელია იმის დასაბუთება, რომ რომელიმე მათგანი, დავუშვათ, — დიონისე არეოპაგელი, არ იცნობდა პლატონს უშუალოდ და იცნობდა რომელიმეს გზით. ჩვენი აზრით, ეს აბსურდია. ბოროტების დიონისური თეორია იმიტომ ჰგავს პროკლესას, რომ ორივეს ერთი და იგივე წყარო აქვს. ასევე წარმატებით შეიძლება ითქვას რომ დიონისე პირდაპირ „გადმოსწერს“ პლატონს. ხანდახან ისეთი შთაბეჭდილებაც კი იქმნება, რომ იგი პირდაპირ აწყობს მის მსჯელობებს, მაგრამ ყოველივე ეს ნებას არ გვაძლევს მას დაუეკარგოთ თავისი საკუთარი და ორიგინალური სახე. დიონისე, როგორც ფილოსოფოსი წმინდა ნეოპლატონიკოსია, მაგრამ როგორც მოაზროვნე, იგი ყველა ნეოპლატონიკოსისაგან განსხვავდება. და განსხვავდება ყველაზე მეტად პლოტინისაგანაც. ამ კარდნალურ სხვაობას ჰქმნის მისი ქრისტიანული აღმსარებლობა. ეს არ არის უბრალო ფაქტი მსოფლმხედველობრივ სისტემაში. ხდება ისე, რომ იგი კატეგორიულად განსხვავდება თავისი სარწმუნოებით ყველა ნეოპლატონიკოსს და ამასთან, ყველა ნეოპლატონიკოსის პრინციპულად მიუღებელ რელიგიურ დოქტრინას ათავსებს თავის

¹² ...Dionysios (natürlich der Areopagit) aus Proklos und dieser aus Plotinos geschöpft hat. Müller H. F., „Dionysios, Proclus, Plotinos, 1918, გვ. 1.

¹³ Hugo Koch, Proclus als Quelle des Pseudo-Dionysius in der Lehre vom Bösen in: *Philologus*, 1895, გვ. 438—454. Jos. Stiglmayr, Der Neuplatoniker Proklos als Vorlage der sogen. Dionysius Areopagita in der Lehre vom Obel, in: *Historischer Jahrbuch* 1895, გვ. 253—273, 721—748.

¹⁴ Müller H. F. Dionysios, Proclus, Plotinos, 1918.

¹⁵ W. Völker, Kontemplation und Ekstase bei Pseudo-Dionysius Areopagita. Wiesbaden, 1958, გვ. 127.

ფილოსოფიურ სისტემაში, ამასთან ყველა ნეოპლატონიკოსის თანაზიარ ფილოსოფიურ ხედვაში. როგორ იყო შესაძლებელი, რომ დიონისე ესოდენ „მზნურად“ ერთგული ნეოპლატონიკოსებისა, ნეოპლატონიკოსთა სამტრო რელაგიური დოქტრინის უკიდურესი ადებტი ხდება? ანდა: ისმის კითხვა: როგორ იყო შესაძლებელი, რომ ესოდენ საპირისპირო მსოფლმხედველობამ, როგორც იყო ქრისტიანულ-რელიგიური მსოფლმხედველობა, ხელუხლებლად დატოვა ნეოპლატონიზმი არეობაგეტიკაში? თუ ასე არაა, უნდა მიკვლეულ იქნას, რა ძვრები გამოიწვია დიონისეს მიერ ნეოპლატონიზმის გაქრისტიანებამ მის წმინდა ფილოსოფიურ ასპექტში.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
 აკადემიის ფილოსოფიის ინსტიტუტმა)

Г. Н. СИХАРУЛИДЗЕ

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРИНЦИПОВ СИММЕТРИИ В ФИЗИКЕ

Часто говорят, что симметрия это та форма, которую природа выбрала для своих творений. И действительно, куда бы мы не смотрели, будет это живая природа или неживая, микро или макромир, всюду наблюдается необыкновенная гармония и можно изменять материальные формы таким образом, чтобы в результате получить ту же форму, с чего начали. Именно это удивительное свойство действительности — сохранять ритм и повторяющуюся структуру в явлениях мира относительно соответственно выбранных процессов — называется инвариантностью, т. е. симметрией.

«...Корреляции между событиями всегда и всюду одинаковы и... законы природы — концентрированное выражение корреляции — не зависят от того, когда и где они установлены. В противном случае человеческий разум вообще не мог бы находить законы природы» — пишет Е. Вигнер¹. И действительно, без симметрии не могла бы существовать ни одна стабильная связь в мире. Если бы взаимоотношения между явлениями менялись во времени (т. е. зависели бы от того, когда они происходят) и были бы различными для разных точек пространства, то нельзя было бы уловить какое-нибудь неизменяемое, устойчивое отношение. В этом случае мы не смогли бы познать природу. Как видно, свойство симметрии является важным условием для осуществления всякого познания.

Естественно, что симметричностью обладают не только формы существования материи; идеальный образ действительности также характеризуется этим свойством. Законы сохранения и принципы инвариантности является ни чем иным, как проявлением гармоничности внешнего мира в сознании. Ученые настолько привыкли к этим законам, что было бы чудом всякое их нарушение в дальнейшем. Вследствие этого, на уровне теоретического анализа, инвариантность и законы сохранения часто выступают как особая форма критерия для проверки объективного статуса новых научных гипотез.

Тот факт, что принципы симметрии применимы только к корреляциям между событиями, — т. е. к законам природы, а не к отдельным событиям, — является важным свойством инвариантности. На основе этого Е. Вигнер проводит весьма глубокую аналогию между отношением законов природы к явлениям, с одной стороны, и отношением принципов инвариантности к законам природы — с другой². Эта аналогия содержит в себе большую эвристическую ценность. Законы ес-

¹ Е. Вигнер, Этюды о симметрии, Изд. «Мир», М., 1971, стр. 24—25.

² Е. Вигнер, Этюды о симметрии, стр. 22—23.

тествознания дают информацию о действительности; они говорят нам о взаимоотношении между объектами, о специфичности изменения данного класса явлений и о внутренней структуре различных процессов мира. Что касается принципов инвариантности, то они уже указывают на определенную связь между законами природы и создают основу для представления структуры этих взаимоотношений.

Познание взаимосвязи между объектами мира происходит постепенно: наука движется среди догадок и уподоблений, в период этого сложного движения всегда происходит распространение старого знания на новые явления. Оказывается, что правомерность этого распространения в основном базируется на принципах инвариантности. В процессе познания никогда не удастся знать заранее, какой именно закон будет открыт в ближайшем будущем. Развитие науки часто ставит нас перед неожиданностями; тем не менее, в процессе исследования новой сферы ученые могут ориентироваться на законы сохранения и принципы инвариантности; теоретики опираются на них как на путеводные нити в дальнейших поисках новых законов действительности. «Я физик-теоретик и получаю большее удовольствие от теоретической стороны процесса»³ — пишет видный физик-теоретик Р. Фейнман. Эта теоретическая сторона в основном заключается в умении пользоваться принципами симметрии. Принципы эти, моделируя структуру корреляции между законами науки, способствуют открытию нового закона мира. Этот новый тип анализа, основанный на вере в симметрию физических законов, был успешно применен Эйнштейном во время создания специальной и общей теории относительности, а в дальнейшем им же был предложен для выхода из весьма сложного положения перед открытием квантовой механики.

Идея инвариантного представления физических процессов занимала Эйнштейна особенно. Согласно принципу относительности Галилея, наблюдение над механическими явлениями не дает никакой возможности отличить основную инерциальную систему, от системы отсчета — движущейся прямолинейно, с постоянной скоростью V . Законы классической физики инвариантны относительно всех инерциальных систем. Эйнштейн расширяет принцип инвариантности Галилея на электромагнитные процессы. Следовательно, в специальной теории относительности инерциальные системы оказываются эквивалентными не только в отношении механических процессов, но и для всех других физических явлений. Хотя мысль о том, что свет распространяется с постоянной скоростью C , независимо от движения источника, противоречит здравому смыслу, но она подтверждается экспериментом, опыты показывают инвариантность оптических явлений. Данное экспериментальное доказательство становится основой универсализации принципа инвариантности. Первым проявлением этой тенденции является общая теория относительности, где Эйнштейн выдвигает еще более общий принцип эквивалентности, заявляя, что всякое движение относительно ускоренной системы может быть интерпретировано как движение относительно инерциальной системы под влиянием некоторого поля тяготения. Ученый старается установить пределы применимости старых принципов инвариантности и объединить инерциальные и неинерциальные системы в одну группу.

Следуя универсализации принципов инвариантности и стремясь к инвариантному представлению мира, Эйнштейн достиг весьма значи-

³ Р. Фейнман, Характер физических законов, Изд. «Мир», М., 1968, стр. 176.

тельных результатов, создал непротиворечивую дедуктивную систему и нашел блестящий выход из накопленных парадоксов.

Интерес к принципам инвариантности и законам сохранения еще больше возрастает после открытия квантовой механики, когда подвергаются изменениям всякие традиционные представления, за исключением представлений о пространстве-времени и инвариантности.

Принципы симметрии характеризуются разной степенью общности. Если, например, некоторые из них справедливы относительно любых корреляций, то другие представляют собой инвариантность только определенных типов взаимодействия относительно строго соответствующей группы. В связи с этим принципы инвариантности дают весьма четкую классификацию видов взаимодействий.

Обычно принято различать две основные формы симметрии: геометрическую и динамическую. К первому классу относятся: инвариантность физических процессов относительно пространственного и временного переноса или принцип инвариантности специальной теории Эйнштейна. Эти принципы выражают преимущественно симметрию внешних процессов; они говорят нам, что если в какой-нибудь конкретный момент времени даны две физические ситуации, которые определено отличаются друг от друга, то с течением времени это различие между ними сохранится. Что же касается принципов динамической инвариантности, таких, как симметрия спина, электрического заряда, изотопического спина и т. д., то они в отличие от геометрических принципов выражают симметрию внутренних процессов объекта. Но так, как деление на внутреннее и внешнее весьма относительно, то и различие между динамическими и геометрическими принципами нельзя абсолютизировать⁴. Для геометрических принципов инвариантности характерным является тот факт, что все они формулируются в терминах наблюдений, тогда как для динамических принципов невозможно проделать то же самое. Динамические принципы в отличие от геометрических менее общие; следовательно, ими обладают не все взаимодействия, а только — определенные формы корреляции; так что, на сегодняшний день по специфике динамической инвариантности можно выделить следующие типы взаимодействия: гравитационное, слабое, электромагнитное и два сильных. Все они существенно отличаются друг от друга и пока никакой связи между ними не замечается. Каждому из них соответствует своя, строго определенная группа преобразований, относительно которой и наблюдается инвариантность данного взаимодействия.

Ученые не могут подавлять в себе стремление искать какой-нибудь всеобщий принцип инвариантности. Естественно желательно найти такую широкую группу преобразований, которая содержала бы в себе все специфические группы преобразования, соответствующие вышеназванным формам взаимодействия аналогично тому как в свое время группа Лоренца заменила менее общую группу преобразований Галилея. Эти вопросы особенно интересовали Эйнштейна. После создания специальной теории относительности он еще более обобщил теорию инвариантов; стараясь дать полное описание физических явлений, ученый стремился уловить структуру законов мира. Отбросив понятие инерциальной системы и заменив ее полем смещений, Эйнштейн объявил, что «пространство» уже не характеризуется независимостью существования. Принцип экви-

⁴ По этому вопросу см.: В. С. Готт и А. Ф. Перетурин, «Категории симметрии и асимметрии и физика микромира», в книге — «Философские вопросы квантовой физики», Изд. «Наука», М., 1970, стр. 210—211.

валентности Эйнштейна снимал всякое преимущество инерциальных систем перед неинерциальными, т. е. перед такими системами, которые не свободны от вращений и ускорены по отношению инерциальным системам. До открытия общей теории относительности привлекало внимание то обстоятельство, что подобно классической механике, которая опиралась на признания абсолютности времени и пространства, специальная теория относительности постулировала абсолютность пространственно-временного континуума, т. е. полную независимость физических свойств этого элемента от поведения точечных масс или поля. Однако, подобная независимость от характера материальных процессов вызвало возражение Эйнштейна и ученый начал исследование свойств пространственно-временного континуума в совершенно другом аспекте, а именно: связал эти свойства с полевыми свойствами⁵. Вследствие этого получилось, что геометрические свойства тел не являются уж такими независимыми параметрами, как это считалось раньше; оказалось, что пространственные характеристики полностью выражаются полем, точнее, являются атрибутами этого поля. На основе этого Эйнштейн вводит понятие **единого поля** как единственную возможность полного описания физических процессов. Единый мысленный охват трансцендентного мира представлялся Эйнштейну как высшая цель познания. В продолжении многих лет работал он над созданием единой теории поля. До конца своей жизни хотелось ему объяснить квантовые проблемы с точки зрения относительности. Ученому не правилась двойственная, корпускулярно-волновая природа квантовых объектов; стремясь к чисто полевой теории, которая должна быть обеспечить атомистический характер энергии, Эйнштейн обосновывал свои надежды на обобщение теории гравитации. Только в этом обобщении видел он рациональную возможность построить единую теорию поля. Однако, ученый отлично сознавал все трудности на пути этого обобщения. Ясно было, что ни одно из предложенных уравнений единого поля не давало свободных от сингулярностей решений, но Эйнштейн все же писал: «... я считаю незаконным объявлять a priori, что такая теория не сможет быть согласована с атомистическим характером энергии»⁶. Своему мнению Эйнштейн не изменил и после двадцатилетней дискуссии с Бором, который отнюдь не считал статистический характер квантовой механики доказательством ее неполноты и заявил: «Такое убеждение, без сомнения, логически возможно и не приводит к противоречиям; однако, оно так противно моему научному чутью, что я не могу отказаться от поисков более совершенной системы понятий»⁷. Особенно раздражала Эйнштейна признанная в квантовой теории относительность к средствам наблюдения, которая представляла сущность принципа неопределенности Гейзенберга и подкреплялась более общим принципом дополнительности Бора.

На сегодняшний день, когда вопрос о существовании скрытых параметров остается пока еще открытым и, следовательно, нельзя обоснованно верить в возможности точного описания квантовой реальности, ясно, что проблема единой теории поля тоже не решена. Однако, как бы трудным не было обоснование этой теории по данным современной науки, все же одно является фактом: генезис данной проблемы ведет к

⁵ А. Эйнштейн, Сущность теории относительности, Изд. Иностранной литературы, М., 1955, стр. 52, 147.

⁶ А. Эйнштейн, Сущность теории относительности, стр. 149.

⁷ Н. Бор, Атомная физика и человеческое познание, Изд. иностранная литература, М., 1961, стр. 88.

принципу эквивалентности, который со своей стороны освобождает нас от столь неудобного различия между инерциальными и неинерциальными системами отсчета.

Пока что можно лишь сказать, что и без наличия всеобщего принципа инвариантности чувствуется огромная роль частных принципов симметрии в процессе познания. Каждый из них имеет свой объективный статус. Всякая священная с ними группа преобразований выражает объективно существующую общую связь между явлениями мира. Следовательно, давая внутреннюю структуру системы объективных законов и указывая границы существования выраженных в них связей, принципы симметрии помогают ученым ориентироваться в дальнейшем.

Развитие науки обычно связано с выдвижением новых гипотез, но часто бывает, что последние не поддаются никакой экспериментальной проверке. В таких случаях ученые вынуждены обратиться к мысленным экспериментам. На основе таких экспериментов протекала, например, вся дискуссия между Бором и Эйнштейном. Мысленными экспериментами часто пользовались и ученые прошлого, но в последнее время, в связи с развитием теоретического мышления, значение и роль их все больше возрастает. Основной базой мысленного эксперимента является научное значение; через него как через призму проверяется степень обоснованности новой гипотезы. Эта проверка происходит в мыслях ученого, представляя в уме все необходимые последствия осуществления нового положения и сопоставляя их с основными, всеобщими законами науки. Процесс сопоставления производит своеобразную логическую чистку содержания мысленного опыта, выявляет взаимосвязанные и несвязанные элементы внутри него, показывает существенные и несущественные стороны данного факта. После подобного анализа содержания новой гипотезы решается вопрос о возможности дальнейшего пользования им; т. е. гипотеза подтверждается или выдвигается другая, более обоснованная догадка, относительно которой повторяется то же самое. Иногда, — после мысленного эксперимента, который представляет собой многочисленные вариации обстоятельств в мыслях ученого, — дается столь убедительное подтверждение предлагаемой гипотезы, что совершенно не ощущается недостаток в техническом эксперименте. Но если мысленный анализ не приводит к какому-нибудь конкретному результату, то ученому приходится догадываться до некоторой определенности результата; подобные догадки делают возможным дальнейшее продолжение умственного опыта; под конец, анализ следствий, вытекающих из предполагаемого результата, дает технически экспериментируемые элементы и тем самым устанавливается опосредствованная связь с объективным миром.

Итак, при отсутствии технического эксперимента производится проверка гипотезы в мыслях ученого, — это процесс сложного теоретического мышления, бесчисленные вариации всевозможных обстоятельств. В анализе этих разных мысленных ситуаций большую роль играют принципы инвариантности. Как известно, эти принципы допускают определенные вариации без изменения конечного результата; следовательно, при применении их ученому удаются из многочисленных воображаемых им обстоятельств выделить отдельные подгруппы. Часто, в это время, в одну группу объединяются на первый взгляд резко отличающиеся друг от друга обстоятельства и мыслитель оказывается перед упрощенной задачей анализа. Опираясь на принципы инвариантности, ученый упорядочивает свои представления, приходит к отдельным обобщениям; а так как принципы инвариантности выражают объективно

существующую общую связь между явлениями, то они производят определенное рафинирование структуры мысленного эксперимента и выявляют его объективный статус. Часто мысленный эксперимент легко показывает абсурдность такого взгляда, который на первых порах казался весьма приемлемым.

Обычно мысль можно считать обоснованной, если ясно и последовательно изложены приводящие к ней мотивы, последние заключают в себе логическую связь, но отнюдь не исчерпываются ею. В связи с этим, особенное гносеологическое значение приобретает установление объективного статуса частного характера принципов инвариантности; т. е. выяснение обстоятельства: наличие каких-именно факторов нарушает симметрию новых явлений относительно конкретной группы преобразования. Подобный подход, выявляя объективную основу допущенной во время познания абстракции, создает определенное представление о структуре трансцендентного мира и раскрывает характер объективно существующей относительности.

Все принципы инвариантности являются продуктами опыта и было бы непростительным забывать об этом в пользу априоризма; достаточная степень абстракции этих принципов дает возможность ученым пользоваться методом сходства и аналогии в процессе познания. В различную аналогию друг к другу может вступить любое количество фактов из любых исследуемых областей. Этим методом успешно пользовались ученые прошлого (Галилей, Фарадей, Максвелл и др.). Принципы симметрии способствуют дальнейшему применению этого метода. Как мы уже видели, стараясь сохранить существующие принципы инвариантности, ученые распространяют их на новые области природы. Эта характерная для науки черта распространения старого знания на новые явления представляет собой существенный способ ее развития, ибо приведет ли аналогия к новой сходной качественности или раскроет различие между старыми и новыми явлениями, все же это будет расширением нашего знания; например: проведенная Эйнштейном аналогия между классическими и релятивистскими законами, — которая заменяет частные формулы Галилея более общей группой преобразования Лоренца, — не только указывает на непригодность старой формулы сложения скоростей и принципа дальнего действия в новой сфере, но и раскрывает объективную основу правомерности их применения в классической области. Таким образом, ковариантность Ньютоновских законов относительно преобразований Лоренца не является только математическим свойством этих уравнений, как думал А. Пуанкаре⁸, а содержит в себе определенный физический смысл, который хорошо раскрывается в теории относительности Эйнштейна.

Пуанкаре отрицал всякую связь между формализованными системами и миром. Он считал, что содержание этих систем полностью определяется **условными** терминами; следовательно, логические структуры для него являлись истинными сами по себе, без всякой связи с тем, что происходит в действительности. Свободная от всяких интерпретаций подобная формализованная система геометрии была впервые построена Д. Гильбертом⁹. В его аксиоматической системе такие понятия — как **точка, прямая и плоскость** — имеют огромное число различных интерпретаций, т. е. фактически не интерпретируются. Именно эту

⁸ А. Пуанкаре, О динамике электрона, Сб. «Принцип относительности», стр. 52—54

⁹ Д. Гильберт, Основания геометрии, М.-Л., 1948 г.

конвенционалистическую линию понимания формализованных систем продолжал Пуанкаре, отрицая всякую связь с объективным миром и объявляя основные термины логической системы произвольными соглашениями. Разумеется, законы и принципы формализованных систем в известной степени являются независимыми от конкретного опыта, но это отнюдь не означает их полную независимость от объективной реальности в целом: «Фигуры эти имеют прочность предрассудка, аксиоматический характер именно (и только) в силу повторения... практика человека, миллиарды раз повторяясь, закрепляется в сознании человека фигурами логики»¹⁰. Индивид не обязан испытывать все на своем опыте, последний может быть заменен результатами его предков¹¹, которые и есть закрепление практики в строгих идеальных формах.

Таким образом, приобретает логическую форму, практика снова выступает как единственный абсолютный критерий истинности. Тем самым, лишено всякого смысла отделение логического способа проверки истинности суждения от практического. Естественно, что не всегда становится достоверной объективная истинность мысли на основе только непосредственного чувственного опыта; последний, являясь частью практики, отнюдь не исчерпывает ее целиком. В марксистской философии практика понимается в широком смысле, включая в себе не только сферу непосредственной чувственной достоверности, но и — логический способ проверки. Несмотря на все это, возрастание степени относительной независимости мышления создало основу для идеалистических воззрений; некоторые мыслители забыли, что независимость логических абстракций, которая выражается в творческом применении основных принципов и существующих между ними закономерностей, весьма условна: в том смысле, что сами эти закономерности, на которые фактически опирается независимость мышления, получены в результате многовековой практики и опыта человечества.

К числу этих идеалистически настроенных философов относится и А. Пуанкаре. Французский математик полностью абсолютизировал относительную самостоятельность формализованных систем и, следовательно, когда искал инварианты преобразования Лоренца, подходил к этому вопросу с чисто математической стороны. Вследствие этого, он развил идею о полной эквивалентности евклидовой и неевклидовой геометрии с точки зрения наблюдения; более того, Пуанкаре считал, что из бесчисленного множества различных способов описания мира выбор делается целиком на основе соглашения, конвенции. А. Эйнштейн, не разделяя взглядов Пуанкаре и давая объяснение наблюдаемых явлений на основе органической связи геометрии и физики в последствии писал: «Теория представляется нам более ценной тогда, когда она не является логически произвольным образом, выбранной среди приблизительно равноценных и аналогично построенных теорий»¹².

Итак, если математика обладает некоторой относительной самостоятельностью существования и не зависит от конкретного содержания физической реальности, если в логических системах можно заменить аксиомы соответствующими теоремами, получая при этом те же самые результаты, то «физические законы построены так деликатно, что их различ-

¹⁰ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., IV изд., т. 29, стр. 198.

¹¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, М., Госполитиздат, 1953, стр. 350.

¹² А. Эйнштейн, Творческая автобиография, В сб. «Эйнштейн и современная физика», М., 1956, стр. 37.

ные, хотя и эквивалентные формулировки качественно отличаются. Этим они и любопытны»¹³.

Всякое четкое установление границ применимости физической теории требует выяснения специфичности существующей объективной относительности, окончательно обосновывая тем самым данную научную теорию. Именно с этой стороны подошел Эйнштейн к принципу относительности Галилея. В отличие от Пуанкаре он обратил внимание не только на математическую сторону симметрии физических уравнений, но еще постарался представить, что означала данная инвариантность для объективного мира. Разумеется, эти представления ученого отнюдь не являются наглядной моделью объективной пространственной структуры, в отличие от тех физических моделей девятнадцатого века, которые базировались на не столь отвлеченные абстракции и которых ученые привыкли рассматривать обычно. Находясь на новой, высокой ступени абстракции, теория Эйнштейна смогла дать не только объяснение наблюдаемых фактов, но раскрыла еще и качественную специфичность макромира и создала в определенных рамках основу достоверности классической механики. Важно то, что достоверность формализованной системы уменьшается, как только она переносится на действительность и становится физической теорией. В отличие от математической системы, физическая теория не может приобретать окончательную достоверность только с помощью безупречной логической обоснованности. Она утверждает прочно только после установления своих пределов развития и ограниченности. Именно в этом смысле теория относительности, с одной стороны, и квантовая механика, с другой, доказали достоверность классической физики.

Итак, принципы симметрии играют огромную роль в мысленных экспериментах производя рафинирование гипотетического содержания, выявляя его объективный статус и своеобразно прокладывая путь к чувственной достоверности. Особенно велика роль принципов инвариантности в создании квантовой механики. Следовательно, специальное изучение принципа соответствия Бора или анализ аналогии, проведенной Шредингером при создании волновой механики, представляет собой большой гиосеологический интерес. Как пишет Е. Вигнер, в связи с принципами симметрии в классической механике не возникали особенно новые математические проблемы. Здесь первостепенное значение придавалось только подгруппам Эвклидовой группы; следовательно, ученые стремились перечислить такие группы и выводить свойства, которые были бы инвариантными относительно их¹⁴. В этом смысле не выделялась и теория относительности Эйнштейна, ибо, после этой теории так же не были поставлены сколь либо новые значительные математические задачи; но совершенно иначе обстоит дело с квантовой механикой. Строгая формулировка последней сложилась в результате развития двух различных направлений: одна исходила из теории де Бройля — о волнах материи, а другая связана с принципом соответствия Бора, согласно которому, для больших квантовых чисел соответствующих электронам внутри атома допускается приблизительное применение понятия — **орбитальное движение**.

В лице микромира ученые столкнулись с совершенно новой формой реальности, микрообъект не является ни частицей, ни волной в классическом смысле. Квантовые условия, которые накладывались на движе-

¹³ Р. Фейнман, Характер физических законов, Изд. «Мир», М., 1968, стр. 55—56.

¹⁴ Е. Вигнер, Этюды о симметрии, стр. 214.

ние классического объекта, в определенной мере нарушали прочность ньютоновской механики в этой сфере. Хотя постулаты Бора нашли свое оправдание в экспериментах Франка и Герца, Штерна и Герлаха, — все же поведение электронов вокруг ядра оставалось неясным и, несмотря на то, что эксперименты подтверждали существование дискретных стационарных состояний в атомах, все же никому не удавалось представить характер перехода частицы из одного стационарного уровня в другое; нельзя было объяснить, почему частота орбитального движения электронов не равняется частоте испускаемого света во время излучения атома. С другой стороны, ученым, распространившим вслед за де Бройлем волново-корпускулярный дуализм на частицы, не удавалось объяснить, каким образом волна должна соответствовать электронам и что вообще означает это соответствие. При всем этом одно безусловно являлось фактом: специфичность существования квантового объекта резко отличалось от классического понимания состояния и именно на этот революционный переворот указывал принцип неопределенности Гейзенберга.

Своеобразие создавшейся ситуации потребовала соответствующий способ для описания квантового объекта. Выявилась непригодность для этой цели обычного трехмерного пространства; оказалось, что квантовое состояние характеризуется вектором в гильбертовом пространстве, вследствие чего уже преобразования симметрии должны быть рассмотрены относительно к нему. В связи с этим выдвинулись очень интересные математические проблемы: оказалось, что если классическая механика и теория относительности довольствовались группой преобразований, данной Пуанкаре, то в связи с квантовой механикой возникает проблема конструирования новых групп симметрий; вопрос этот должен решиться на основе поисков различных расширений существующих до сих пор групп преобразований. Данное исследование не носит только математический характер, ибо, наряду с вышеупомянутыми математическими поисками, является необходимым еще и существенный анализ принципа суперпозиции; объективный статус последнего обеспечивает возможность применения линейного гильбертова пространства для описания квантовой реальности и ставит ученых перед необходимостью расширения группы симметрии Пуанкаре. Квантовый принцип суперпозиции существенно отличается от тех принципов суперпозиции, с которыми встречаемся в классических теориях. Это различие в основном заключается в наличии неопределенности в результатах измерения. «Любое состояние... в квантовой механике «...можно рассматривать, как результат суперпозиции двух или многих других состояний...» но «... между этими состояниями существуют особые соотношения — такие, что если система находится целиком в одном определенном состоянии, мы можем в то же время считать, что она находится отчасти в каждом из двух или нескольких других состояний»¹⁵. Подобное понимание суперпозиции непривычно с точки зрения классических представлений, фактически оно и есть то совершенно новое, что дает нам квантовая механика в понимании реальности. Вследствие всего этого, возникает необходимость в новом математическом аппарате, существенно отличающемся от аппарата применяемого до сих пор в физике. Новыми математическими величинами, — которые соответствуют специфичности квантовых состояний и могут выразить суть суперпозиции в этой области, — являются векторы гильбертова

¹⁵ П. А. Дирак, Принципы квантовой механики, «Физматгиз», М., 1960, стр. 28.

пространства; при этом, нулевой вектор означает отсутствие всякого квантового состояния и соответствует удивительной сферической симметрии.

Как видим, познавательная роль принципов симметрии со временем все больше и больше возрастает: «Не будь принципов инвариантности физические теории, нельзя было-бы подкреплять экспериментом»¹⁶ — пишет Е. Вигнер. И действительно, принципы инвариантности, которые органически связаны с объективной относительностью мира, помогают ученым установить границы применимости научных законов, «которые обладают почти фантастической точностью, но строго ограниченной сферой применимости», обосновывая тем самым данную физическую теорию.

GILDA SIKHARULIDZE

GNOSIOLOGIKAL IMPORTANCE OF THE PRINCIPLES OF SYMMETRY IN PHYSICS

Summary

The principles of symmetry are in organic connection with the relativity existent in the objective actuality. They are indicative of the specific relation that is characteristic for the laws of nature. These principles express an inner structure of system of these laws, determine the rigid limits of their action and give a possibility for the orientation in the scientific investigation. Based on them refining of the hypothetical knowledge occurs in order to show an objective status of the latter and a certain base for the sensuz verigation is building. All of this represents an obligatory moment for the establishment of the physical theory.

¹⁶ Е. Вигнер, Этюды о симметрии, стр. 193.

(Представлена Институтом философии АН Груз. ССР)

ფსიქოლოგია

В. В. ГРИГОЛАВА

К ВОПРОСУ ВОСПРИЯТИЯ НЕОСОЗНАННЫХ ПРИЗНАКОВ ПРЕДМЕТА

Некоторые исследователи полагают, что органы чувств являются такими приемниками, через которые человек воспринимает все, что переступает порог чувствительности. Другие исследователи выдвигают противоположную теорию и стараются экспериментально обосновать ее. С другой стороны, в психологии известно, что психическая активность субъекта в каждый конкретный момент функционирует в каком-нибудь одном направлении, касается ли это восприятия, памяти, внимания или какой-либо другой психической функции. Наглядным примером этого является известное в психологии восприятие субъектом **фигуры и фона**. Когда субъект воспринимает вазу, он воспринимает только ее и не видит на ней профилей двух людей, обращенных друг к другу, а когда он воспринимает эти профили, он не видит саму вазу и т. д. Воспринимать одновременно **фигуру и фон** субъект не в состоянии (т. н. реверсивные фигуры Рубина).

Кюльпе (1904)¹ провел такой опыт: посредством тахистоскопа он показывал испытуемым цветные буквы и поручал им либо сосчитать эти буквы (первый вариант), либо произвести объективацию расположения их в пространстве (второй вариант). В критическом опыте Кюльпе спрашивал испытуемых не о количестве или пространственном расположении букв, а об их расцветке («какого цвета была тахистоскопически показанная каждая буква?»). Выяснилось, что испытуемые в условиях такого опыта не могут припомнить цвета букв, хотя критический вопрос следует непосредственно за тахистоскопической экспозицией. На основе этого опыта Кюльпе приходит к выводу о том, что субъект, активность которого направлена на подсчет букв или на объективацию их пространственного расположения, не может дать нам какой-нибудь отчет о расцветке букв. По его мнению, причина в том, что некоторые свойства стимула не находятся в зависимости от стоящей перед субъектом задачи и не воспринимаются им. Следовательно, установка внимания в этом случае функционирует как селективный агент восприятия. Чапмен² повторил эксперимент Кюльпе и получил те же самые результаты. Он выдвинул соображение, что в этом случае может иметь место и недостаточное восприятие этих признаков.

Мысль этих авторов ясна: человек не воспринимает иррелевантных признаков раздражителя, а потому и не запоминает их, т. к. считается (совершенно справедливо), что единственным источником памяти является восприятие. Поэтому то, что не воспринято субъектом, не может стать феноменом его памяти.

¹ Külpe O, Versuche über Abstraction, Ber, I Kongr. exp. Psychol., 1904, стр. 56—60.

² Chapman, D. W., Amer. J. Psychol., 1933, стр. 44, 163—174.

Следовательно, эти эксперименты убеждают в избирательном внимании и принципиальном отсутствии восприятия irrelevantных признаков. Другими словами, отсутствие следа irrelevantного раздражителя в виде осознанного феномена памяти приводит психологов к выводу, о том, что такой раздражитель вообще не оказывает воздействия на субъект.

Вопрос о том, оказывает ли воздействие на субъект irrelevantный раздражитель, по существу, ставили перед собой и некоторые исследователи психологии установки, но и они отрицательно решали его: им тоже не удалось выработать у испытуемых установку на irrelevantные раздражители³.

Надо подчеркнуть одно обстоятельство: ни эмпирически, ни выше-названными экспериментами не доказывается, что субъект, который не может вспомнить о существовании какого-нибудь раздражителя, на самом деле не воспринимал этот раздражитель.

Воспитание — одно, а **память** — другое психологическое явление, и то обстоятельство, что в памяти субъекта не обнаруживается факт восприятия, еще не указывает на несуществование последнего.

Естественно, ставится вопрос, воспринимается или нет субъектом irrelevantный раздражитель, который непосредственно связан с основным relevantным раздражителем (у Кюльпе и Чапмена — цвет букв)? Вернее, как воспринимает испытуемый буквы, не воспринимая в то же время те цвета, какими эти буквы представлены?

Не вызывает сомнения тот факт, что цвет букв производит воздействие на испытуемых (опыты Кюльпе и Чапмена). В противном случае был бы непонятен факт восприятия испытуемыми букв, представленных именно этими цветами. То же самое следует сказать и в отношении пространственного расположения букв; каждый стимул размещен всегда в какой-то части пространства и воспринимается в этом пространстве.

Следовательно, в одном случае — цвет, а в другом — пространственное расположение, с одной стороны, являются irrelevantными признаками означенного стимула, поскольку все равно, каким цветом будет представлена буква или в какой части пространства она расположена. С другой же стороны, ни цвет, ни пространственное расположение буквы нельзя считать ее irrelevantными признаками; необходимым условием восприятия всякого стимула является наличие цвета и его пространственное расположение.

Фактом является и то, что в опытах Кюльпе и Чапмена испытуемые не помнят ни цвета, ни пространственного расположения букв даже кратковременно (не говоря уже о долговременной памяти). Причина этого, как нам кажется, в том, что как Кюльпе, так и Чапмен стараются обнаружить след irrelevantного раздражителя (цвет) в виде осознанного феномена памяти и, поскольку результат воздействия irrelevant-

³ а) Д. Н. Уздадзе, К вопросу психологии установки, сб. «Материалы к психологии установки», Тб., 1938 (на груз. яз.);

б) А. Т. Бочеришани, Аналог иллюзии тяжести в сфере давления, «Вестник Тбилисского университета», 1927 (на груз. яз.);

в) Б. И. Хачапуридзе, Дидактические материалы и игры, Тб., 1939 (на груз. яз.);

г) Б. И. Хачапуридзе, Основная проблема дошкольной педагогики в свете закономерности установок. Исследования о новых дидактических материалах для дет. садов, т. II, 1946 и др.

6. «მაცნე», ფილოსოფიის... სერია, 1972, № 2

вантного раздражителя не обнаруживается в памяти субъекта в осознанном виде, они приходят к выводу, что он вообще не оказывает воздействия на субъект (т. е. он не воспринимается). Но такой вывод не следует считать аргументированным хотя бы по двум причинам:

1. Известно, что сохранение в кратковременной памяти следа того или иного раздражителя (в осознанном виде) возможно до тех пор, пока между восприятием раздражителя и его репродукцией не включится интерферирующий раздражитель (Бродбент)⁴. Особенно ярко проявляется этот факт у больных т. н. корсаковским синдромом (Талланд)⁵, хотя он не чужд и нормальным людям. В опытах Кюльпе и Чапмена такой (интерферирующий) раздражитель был включен между восприятием стимула (цвет буквы) и его репродукцией в виде инструкции, подаваемой испытуемым с самого начала (запомнить буквы).

Следовательно, вполне возможно, что испытуемые Кюльпе и Чапмена ясно воспринимают иррелевантный раздражитель, но под воздействием интерферирующего раздражителя он выпадает из их внимания.

2. Раздражитель, не проявивший себя как феномен памяти в осознанном виде, может сохраниться в той же памяти неосознанным, т. е. в необъективированном образе, а для его выявления необходимы специфические условия. Таких специфических условий не видно в опытах Кюльпе и Чапмена. Испытуемые они просто спрашивают, какого цвета та или иная буква, и так как испытуемые не называют его, приходят к выводу, что испытуемые цвет букв не восприняли.

Метод: Ставится вопрос: можно ли создать такие экспериментальные условия, при которых взаимонаправленность между предметами по величине (иррелевантный раздражитель) окажет воздействие на субъект по воле экспериментатора, в то время как внимание испытуемого, его сознание в целом не будет направлено на эту взаимонаправленность? Для создания таких экспериментальных условий был использован выработанный нами «метод опознавания материала», что дало нам возможность дать ответ на поставленные выше вопросы, а именно: 1) подтвердить факт восприятия нашим испытуемым иррелевантного раздражителя и 2) обнаружить в памяти испытуемого след воздействия иррелевантного раздражителя (пусть даже в неосознанном виде).

«Метод опознавания материала» интересен тем, что он дает возможность не только отвести внимание испытуемого от какого-либо признака предмета, например, объема (и этим превратить этот признак — объем — в иррелевантный раздражитель), но и направить активность субъекта (испытуемого) только в одном направлении.

В опытах «опознавания материала» мы использовали шары из разного материала и разного объема.

Шары	диаметр в см
2 металлических	2,6 — 4,2
2 костяных	3,3 — 6,6
2 резиновых	5,5 — 7,5

⁴ Broadbent, D. E., XVIII Intern. Congr. of Psychology, Symposium № 21, p. 3—4, Moscow, 1955.

⁵ Talland G. A., *Deranged Memory*, N.-Y., 1965.

2 из полосатого дерева	4,8 — 6,2
2 « « «	4,0 — 7,0
2 « « «	5,6 — 3,2
2 из гладкого дерева	4,2 — 4,4
2 « « «	3,8 — 7,2
2 « « «	4,2 — 4,2
2 стеклянных	2,6 — 4,2
2 войлочных	3,7 — 4,4
2 графитовых	3,2 — 3,2
2 каменных	5,3 — 5,3
2 гипсовых	6,6 — 6,6
2 беллулоидных	3,0 — 3,0

Испытуемому с завязанными глазами дается инструкция: «В каждую руку дадим Вам шары (экспериментатор перечисляет, из какого материала изготовлены разные шары). Вы обязаны наощупь распознать их и назвать материал, из которого изготовлен каждый шар. Старайтесь отгадать как можно быстрее и правильнее».

После этого испытуемому по 5—15 раз дается в правую руку всегда большой шар, а в левую — маленький (или наоборот) с предложением отгадать материал, из которого они сделаны.

Чтобы по возможности максимально отвести внимание испытуемого от объема шаров и их взаимонаправленности, мы использовали несколько приемов: в качестве испытуемых отбирались лица, которые не были знакомы с опытами по фиксированной установке⁶; шары, поданные при фиксационном опыте, не резко отличались друг от друга; шары из однородного материала одновременно не давались в обе руки (чтобы из-за однородности материала испытуемые не переключались на объем) и проч.

Следовательно, нами были приняты все меры к тому, чтобы irrelevantный раздражитель (объем шаров и их взаимонаправленность) не преобразовался в релевантный раздражитель⁷.

Таким образом, в наших опытах материал, из которого сделаны шары, для испытуемого является релевантным раздражителем, а объем шаров и их взаимонаправленность — irrelevantным раздражителем. Задача ясна: следует установить, какое воздействие произвел именно этот irrelevantный раздражитель на субъект — воспринял он его или нет и если воспринял, то остался ли его «след» в памяти.

Этот вопрос должен решить критический опыт, когда испытуемым подаются равные шары для их сравнения по величине (аналогично опытам фиксированной установки Д. Узнадзе).

Ход опыта. Испытуемому с завязанными глазами одновременно в обе руки даются шары разной величины и из различного материала (в одну — маленький, а в другую — большой) с заданием: отгадать материал, из которого шары изготовлены. В первой экспозиции различие

⁶ Чтобы пояснить, почему необходим был такой подбор испытуемых, приведу один факт. Д. Н. Узнадзе, в бытность мою студентом, поручил мне провести над ним опыт «методом опознавания материала» и сказал: «Постараюсь создать в себе установку — не обращать внимания на объем шаров». Я начал опыт. После 3—4 экспозиций Узнадзе прекратил эксперимент и заявил: «Нет, на мне нельзя ставить опыты. Я уже невольно обращаю внимание на объем шаров».

⁷ В. В. Григolareва. Некоторые условия выработки установки на количественное соотношение. Автореферат кандидатской диссертации, Тб., 1956.

между шарами по объему незначительно, однако постепенно оно увеличивается. Далее испытуемый в каждую руку попеременно получает то большой, то маленький шар. При этом **взаимонаправленность шаров в пространственном их расположении** не меняются (испытуемый в правую руку всегда получает больший по сравнению с поданным в левую руку шаром или наоборот).

Так называемые фиксационные опыты повторяются 15 раз, а продолжительность каждой экспозиции не превышает 1—3 секунд. Такая кратковременность экспозиции необходима для того, чтобы испытуемый не смог переключить свое внимание на восприятие объема шаров и их взаимонаправленность. Мы убедились, что отведенного нами для каждой экспозиции времени (1—3 секунды) едва хватает испытуемым для выполнения задания, данного ему по инструкции.

Само собой разумеется, что для нас не имеет никакого значения, правильно решает испытуемый задачу или нет.

В критическом опыте, как мы уже указывали, испытуемый получает равные по объему шары для сравнения их по величине.

Результаты. В эксперименте принимают участие 100 испытуемых. В критическом опыте все они (100%) поданные им равные шары восприняли как неравные по величине: шар в той руке, в которую в фиксационном опыте им давался большой шар, они восприняли маленьким, а во второй руке — большим, т. е. получили обыкновенную контрастную иллюзию (см. табл. 1).

Проведенные нами опыты по методу Д. Узнадзе над 100 испытуемыми (теми же шарами, которые были использованы нами в первой серии опытов), когда для испытуемых именно **взаимонаправленность** объемов шаров была релевантным раздражителем, дали нам почти такие же результаты, какие были получены в опыте, проведенном «методом опознавания материала» (см. табл. 2).

Таблица 1

Количество контрастных иллюзий в I-й фазе	Количество испытуемых	% %
0—1	0	0
2—10	25	25,0
11—20	48	48,0
21—30	21	21,0
Свыше 30	6	6,0

Таблица 2

Количество контрастных иллюзий в I-й фазе	Количество испытуемых	% %
0—1	0	0
2—10	56	56,0
11—20	31	31,0
21—30	12	12,0
Свыше 30	1	1,0

х) «Количество контрастных иллюзий в I-й фазе» показывает, сколько контрольных иллюзий дал испытуемый последовательно в первых экспозициях критического опыта.

Далее мы сочли нужным повторить тот же опыт «методом опознавания материала», но уже с той разницей, что в качестве фиксационного признака предмета использовали не его объем, а вес, т. е. в фиксационном опыте мы подавали шары различного объема и веса в следующем порядке: в одну руку всегда тяжелые шары (от 50 до 300 г. каждый), а в другую — легкие (от 15 — по 63 г. каждый). Испытуемым давали задание опознать материал, из которого изготовлен каждый шар. В критическом опыте испытуемым для сравнения по весу давали шары, равные по величине и весу. Выяснилось, что у всех испытуемых (50) выработалась четко выраженная установка на вес шаров, и эта установка (по весу) была сильнее, чем на объем (см. табл. 3).

Таблица 3

Количество контрастных иллюзий в 1-й фазе	Количество испытуемых	%
0—1	0	—
2—10	8	16,0
11—20	15	30,0
21—30	20	40,0
Свыше 30	7	14,0

Перед нами возник вопрос: какое другое свойство имеет предмет (кроме веса и объема), которое в условиях опыта можно было бы превратить в иррелевантный признак? Таким свойством мы признали плотность шаров, их мягкость-твердость и провели тот же опыт по «опознаванию материала», но следующим образом: испытуемому в одну руку давали сравнительно твердые шары (пластмассовые, гипсовые, из гладкого или полосатого дерева, графитовые), а в другую руку — мягкие шары (из резины различной плотности, искусственной губки, войлочные и теннисные) с заданием: опознать материал, из которого изготовлен каждый шар. В критическом опыте испытуемым давались шары из искусственной губки одинакового размера и плотности. Им поручалось сравнить шары по плотности. У всех испытуемых (50) на этом свойстве материала обнаружилась ясно выраженная контрастная иллюзия, но с тем различием, что у большинства из них уже в пятой-шестой экспозициях иллюзия исчезала (см. табл. 4).

Таблица 4

Количество контрастных иллюзий в 1-й фазе	Количество испытуемых	%
0 или 1	—	—
с 2-х до 10	38	76,0
с 11 до 20	10	20,0
с 21 до 30	2	6,0
Свыше 30	—	—

Обращали ли испытуемые внимание на объем шаров и их взаимонаправленность по объему во время опытов с «опознаванием материала»?

Для выяснения этого вопроса мы провели контрольный опыт тем же методом «опознавания материала». Испытуемым в одну руку давали сравнительно большой шар, а в другую — маленький и поручали им опознать материал, из которого каждый шар изготовлен⁸.

Нами было предложено пять фиксационных экспозиций. Это создавало хорошее условие для того, чтобы испытуемые запомнили взаимонаправленность шаров по величине, если в фиксационных опытах они обратили свое внимание на этот признак. Непосредственно после этого (без критических опытов) мы опрашивали испытуемых: заметили ли они, в какой руке держали большой шар, а в какой — маленький? Опыт был проведен с 20 испытуемыми. Приведем некоторые самые типичные ответы испытуемых: 1) «Кажется, в левую руку вы чаще давали большой шар. 2) Шары как будто были неравными, но в какую руку вы давали мне большой шар, а в какую — маленький, не помню». 3) «В правую руку вы давали чаще большой шар». 4) «В последней экспозиции большой шар вы мне дали, кажется, в левую руку, остальное не помню». 5) «Большой шар вы давали то в левую руку, то в правую». 6) «Шары все были равны». 7) Чаще шары были равные, а иногда неравные». 8) «Не обратил внимания, если бы вы предупредили»⁹.

Таким образом, можно с достоверностью утверждать, что в опытах, проведенных «методом опознавания материала», объем шаров представляет собой ясно выраженный иррелевантный раздражитель.

Сперлинг¹⁰, ссылаясь на исследования Бриджмана (1933), Кателя (1883), Чапмена (1930), Лаленбаха (1920), Эрдмана и Лоджа (1898), Гриввиллиса и Лаленбаха (1929), Уилкокса (1925) и Вудворта (1938), указывает на один интересный факт: когда испытуемым дается на непродолжительное время какой-либо сложный раздражитель (посредством тахистоскопа), состоящий из нескольких букв, испытуемые утверждают, что они увидели больше букв, чем называли. Дело в том, что ни один из этих раздражителей (букв) не является для испытуемого иррелевантным. Они просто не успевают воспринять релевантные раздражители. Утверждение же того, что испытуемые восприняли больше букв, чем называли, лишено оснований.

В нашем примере мы сталкиваемся с другими обстоятельствами: испытуемые воспринимают тот или иной раздражитель (например, существующее между шарами взаимоотношение, различие их в весе и т. д.), но они не всегда могут дать сознательную интерпретацию этих раздражителей. Тот факт, что в этом случае мы имеем дело с восприятием (возможно, с неосознанным восприятием) подтверждают иллюзии наших испытуемых в критическом опыте. По-видимому, неоднократное восприятие легло в основу фиксации установки в фиксированном опыте, а последние обусловила возникновение иллюзий в критическом опыте.

Относительно наших опытов А. С. Прангивили пишет: «Возникает вопрос: воспринимаются ли испытуемыми иррелевантные по отношению к инструкции сенсорные данные (например, соотношение объемов

⁸ Grigolawa W. Ideen des exakten Wissens, № 6, 1970. Stuttgart.

⁹ Все эти испытуемые получили в правую руку большой шар, в левую — маленький.

¹⁰ G. Sperling, The Information Available in Brief visual Presentations. Psychological Monographs: General and Applied, 1930, vol. 74, № 2, p. 21—29.

шаров) и воспроизводятся ли они впоследствии? Вопрос могли решить данные критических опытов. После описанного варианта установочных опытов в критических опытах (как и в классических опытах) от испытуемого требовалось сравнить по объему предъявляемые ему равновеликие шары.

Выяснилось, что испытуемые, правда, сознательно не могли выставить irrelevantные по отношению к инструкции сенсорные качества шаров, но в критических опытах проявлялся эффект их отражения в установке...

Результаты этих опытов показывают, что установка, как состояние, не принимающее форм, характерных для содержания сознания, выступает в качестве фактора восприятия и последующего воспроизведения сенсорных данных, irrelevantных по отношению к сознательно принятой инструкции¹¹.

В. Н. Пушкин, анализируя результаты, полученные нами в опытах по методу «спознавания материала», отмечает: «Этот факт свидетельствует об одновременном отражении различных свойств объектов»¹².

Пушкин, разделяя наши соображения относительно того, что испытуемый в опытах «по опознаванию материала» воспринимал и объем, пишет: «После рассказа об опытах Григолава нам не должно казаться странным одновременное осознание и неосознанное восприятие»¹³.

Можно согласиться или не согласиться с соображением В. Н. Пушкина о возможности «неосознанного восприятия», но то, что в опытах по опознаванию материала мы имеем дело со специфическим восприятием объема (веса, консистенции), не вызывает сомнений.

Учение о двух планах психической деятельности, разработанное Д. Узнадзе, делает понятным факт восприятия irrelevantных раздражителей. Согласно этому учению, всякий irrelevantный раздражитель воспринимается в плане установки и в этом случае он не осознается субъектом, а релевантный раздражитель воспринимается в плане объективации и как таковой всегда сопровождается сознанием.

Экспериментальным подтверждением этого теоретического предположения служит вышеописанный «метод опознавания материала».

Простой пример: когда я смотрю на свои ручные часы, я воспринимаю не только время (который час), но и форму часов, цвет, фон, на котором они воспринимаются. Насколько справедливо такое суждение? В моем сознании в этот момент нет ни формы, ни цвета, ни фона. Каким же образом мы можем подтвердить их наличие в восприятии?

Прямого психологического пути, основанного на самонаблюдении, для подтверждения этого обстоятельства не существует: если мы спросим о форме или о цвете у субъекта, посмотревшего на часы с целью узнать время, он не сможет дать о них никакого отчета (всем хорошо известно, что почти никто не знает, какую форму имеют цифры на циферблате его же часов).

Но существует логический путь для подтверждения этого факта. Допустим, субъект посмотрел на свои ручные часы и оказалось, что его часы находятся не на руке, а висят в воздухе. Что произойдет? Субъект непременно произведет объективацию и его мышление развернется соответствующим образом.

¹¹ А. С. Прянгишвили. Исследование по психологии установки. Изд. «Мещинреб», Тбилиси, 1967, стр. 46—47.

¹² В. Н. Пушкин. Два этапа познания. Журн. «Знание—сила», № 7, 1969.

¹³ Там же.

Следовательно, в каждый конкретный момент субъект полностью воспринимает ситуацию и для этого вполне достаточен уровень установки, но предметом объективации он избирает только то, что в данный момент содержит условие удовлетворения его сознательной моментальной потребности: если он желает узнать время — он производит объективацию стрелок и цифр, а если его интересует форма часов — он не обращает внимания на стрелки и т. д.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Иррелевантным раздражителем следует считать раздражитель, непосредственно не являющийся объектом познания субъекта в данный момент, но принимающий какое-то участие в решении главной задачи, стоящей перед субъектом.

Если бы субъект не воспринимал иррелевантные признаки предмета в каждый конкретный момент своей активности, он не смог бы воспринимать релевантные признаки, так как восприятие каждого релевантного признака невозможно вне восприятия иррелевантных признаков того же предмета.

В психике субъекта отражаются все свойства того или иного воспринимаемого предмета (соответственно имеющимся у человека, анализаторам), но в его сознании в каждый конкретный момент лишь один какой-либо признак представлен в виде осознанного раздражителя.

В памяти субъекта можно обнаружить «след» не только релевантных признаков предмета, но и, в соответствующих условиях, иррелевантных признаков того же предмета.

Релевантные признаки предмета непосредственно отражаются в сознании и ложатся в основу осознанных психических феноменов, а иррелевантные проникают в психику неосознанным путем и обуславливают неосознанные феномены, для раскрытия которых необходимо создание особых условий.

Иррелевантный раздражитель отражается (воспринимается) в психике так же, как и релевантный, только первый не сопровождается обычным ясным осознанием.

Проведенные опыты «методом опознавания материала» дают возможность утверждать, что субъект воспринял такие признаки предмета, которых в его сознании вовсе не было.

Ошибка всех исследователей в этом вопросе состоит в том, что след восприятия преддействующего раздражителя они ищут в сознании (в памяти), а не в состоянии субъекта. Таким состоянием, по Д. Н. Узнадзе, является установка.

(Представлена Институтом психологии АН Грузинской ССР)

ეკონომიკა

ირაკლი მიქელაძე

სახალხო მემორიალი და გეგმების მისწავლის დონის სრულყოფისათვის

სოციალიზმის ერთ-ერთი უდიდესი უპირატესობაა სახალხო მეურნეობის გეგმავითი განვითარება. წარმოების საშუალებათა საზოგადოებრივმა საკუთრებამ შესაძლებელი და ობიექტურად აუცილებელი გახადა სახალხო მეურნეობის განვითარება მეცნიერულად დამუშავებული პერსპექტიული და მიმდინარე გეგმების მიხედვით. სახალხო მეურნეობის გეგმავითი განვითარების სოციალიზმის ეკონომიური კანონი მოითხოვს, რომ გეგმიანად განისაზღვროს მეურნეობის განვითარება, ხოლო დაგეგმვა ის სოციალური მექანიზმია, რომელიც გულისხმობს ისეთი გეგმის შედგენას, სადაც გათვალისწინებული იქნება სოციალიზმის ყველა ეკონომიური კანონისა და, პირველ რიგში, ძირითადი ეკონომიური კანონის მოთხოვნები.

სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების ერთიანი გეგმები ემყარებოდა სოციალიზმის ეკონომიური კანონებს, მათს შეცნობასა და შეგნებულ გამოყენებას. სოციალისტური დაგეგმვა მოითხოვს სახალხო მეურნეობის პროპორციულ განვითარებას. პროპორციულობა უნდა დამყარდეს კვლავწარმოების სფეროებს, დარგებსა და ცალკეულ რეგიონებს შორის. გეგმიანობის ერთ-ერთი მთავარი ამოცანაა მეურნეობის ჰარმონიული წინსვლა, დარგებსა და ქვედარგებს შორის შეთანხმებული მუშაობა, მათი საქმიანობის კოორდინაცია, — რათა ადგილი არ დაუტოვოს დისპროპორციებს. დაგეგმვის ასეთი გაგება, რასაკვირველია, გამორიცხავს გეგმავითი გეგმებისა და პროპორციულობის გაიგივებას და მათი ობიექტურად მოქმედი სოციალიზმის ეკონომიური კანონის სახით წარმოდგენას. სახალხო მეურნეობის გეგმავითი განვითარების კანონი ობიექტურად მოქმედი კანონია; მეურნეობის პროპორციული განვითარება კი დაგეგმვის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მოთხოვნაა, რომლის დაცვა არის საერთო სახელმწიფოებრივი დაგეგმვის მეცნიერული დონის უზრუნველყოფის ძირითადი პირობა. მას შემდეგ, რაც საზოგადოება წარმოების საშუალებებს დაეპატრონება, ანარქია საზოგადოებრივი წარმოებისა იცვლება გეგმიანი ორგანიზაციით. კაპიტალიზმის პირობებში ეკონომიური კანონები სტიქიურად მოქმედებენ; მსგავსად ბუნებაში მოქმედი გაბატონებული ძალებისა. კაპიტალისტური სახელმწიფოების მესვეურთა და მეცნიერ-ეკონომისტთა ყველა ცდა ეკონომიკური მოვლენებისა და პროცესების დაგეგმვის ერთიანი სახელმწიფოებრივი მასშტაბით უშედეგოა და უდაოდ აბოლოგეტური ხასიათისაა. სახალხო მეურნეობის ერთიანი დაგეგმვა შესაძლებელია მხოლოდ ისეთ საზოგადოებაში, სადაც წარმოების საშუალებებზე საზოგადოებრივი საკუთრება არსებობს და არ არის ანტაგონისტური წინააღმდეგობა წარმოების საზოგადოებრივ ხასიათსა და კერძო კაპიტალისტურ მითვისებას შორის.

კაპიტალიზმისა და სოციალიზმის პირობებში ეკონომიური კანონები სრულიად განსხვავებულად მოქმედებენ, „ეს ისეთივე განსხვავებაა, — წერდა ფ. ენგელსი, — როგორც გამანადგურებელი მეხის ელექტრობისა და ტელეგრაფის რკალური ნათურის დაურეგული ელექტრობას შორის არსებობს ან კიდევ ისეთივე განსხვავებაა, როგორც ხანძრისა და ადამიანის სასარგებლოდ მოქმედ ცეცხლს შორის არსებობს“¹. ვ. ი. ლენინს სოციალისტური ეკონომიკის გეგმაზომიერი განვითარება სოციალიზმის უდიდეს მონაპოვრად მიაჩნდა და გეგმურ ხელმძღვანელობას სოციალისტური სახელმწიფოს ერთ-ერთ ცენტრალურ ამოცანად თვლიდა. სოციალისტური მშენებლობის განვლილი წლების განმავლობაში მარქსისტულ-ლენინური მსოფლმხედველობის საფუძველზე საბჭოთა კავშირში შეიქმნა და ჩამოყალიბდა სოციალისტური დაგეგმვის თეორია და პრაქტიკა. ვ. ი. ლენინი მრავალჯერ აღნიშნავდა სოციალისტური ეკონომიკის გეგმაზომიერი განვითარების აუცილებლობას და მიუთითებდა, რომ არ შეიძლება სოციალისტური მეურნეობის წარმართვა, თუ არ არის როგორც ხანგრძლივი, ისე უფრო მოკლე პერიოდისათვის გათვალისწინებული, მეცნიერულად დამუშავებული გეგმები.

თანამედროვე ვითარებისა და სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუციის პირობებში დაგეგმვის სრულყოფის განხორციელებას პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება. სკკპ XXIV ყრილობის დირექტივებში სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების შესახებ ხაზგასმითაა აღნიშნული მართვისა და დაგეგმვის სრულყოფის ამოცანების დიდი პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური მნიშვნელობა: „მართვისა და დაგეგმვის სისტემის და მეთოდების სრულყოფა უწინარეს ყოვლისა მიზნად უნდა ისახავდეს, უზრუნველყოფთ საზოგადოებრივი წარმოების ყოველმხრივი ინტენსიფიკაცია და მისი ეფექტიანობის ამაღლება, რაც როგორც უახლოესი წლებისათვის, ისე ხანგრძლივი პერსპექტივისათვის ქვეყნის ეკონომიური განვითარების ძირითადი ხაზი, კომუნისმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნის უმნიშვნელოვანესი პირობაა“².

წარმოების მართვას როგორც საზოგადოებრივი საქმიანობის გარკვეულ ფუნქციას, ადგილი აქვს ყოველგვარი წარმოების წესის დროს. მართვა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში გულისხმობს მმართველისაგან ადამიანთა კოლექტივზე გარკვეულ მიზნობრივი ზეგავლენის მოხდენას, საქმიანობის ორგანიზაციას, კოორდინირებას, ინდივიდთა შორის დამოკიდებულების რეგულირებას დასახული მიზნის განსახორციელებლად; ამავე დროს, მართვის მიზნები, საშუალებანი, ფორმები, მასშტაბები და გავრცელების სფეროები, სხვადასხვა სოციალურ-ეკონომიური ფორმაციის მიხედვით, პრინციპულად განსხვავებულია.

კაპიტალისტური წარმოების წესის პირობებში წარმოების მართვის ამოცანები, დანიშნულება, იერარქიული წყობა, მართვის ორგანოთა სუბორდინაცია განსაზღვრულია წარმოების წესის ექსპლოატატორული ბუნებით. რანაირადაც არ უნდა შენიღბონ ბურჟუაზიულმა აპოლოგეტებმა კაპიტალიზმის შინაგანი წინააღმდეგობა, კაპიტალისტური წარმოების მართვის თავისებურებანი, დაპირისპირებულობა წარმოების საზოგადოებრივ ხასიათსა და მითვისების

¹ ფ. ენგელსი, ანტი-დურინგი, თბ., 1952, გვ. 333.

² სკკპ XXIV ყრილობის მასალები, თბ., 1971, გვ. 369.

კერძო, კაპიტალისტურ ბუნებას შორის თავის გამოხატულებას მეურნეობის მართვის ექსპლუატატორულ არსში პოულობა.

სოციალისტური მეურნეობის მართვისა და დაგეგმვის პრინციპები ვ. ი. ლენინმა ჩამოაყალიბა დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის პირველ წლებში დაწერილ თხზულებებში; მიუხედავად ამისა, სადღეისოდ მათ თავისი აქტუალობა არ დაუკარგავთ. ვ. ი. ლენინი ხაზგასმით აღნიშნავდა ერთიანი ცენტრალიზებული დაგეგმვის საჭიროებას: „რევოლუციის გიგანტური ამოცანაა მთლიანი სახელმწიფოებრივი ეკონომიური მექანიზმის გადაქცევა ერთიან დიდ მანქანად, სამეურნეო ორგანიზმად, რომელიც იმუშავებს ისე, რომ ასეულ მილიონობით ადამიანები ხელმძღვანელობდნენ ერთიანი გეგმათა“³. ვ. ი. ლენინმა სოციალისტური მართვის შემდეგი პრინციპები ჩამოაყალიბა: პოლიტიკური და სამეურნეო ხელმძღვანელობის ერთიანობა; ერთპიროვნული მმართველობა, შეხამებული კოლექტივის გამოცდილების გაზიარება-გავრცელებასთან; დემოკრატიული ცენტრალიზმის პრინციპი; სამეურნეო ანგარიში. ვ. ი. ლენინი მრავალჯერ აღნიშნავდა მასების გამოცდილებით სარგებლობის აუცილებლობას, წარმოებისა და შრომის სოციალისტური ორგანიზაციის სხვადასხვა ფორმის ფართო გავრცელების საჭიროებას.

სამეურნეო რეფორმა, რომელიც ჩვენს ქვეყანაში ტარდება, სწორედ ამ ლენინური პრინციპების მოქმედების შემდგომ გაძლიერებასა და გაღრმავებას მოსწავებას. იგი გულისხმობს, ერთი მხრივ, ცენტრალიზებული დაგეგმვის მეცნიერული დონის ამაღლებას და, მეორე მხრივ, მართვაში საწარმოთა კოლექტივების უფრო ინტენსიურ ჩაბმას და მათი უფლება-მოვლერობის ყოველგვარ გაძლიერებასა და გაფართოებას. ხელმძღვანელობაში წარმოების სოციალისტური წესით შეპირობებული სოციალისტური მართვისა და დაგეგმვის ამ დამახასიათებელი თავისებურების წინააღმდეგ ილაშქრებენ ბურჟუაზიული წყობილების მრავალრიცხოვანი აბოლოგეტები, რომელნიც იმყოფებიან ე. წ. „მენეჯერიზმის ფილოსოფიის“ პოზიციებზე და იმის ცდაში არიან, რომ დაასაბუთონ კაპიტალისტური წარმოებისა და მთლიანად მეურნეობისათვის მენეჯერიზმის პროგრესული მნიშვნელობა. არსებითად ეს კაპიტალიზმის „ტრანსფორმაციის თეორიის“ ახალი ნაირსახეობაა. ამ მხრივ დამახასიათებელია რ. დევისის შეხედულებანი, რომლის აზრით, მენეჯერიზმის ფილოსოფია არის ეკონომიკის მართვის „დეცენტრალიზმის ფილოსოფია“, რომელიც დიამეტრალურად საწინააღმდეგოა „სოციალიზმის ფილოსოფიისა“. დევისი სასტიკად ილაშქრებს ყოველივე იმის წინააღმდეგ, რაც თავისუფალი ბაზრის არსებობას ეწინააღმდეგება და ემუქრება; ამავე დროს ცდილობს იმის დამტკიცებას, რომ სოციალიზმის პირობებში თითქოსდა შეუძლებელია მართვის დეცენტრალიზაცია, ვინაიდან, მისი აზრით, საზოგადოებრივი წარმოება უარყოფს პასუხისმგებლობის დეცენტრალიზაციას⁴. რ. დევისი ამახიჩვებს ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა ჰუმანიტარულ ბუნებას და აცხადებს, რომ კერძო მეპატრონის ბიზნესი მოწოდებულია საზოგადოებრივი ინტერესის დაკვირვებით; მისი მსჯელობიდან გამოდის, თითქოს, რაც სასარგებლოა ბიზნესისათვის, სასარგებლოა საზოგადოებისთვისაც; მისი აზრით, კერძო ეკონომიკა სრულებითაც არ ეწინააღმდეგება ხალხის ინტერესებს, მეტიც — კერძო საკუთრების განვითარება, ბიზნესის ინ-

³ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 27, გვ. 92.

⁴ Д. М. Гвишиани, Организация и управление. М., 1970, стр. 356—357.

ტერესების დაკმაყოფილება თითქოს მოასწავებს, ამავე დროს, სოციალურ პროგრესსა და საზოგადოების ყველა წევრის მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას.

სოციალისტური სახალხო მეურნეობის გეგმაზომიერმა განვითარებამ განვილი ხუთი ათეული წლის განმავლობაში, ნათლად გვიჩვენა დეცენტრალიზებულ სამეურნეო ინიციატივასთან შერწყმული ეკონომიკის ცენტრალიზებული დაგეგმვის სრული და ეფექტური შესაძლებლობა, ნათელი გახალა მართვისა და დაგეგმვის სოციალისტური სისტემის უდიდესი შესაძლებლობანი და უპირატესობანი. სოციალისტური მართვისა და დაგეგმვის მარქსისტულ-ლენინური თეორიამ პრაქტიკულად დაადასტურა ცენტრალიზებული მართვისა და მშრომელი მასების შემოქმედებითი ინიციატივის ურთიერთშეხამების უდიდესი ეფექტიანობა. მშენებლობის მზარდი მასშტაბები, სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარება დაბეჯითებით მოითხოვს დაგეგმვის განუწყვეტლივ სრულყოფას.

განვითარების თანამედროვე ეტაპზე სახალხო მეურნეობის ყველა რგოლში დაგეგმვის შემდგომ სრულყოფას, გეგმების მეცნიერული დასაბუთების დონის ამაღლებას პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ეძლევა. ეს ეხება როგორც ცენტრალიზებული წესით დაგეგმვის გაუმჯობესებას სახელმწიფო საგეგმო ორგანოებში, ისე — ცალკეულ საწარმოებში. დაგეგმვის სრულყოფა საჭიროებს საზოგადოებრივ მოთხოვნილებათა უფრო ზუსტ შესწავლას, ეკონომიურ შესაძლებლობათა მეცნიერულ დასაბუთებას და სხვადასხვა საგეგმო ვარიანტების ძიებას ოპტიმალურ გადაწყვეტილებათა არჩევისათვის. სახალხო მეურნეობის დაგეგმვის ცენტრალიზებული წესი ჩვენი ქვეყნის მთელი სახალხო მეურნეობის მასშტაბით აუცილებლად უნდა ემყარებოდეს მეცნიერულად დასაბუთებულ დარგობრივ და ტერიტორიულ გეგმებს.

დაგეგმვის სრულყოფის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ამოცანაა პერსპექტიული დაგეგმვის გაუმჯობესება და ხუთწლიანი გეგმების როლის ამაღლება, რამაც უნდა უზრუნველყოს მეცნიერებისა და ტექნიკის მიღწევების ფართო დანერგვა, წარმოების განუხრელი ზრდა და ქვეყნის სახალხო მეურნეობაში პროპორციების დაცვა. სახალხო მეურნეობის დაგეგმვის სრულყოფის ამოცანები მოითხოვენ გეგმების ოპტიმიზაციას, ე. ი. ისეთ საგეგმო გადაწყვეტილებათა ძიებას, დასახვასა და განხორციელებას, რომლებიც უზრუნველყოფენ საზოგადოების ინტერესებისათვის მაქსიმალური შედეგების მიღწევას უმცირესი დანახარჯების პირობებში.

დაგეგმვის ერთ-ერთი, მეტად აქტუალური პრობლემაა ტერიტორიული დაგეგმვის გაუმჯობესება და დარგობრივ დაგეგმვასთან მისი სწორი შეხამება თანამედროვე პირობებში; როდესაც მეურნეობის მართვა აგებულია დარგობრივ პრინციპზე, ტერიტორიულ დაგეგმვას განსაკუთრებით დიდი როლი ეთმობა, ვინაიდან მხოლოდ ამ გზით შეიძლება გეგმაში აისახოს მოკავშირე რესპუბლიკისა და ეკონომიური რაიონის გონივრული სპეციალიზაცია, ეკონომიკის კომპლექსური განვითარება, საწარმოო ძალთა რაციონალური განლაგება და შრომისუნარიანი მოსახლეობის საზოგადოებრივ წარმოებაში სრული დასაქმება.

დაგეგმვის ტერიტორიული და დარგობრივი ინტერესების ურთიერთშეთანხმების საჭიროება მკაფიოდ არის მითითებული სკკპ XXIV ყრილობის გადაწყვეტილებაში. უნდა ვგახსოვდეს, რომ მრეწველობის განვითარების დარ-

გობოივი ინტერესი ხშირად ეწინააღმდეგება ხოლმე მოკავშირე რესპუბლიკის ან ეკონომიური რაიონის კომპლექსური განვითარების ინტერესებს და პირიქითაც; ასეთ შემთხვევაში აუცილებელია დაგეგმვის დარგობრივი და ტერიტორიული მოთხოვნების ურთიერთშედარება და ამის ნიადაგზე ოპტიმალური გადაწყვეტილების შერჩევა. თუ ტერიტორიული დაგეგმვის ინტერესების დაცვა და გათვალისწინება უზრუნველყოფს სახალხომეურნეობრივი მასშტაბით უფრო დიდ ეკონომიას ვიდრე დარგობრივი ოპტიმუმის დაცვისას, მაშინ ამ საწარმოთა გადაადგილების დროს ტერიტორიული დაგეგმვის მოთხოვნებს უნდა მიეცეს უპირატესობა. ასეთ შედარებით შეფასებას ადვილი ჰქონდა რუსთავის მინერალური სასუქების საწარმოს დაპროექტების დროს, როცა საჭიროდ არ ცნობდნენ რუსთავის მეტალურგიული ქარხნის საოკჟე დანადგარებიდან მიღებული მაღალკალორიული საოკჟე გაზის გადაცემას ქიმიური გამოყენებისათვის. უარყოფის მიზეზად წამოყენებული იყო რუსთავის მეტალურგიული ქარხნის სათბობი ბალანსის დამაბულობა და ამის გამო ქარხნის სათბობის რესურსებიდან საოკჟე გაზის ქიმიური მიზნებისათვის გადაცემით სათბობი ბალანსის დამაბულობის გაღრმავება. საქართველოს სახალხო მეურნეობის კომპლექსური განვითარების ინტერესი კი მოითხოვდა აზოტის სასუქების წარმოების ორგანიზაციას რუსთავში საოკჟე გაზებიდან, ვინაიდან საჭირო იყო საქართველოს სოფლის მეურნეობის, პირველ რიგში — ძვირფასი, ინტენსიური კულტურების ფართობების ადგილობრივად წარმოებული მინერალური სასუქებით დაკმაყოფილება. ცნობილია, თუ რა დიდი ეკონომიური ეფექტი გამოიღო რუსთავში აზოტოვანი სასუქების ქარხნის აგებამ და რა მნიშვნელოვნად აანაზღაურა მეტალურგიული ქარხნისათვის დამატებითი სათბობის შემოტანისათან დაკავშირებული ხარჯები.

ამემადაც ასე დგას საკითხი მადნეულის საბადოს პირიქული მადნის გამოყენების მიმართ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფიზიკური ქიმიის ინსტიტუტმა შესანიშნავი შედეგები მოიპოვა ამ მადნის ავტოკლავური მეთოდით გადამუშავების საქმეში. ეს მეთოდი საშუალებას იძლევა მადნეულის მადნიდან მივიღოთ სპილენძი ჯერ ფხენილის, ხოლო შემდეგ ნაგლისის სახით, ხოლო გამოყოფილი გოგირდის ხსნარი გამოვიყენოთ ჭიათურის ღარიბი მადნებიდან მანგანუმის ორქანგის წარმოებისათვის. ეს სქემა ითვალისწინებს მადნეულის მადნის კომპლექსურ გამოყენებას და უდაოდ ეფექტურია საქართველოს ეკონომიკის კომპლექსური განვითარების თვალსაზრისით, მაგრამ ამ სქემის განხორციელება ფერადი მეტალურგიისა და ქიმიური მრეწველობის დარგთა განსხვავებულ ინტერესს შეადგენს, რის გამოც საჭიროა მოინახოს ამ საკითხის ოპტიმალური გადაწყვეტა.

დაგეგმვის სრულყოფის ამოცანები გაშლილი სახით ახასულია სამეურნეო რეფორმაში, რომლის რთულგეგმები მოცემულია სკკპ ცენტრალური კომიტეტის სექტემბრის (1965 წ.) პლენუმის გადაწყვეტილებებში.

სამეურნეო რეფორმის უმნიშვნელოვანესი თავისებურებაა ღირებულებებითი ურთიერთობის სფეროს, მისი მოქმედების არეს ყოველგვარად გაზრდა და გაფართოება, დაგეგმვის პროცესში მეურნეობის ყველა რგოლში ღირებულებების კანონის მოქმედების გათვალისწინება. როგორც ცნობილია, სოციალისტური წარმოება სისაქონლო წარმოების ახალი ტიპია, სადაც შერწყმულია მეურნეობის გეგმაზომიერი წარმართვა ცალკეული საწარ-

მოების, გაერთიანებების სამეურნეო გამოცალკევებასთან და სამეურნეო ინიციატივასთან. ღირებულებითი კატეგორიების როლის გაძლიერება და სასაქონლო-ფულად ურთიერთობათა გაფართოება სამეურნეო ანგარიშის განმტკიცების ბაზაზე, საწარმოთა და გაერთიანებების უფლებათა გაფართოება როგორც დაგეგმვის, ისე მეურნეობის ოპერატიული ხელმძღვანელობის დარგში მოითხოვს მართვისა და დაგეგმვის ადმინისტრაციული მეთოდებით გატაცების აღმოფხვრას, როგორც ე. ი. ლენინი აღნიშნავდა, აუცილებელია უარი ეთქვათ ხელისშემშუთველ ცენტრალიზმზე როგორც მეთოდზე, რომელიც უცხოა სოციალისტური მეურნეობისათვის და გამორიცხავს საწარმოთა, გაერთიანებების, კოლექტივებისა და მოკავშირე რესპუბლიკების შემოქმედებათი ინიციატივისა და დამოუკიდებლობის ფართო გამოყენებას.

საწარმოთა (გაერთიანებების) გადაყვანა დაგეგმვისა და ეკონომიური სტიმულირების ახალ წესებზე მოასწავებს ცენტრალიზირებულ წესით დადგენილ მაჩვენებელთა წრის მკვეთრად შეკვეცას, ისეთ ეკონომიურ მაჩვენებელთა და მოვლენათა როლისა და მნიშვნელობის გაზრდას, როგორცაა: პროდუქციის რეალიზაცია, მოგება, რენტაბელობა, წარმოების დაყვანილი ხარჯები, ფონდ-უკუგება, კრედიტი, ფასები და ფასწარმოქმნა და სხვ.

როგორც ცნობილია, საბჭოთა კავშირის სწავლულ ეკონომისტთა შორის მოარულია ორი პრინციპულად განსხვავებული შეხედულება ეკონომიკური სისტემის შესახებ: ეკონომისტთა ერთი ნაწილი პირწმინდად უარყოფს სოციალიზმის გეგმაზომიერი მეურნეობის პირობებში საქონლური წარმოების არსებობას და ღირებულების კანონის მოქმედებას; პირიქით, მეორე ნაწილი ეკონომისტებისა მეტისმეტად აზვიადებს საბაზრო ურთიერთობათა როლსა და მნიშვნელობას, აწერს მას ერთადერთი რეგულატორის მნიშვნელობას სამეურნეო ალემბიცემობის პროცესში (ე. წ. „საბაზრო სოციალიზმის“ თეორია). ეს საკითხები, რომელთაც უდაოდ დიდი მნიშვნელობა აქვთ სახალხომეურნეობრივი დაგეგმვის თეორიისა და პრაქტიკისათვის, სპეციალურ განხილვასა და კვლევას მოითხოვენ; ვფიქრობთ, ჭეშმარიტება ამ ორ დიამეტრალურად საწინააღმდეგო შეხედულებათა შორის შუა ადგილზე მდებარეობს.

სოციალიზმის ერთ-ერთ ეკონომიურ კანონს სახალხო მეურნეობის გეგმაზომიერი განვითარების კანონი წარმოადგენს. ეს კანონი სოციალიზმის არსიდან გამომდინარეობს, მისი მოქმედება აუცილებელს ხდის დაგეგმვის საჭიროებას, ხოლო სახალხომეურნეობრივი დაგეგმვის დროს შეხედულებაში უნდა მივიღოთ შეგნებულად და გონივრულად გაგებულ და მომარჯვებულ სოციალიზმის სხვა ეკონომიური კანონების მოთხოვნები, მათ შორის, — რასაკვირველია, — ღირებულების კანონისაც. დაგეგმვა არავითარ შემთხვევაში არ უნდა დაუპირისპიროთ ღირებულების კანონის მოქმედებას; პირიქით, გეგმვაში ისეთი ამოცანები უნდა დაისახოს, რომელთა განხორციელებისათვის საჭიროა ღირებულებითი კატეგორიების როლისა და მაჩვენებლების გადიდება. ეს ეკონომიური მაჩვენებლები და კატეგორიები, პირველ რიგში, სამეურნეო ანგარიშში აისახებიან; იგი გვევლინება ბერკეტად, რომლის საშუალებით შესაძლებლობა იქმნება საგეგმო დაეალებათა შესრულებისა და სოციალისტური მეურნეობრივი ხელმძღვანელობის გაუმჯობესებისათვის. რა თქმა უნდა, ღირებულების კანონის მოქმედება გეგმის სოციალისტურ მეურნეობაში პრინციპულად განსხვავდება კაპიტალისტური მეურნეობის პირობებში მისი მოქმედებისაგან. განსხვავებაა როგორც თვისებრივი, ასევე — რაოდენობრივი. ბუ-

ნებრივია, რომ ღირებულების კანონის მოქმედება სოციალიზმის დროს ზღვრებით შეზღუდულია და მისი მოქმედების არე უფრო ვიწროა, ვიდრე ამას აქვს აღვილი კაპიტალიზმის დროს. სოციალისტური მეურნეობის პირობებში სოციალიზმის მიმდინარე და პერსპექტულ გეგმებში გონივრულად უნდა შეირწყას სოციალიზმის ეკონომიური კანონების მოთხოვნებთან და მათ შორის, რასაკვირველია, ღირებულების კანონის მოთხოვნებთან ამ კანონის სოციალიზმის ეკონომიკაში განსხვავებული მდგომარეობის გათვალისწინებით.

სახალხომეურნეობრივი დაგეგმვისათვის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს მატერიალური წარმოების მრავალრიცხოვან დარგთა შორის ოპტიმალური პროპორციების და მყარებას და ერთობლივი საზოგადოებრივი პროდუქტის ღირებულებითი სტრუქტურის სისტემატურ გაუმჯობესებას როგორც მთლიანად საბჭოთა კავშირში, ისე მოკავშირე რესპუბლიკებში და ეკონომიურ რაიონებში. თანამედროვე მეურნეობის გაფართოებისა და გაღრმავების პირობებში ნათელი გაჩნდა, რომ ადრე გამოყენებული დაგეგმვის ტრადიციული მეთოდები, რომელნიც გულისხმობენ მატერიალური ბალანსების და სახალხო მეურნეობის ბალანსის გაანგარიშებათა შედგენას, საკმარისი აღარაა ამ პრობლემის შესწავლა-დაგეგმვისათვის. მატერიალურ წარმოებასა და არასაწარმოო სფეროს დარგთა შორის საწარმოო კავშირების შესწავლისათვის საჭიროა არა მარტო უშუალო კავშირების, არამედ მრავალმხრივი არაპირდაპირი კავშირების გამოვლენა და შეფასება, ეს კი, თავის მხრივ, მოითხოვს სრული დანახარჯების აღრიცხვას, სათანადო კოეფიციენტების დადგენას და ამის საფუძველზე დარგობრივი კავშირების გაშლილ დახასიათებას და დაგეგმვას. ამ ამოცანის გადასაწყვეტად აღრიცხვისა და დაგეგმვის დარგში ფართო გამოყენება უნდა ჰქონდეს პროდუქციის წარმოებისა და განაწილების დარგთა შორისმა ბალანსმა. სახალხომეურნეობრივი დაგეგმვის პროცესში დარგთაშორისი საგეგმო ბალანსი საშუალებას გვაძლევს, განვსაზღვროთ, თუ როგორ გამოვიყენოთ მატერიალური წარმოების თვითეული დარგის პროდუქტია მატერიალური წარმოებითი დანახარჯების ასანაზღაურებლად, არასაწარმოო მოხმარების, დაგროვებისა და სხვა დანიშნულებისათვის; ეს გაანგარიშება გრაფიკულად გამოიხატება ჰიდრაქისებური ცხრილების სახით, რომლებშიაც ვერტიკალური და ჰორიზონტალური ხაზების გადაკვეთით ისაზღვრება გაწეული ხარჯების ოდენობა და მათი მიღების წყაროები. ამევე დროს, დარგთაშორისი ბალანსი საშუალებას გვაძლევს აღვრიცხოთ და დავეგეგმოთ ერთობლივი საზოგადოებრივი ღირებულებითი სტრუქტურა: მის შესაქმნელად გაწეული მატერიალური დანახარჯები (C), შრომის ანაზღაურება (V) და ზედმეტი პროდუქტი (M). რა თქმა უნდა, ეს და კიდევ სხვა მრავალი უპირატესობა დარგთაშორისი ბალანსისა, მისი დანერგვა სახალხომეურნეობრივი დაგეგმვის პრაქტიკაში აღიღებს გეგმის მეცნიერული დასაბუთების ძალას და ხელს უწყობს სახალხომეურნეობრივი პროპორციების გაუმჯობესებასა და ოპტიმიზაციას.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სახალხო მეურნეობის დაგეგმვის გაუმჯობესების ერთ-ერთ მთავარ მოთხოვნას გეგმების ოპტიმიზაცია წარმოადგენს. საგეგმო მაჩვენებელთა ოპტიმიზაცია საჭიროებს დაგეგმვაში მათემატიკური მეთოდების გამოყენებას, რაც გამოთვლითი ტექნიკის დანერგვისას ეკონომიური მოვლენების მოდელირების საშუალებას გვაძლევს, ხოლო მოდელირების სა-

ფუძველზე შესაძლებელი ხდება ძირითად მონაცემთა ალგორითმიზაცია, პროგრამირება და, საბოლოოდ, ელექტრონულ-გამოთვლითი მანქანების საშუალებით სახალხო მეურნეობის პრობლემების სხვადასხვა ვარიანტების შემუშავება და მათი შერჩევით ოპტიმალურ გადაწყვეტილებათა მონახვა.

რას გულისხმობს მოდელირება? მოდელირება მოასწავებს სახალხო მეურნეობაში მოქმედი რეალური შეფარდების გამოვლენას, მათი ურთიერთგავლენის ზომისა და მნიშვნელობის დადგენას. მოდელირება საშუალებას იძლევა სახალხო მეურნეობის დაგეგმვის პროცესში დაგეგმვის სხვადასხვა საფეხურზე და მეურნეობის სხვადასხვა რგოლში დაისახოს მეურნეობის ზრდის რეალური ტემპები და პროპორციები როგორც მთელი კავშირის მასშტაბით, ისე მოკავშირე რესპუბლიკებისა და ეკონომიური რაიონების მიხედვით. ჩვეულებრივ, განარჩევენ მაკროეკონომიურ, მიკროეკონომიურ და დარგობრივ მოდელირებას.

სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის პროგნოზული მაკროეკონომიური მოდელირება გულისხმობს მატერიალური წარმოების დარგების განვითარების დაგეგმვას საზოგადოებრივი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებისათვის საზოგადოების განკარგულებაში არსებული მატერიალური, შრომითი და სხვა რესურსების ეფექტური გამოყენების გათვალისწინებით; ეკონომიკური პროცესების ასეთი მოდელირება გარკვეულ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული: პირველი და მთავარი სიძნელე ისაა, რომ საზოგადოების მოთხოვნილების დაკმაყოფილება საჭიროებს წარმოების ზრდას, ხოლო ეს უკანასკნელი, თავის მხრივ, როგორც კ. მარქსი გვასწავლის, სათანადო საგანთა მოთხოვნილებას წარმოშობს; აქ კავშირი დიალექტიკურია — მოთხოვნა იწვევს წარმოებას, ხოლო წარმოება ბაღებს მოთხოვნას. მოთხოვნილების დაკმაყოფილება ისეთ საჭიროებებს ითვალისწინებს, რომელნიც უზრუნველყოფენ საზოგადოებრივი პროდუქტის გაფართოებულ კვლავწარმოებას, მისი ძირითადი საწარმოო ფონდებით შევსებას, განახორციელებს მოდერნიზაციას და ტექნიკურ გადახალისებას; ამავე დროს, გათვალისწინებულია მოსახლეობის პირად მოთხოვნილებათა შესაძლებლობისდაგვარად სრული დაკმაყოფილება. თავის მხრივ, საზოგადოებრივი მოთხოვნილების დაკმაყოფილება დამოკიდებულია იმ ძირითად სახალხო მეურნეობრივ პროპორციულობაზე, რომელსაც მატერიალური წარმოების დარგთა განვითარების წინასწარ შემუშავებული ჰიპოთეზა ითვალისწინებს; ეს, უპირველეს ყოვლისა, არის საწარმოო ფონდების ზრდა, კაპიტალურ დაბანდებათა მზარდი მოცულობა დაგროვებისათვის გამოყენებული ძირითადი ფონდების დატვირთვისა და მოხმარების ეფექტიანობის გადიდების გათვალისწინებით, საზოგადოებრივ წარმოებაში დასაქმებულთა რაოდენობის ზრდა მოსახლეობის რიცხოვნობისა და შრომის ნაყოფიერების გადიდების ვარაუდით. მოსახლეობის მატერიალური და კულტურული დონის ამაღლების ამოცანების გათვალისწინება მოითხოვს მრავალ ფაქტორთა მოქმედების მნიშვნელობის დადგენას, მათი ეფექტიანობის ზომის განსაზღვრას და, რაც მთავარია, ურთიერთზეგავლენის ზუსტ ადრიცხვას. სწორედ ურთიერთმოქმედებისა და ზემოქმედების ფაქტორთა განსაზღვრის სირთულე, ამ ფაქტორთა მრავალიცხოვნობა და, თავის მხრივ, ბევრი პირდაპირი და არაპირდაპირი მოქმედი პირობების გათვალისწინების საჭიროება მოითხოვს მოდელირების პროცესში მათემატიკური მეთოდების გამოყენებას და, საბოლოო ანგარიშში, ელექტრონულ-გამოთვლითი მანქანებით სარგებლობას. ყველა ამ ფაქტორის ურთიერთ-

ზემოქმედების ზომის გათვალისწინება საშუალებას გვაძლევს ავსახოთ ისეთი მაკროეკონომიური მოდელი, რომელიც გამოსავალ მაჩვენებელთა სახით განსაზღვრავს ეროვნული შემოსავლის მოცულობას, მის განაწილებას მოხმარებისა და დაგროვების ფონდად, საწარმოო ფონდებისა და კაპიტალურ დაბანდებათა მოცულობას, შრომითი რესურსების რიცხოვნობას და მათს ეფექტურ გამოყენებას. მაკროეკონომიური მოდელის საფუძველზე უნდა განისაზღვროს მრეწველობის სხვადასხვა დარგების განვითარების ტემპები და პროპორციები; ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს დარგთაშორისი კავშირთა თეორიის დამყარების საჭიროებასთან, რომელიც უზრუნველყოფს მათს პროპორციულ, უმტიკონენტულო განვითარებას. ყველა დარგიდან საბოლოო პროდუქტის მისაღებად თანამედროვე პირობებში ამ გაანგარიშებათა მთავარ საშუალებას პროდუქციის წარმოებისა და განაწილების დარგთაშორისი ბალანსის შედგენა წარმოადგენს.

ბუნებრივია, მაკრო და მიკრომოდელირება უნდა ჩატარდეს არა მარტო მთელი ქვეყნის მასშტაბით, არამედ ცალკეული მოკავშირე რესპუბლიკების მიხედვითაც; რა თქმა უნდა, იმ თავისებურების მხედველობაში მიღებით, რომელიც ამ შემთხვევაში წარმოიშობა.

როგორც ცნობილია, მოკავშირე რესპუბლიკის ეკონომიკა თავის ფარგლებში სრულად დაბალანსებული არ არის; საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკაში შექმნილი ეროვნული შემოსავალი მნიშვნელოვან წილად საერთო-საკავშირო ფონდში შედის, ხოლო რესპუბლიკაში გამოიყენება სსრ კავშირის ეროვნული შემოსავლის ნაწილი როგორც მოხმარებისათვის, ისე — დაგროვებისათვის იმ პროპორციების შედეგად, რომელიც რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის განვითარების გეგმებით (მიმდინარეთი და პერსპექტიულით) განისაზღვრება. ამიტომ მაკროეკონომიური მოდელირება საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობის მიმართ გულისხმობს არა მარტო შექმნილი ეროვნული შემოსავლის დაგეგმვას, არამედ, — აგრეთვე, — რესპუბლიკაში გამოყენებული ეროვნული შემოსავლის დაგეგმვასაც.

სახალხო მეურნეობის დაგეგმვის სრულყოფისა და მეცნიერული დასაბუთების ღონის ამალგების ერთ-ერთ მოთხოვნას გ რ ძ ე ლ ვ ა დ ი ა ნ ი პ ო გ ნ ო ზ ი რ ე ბ ა შეადგენს. წლიური და ხუთწლიანი გეგმების შედგენისას აუცილებელია ვიხელმძღვანელოთ გრძელვადიანი პერიოდისათვის (10—20—25 წწ.) დასახული პროგნოზებით, ვინაიდან ხუთი წელი საკმარისი როდია მრავალ ეკონომიკურ და სოციალურ პრობლემათა გადასაწყვეტად. სწორედ ეს გარემოება ჰქონდა მხედველობაში ამხ. ლ. ი. ბრეჟნევს, როდესაც იგი სკკპ XXIV ყრილობაზე აღნიშნავდა: „დაგეგმვას საფუძვლად უნდა დაედოს ჩვენი ქვეყნის მოსახლეობის, სახალხო მეურნეობის მოთხოვნილებათა ზრდის, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის პროგნოზები; ასეთი მიდგომით, რომელიც უზრუნველყოფს გრძელვადიანი გეგმებისა და წლიური გეგმების მუდმივ დაკავშირებას, უფრო ეფექტიანად შეიძლება გადაიჭრას ჩვენი განვითარების ძირეული პრობლემები“⁵.

სახალხო მეურნეობის მიმდინარე და პერსპექტიული დაგეგმვა დირექტიული ხასიათისაა. სახალხო მეურნეობის განვითარების წლიური და ხუთწლიანი გეგმების მაჩვენებლები საკანონმდებლო წესით ფორმდება და კანონის სახით დამტკიცებისას დაიყვანება უშუალო შემსრულებლამდე (საწარმო, მშენებლო-

⁵ სკკპ XXIV ყრილობის მასალები, თბ., 1971, გვ. 85—86.

საქართველოს
მეცნიერებათა
აკადემია

ბა, ადმინისტრაციული რაიონი, საბჭოთა მეურნეობა, კოლმეურნეობა და სხვ.). ამ მხრივ გრძელვადიანი პროგნოზი განსაკუთრებულია: იგი არ ატარებს დირექტიულ ხასიათს, მის მონაცემებს სახელმძღვანელო მნიშვნელობა აქვთ პერსპექტიული და წლიური გეგმების შედგენისას, იგი მათი საფუძველია. სახალხო მეურნეობის განვითარების გრძელვადიანი პროგნოზირება წინასაგეგმო მუშაობაა, იგი ხუთწლიანი და წლიური გეგმების შედგენამდე უნდა სახვედეს შორეულ ამოცანებს. პროგნოზირება მეცნიერულად დასაბუთებული განჭვრეტაა, რომელიც ითვალისწინებს მეცნიერებისა და ტექნიკის მიღწევათა ფართო გამოყენებას. ასეთი პროგნოზი ორიენტირებას გვაძლევს დროის გარკვეულ მონაკვეთში ძირითად სოციალურ და ეკონომიკურ პრობლემათა გადაწყვეტის შესაძლებლობათა შესახებ.

ვიდრე საქართველოს სახალხო მეურნეობის ხანგრძლივი პროგნოზირების შესახებ გამოთქვამდეთ ზოგიერთ მოსაზრებას, საჭიროა მოკლედ შევაჩეროთ მკითხველის ყურადღება რესპუბლიკის ეკონომიკის თანამედროვე მდგომარეობაზე, რაც, უდავოდ, ამოსავალ საფუძვლად უნდა დაედოს მეურნეობის განვითარების პროგნოზირებას. ამასთან დაკავშირებით, მოკლედ მიმოვიხილოთ ეროვნული შემოსავლისა და სახალხო მეურნეობაში შრომითი რესურსების გამოყენების მაჩვენებლები. როგორც ცნობილია, საქართველოს სსრ ეროვნული შემოსავალი სისტემატურად იზრდება და ამავე დროს უმჯობესდება მისი დარგობრივი სტრუქტურა. ნათქვამის ნათელსაყოფად დავასახელოთ ზოგიერთი ციფრობრივი მონაცემი: ეროვნული შემოსავლის ზრდა შესაძარ ფასებში 1969 წელს შედარებით 1960 წელთან შეადგინს 175%-ს; ამასთან, ეროვნული შემოსავლის უპირატესი გადოდება მიღწეულია მრეწველობისა და მშენებლობის ხარჯზე. აუცილებელია მხედველობაში მივიდეთ, რომ საქართველოში შექმნილი ეროვნული შემოსავლის ზრდის ტემპი ჩამორჩება როგორც სსრ კავშირის მაჩვენებლებს მთლიანად, ისე — უმეტესი მოკავშირე რესპუბლიკისასაც⁶: სსრ კავშირის ეროვნულმა შემოსავალმა 1969 წ. ფაქტიური ფასებით 1960 წელთან შედარებით 183% შეადგინა, მრავალ მოკავშირე რესპუბლიკებში კი 200%-ს გადააჭარბა⁷.

საქართველოს სსრ ეროვნულ შემოსავალში მრეწველობის პროდუქციის ხვედრითი წონა 42-43%-ს არ აღემატება, მაშინ, როდესაც სსრ კავშირის ეროვნულ შემოსავალში მრეწველობის პროდუქტია 63,3%-ს შეადგენს. ერთ სულ მოსახლეზე თუ ეროვნული შემოსავლის ინდექსად მივიღებთ ერთს (1,0), მაშინ საქართველოში ეს ინდექსი 0,7-ს არ აღემატება. ხალო ბალტიისპირეთის რესპუბლიკებში იგი მერყეობს 1,1—1,43-ის ფარგლებში. მრეწველობისა და მშენებლობაში შექმნილი წმინდა პროდუქციის ხვედრითი წონა საქართველოში თუმცა სისტემატურად იზრდება, მაგრამ მისი ზრდის ტემპი საკმარისი არ არის. აღნიშნულ ვითარებას ასახავს, ავრთვევ, საქართველოში შრომითი რესურსების განაწილება, რაც ნათლად ჩანს ქვემოთმოყვანილი ცხრილიდან.

⁶ საბჭოთა საქართველოს 50 წელი, სტატისტიკური კრებული, თბ., 1971, გვ. 241.

⁷ Народное хозяйство СССР в 1970 г., ст. с'орник, М., 1971.

საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობაში დასაქმებული მოსახლეობის განაწილება დარგების მიხედვით (%-ით) (მოსწავლეებისა და სამხედრო მოსამსახურეების გარდა)*

	1960 წ.	1969 წ.	სსრ კავშირში 1970 წ. ⁹
სულ დასაქმებული სახალხო მეურნეობაში	100	100	100
მრეწველობაში და მშენებლობაზე	23	27	37
სოფლის მეურნეობაში და სატყეო მეურნეობაში (პირადი დამხმარე მეურნეობის ჩათვლით)	48	58	27
ტრანსპორტსა და კავშირგაბმულობაში	6	7	8
ვაჭრობაში, საზოგადოებრივ კვებაში მატერიალურ-ტექნიკურ მომარაგებასა და გასაღებაში, დამზადებაში	5	6	7
ჯანმრთელობის დაცვაში, ფიზკულტურაში და სოციალურ უზრუნველყოფაში, განათლებაში, კულტურაში, ზელოვნებაში, რეკრეაციასა და მეცნიერულ მომსახურებაში	12	16	15
სახელმწიფო მმართველობის ორგანოებში, კორპორატიული და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების მმართველობის ორგანოებში, საკრედიტო და დაზღვევის დაწესებულებებში	2	2	2
სახალხო მეურნეობის სხვა დარგებში (საბინაო-კომუნალური მეურნეობა, მოსახლეობის საყოფაცხოვრებო მომსახურება და სხვა)	4	4	4

როგორც ციფრებიდან ჩანს, შემდგომ გაუმჯობესებას მოითხოვს რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობაში დასაქმებული მოსახლეობის განაწილება დარგების მიხედვით. უპირველეს ყოვლისა, სსრ კავშირთან შთლიანად და უმრავლეს რესპუბლიკებთან შედარებით, საქართველოში მცირეა მრეწველობაში და მშენებლობაში შრომითი რესურსების დასაქმება. სსრ კავშირში მრეწველობაში და მშენებლობაში დასაქმებულთა ხვედრითი წონა 37%-ს შეადგენს, საქართველოში იგი 27%-ს არ აღემატება, რაც სამრეწველო განვითარების შედარებით დაბალ დონეზე მიგვიჩვენებს. ამ დასკვნას ადასტურებს აგრეთვე ის, რომ, თუ მრეწველობის პროდუქციის ზრდის ტემპი საბჭოთა კავშირში მთლიანად 1969 წელს შედარებით 1940 წელთან შეადგენდა 1097%-ს, საქართველოში — მხოლოდ 760%-ს; ამასთან, საქართველოს მრეწველობის პროდუქციის ზრდის ტემპი მკვეთრად ჩამორჩება ბევრი მოკავშირე რესპუბლიკის ზრდის მაჩვენებლებს⁸.

მეორე გარემოება, რომელიც იპყრობს ჩვენს ყურადღებას, იმაში მდგომარეობს, რომ მოსახლეობის დიდი ნაწილი საბჭოთა კავშირში მთლიანად და

⁸ საბჭოთა საქართველოს 50 წელი, სტატისტიკური კრებული, თბ., 1971, გვ. 215.

⁹ Народное хозяйство СССР в 1970 г. стат. сборник, М., 1971, стр. 507.

¹⁰ საბჭოთა საქართველოს 50 წელი, სტატ. კრებული, თბ., 1971, გვ. 83.

უფრო კი საქართველოში სოფლის მეურნეობა და სატყეო მეურნეობაშია დასაქმებული, რაც აშკარად ამ დარგში შრომის ნაყოფიერების შედარებით დაბალი დონით აიხსნება. განვითარებულ კაპიტალისტურ სახელმწიფოებში სოფლის მეურნეობაში დასაქმებულთა ხვედრითი წონა მომუშავეთა საერთო რიცხოვნობაში 8—10% არ აღემატება.

რა გზით უნდა გათანაბრდეს საქართველოს ეკონომიური განვითარების დონე საერთო საკავშირო დონესთან შედარებით? ეფიქრობთ, ამისათვის აუცილებელია კიდევ უფრო გაძლიერდეს საქართველოში მრეწველობის კვალიფიკური დარგების პროდუქციის ზრდის ტემპები. მეურნეობის ამ წამყვანი დარგის გაფართოებული კვლავწარმოების პროდუქციის დაჩქარებით მრეწველობაში დამატებით უნდა ჩაებას შრომითი რესურსების ის ნაწილი, რომელიც გამოთავისუფლდება სოფლის მეურნეობიდან მისი გაღრმავებული ინტენსიფიკაციის შედეგად. მრეწველობის ზრდის ტემპების დაჩქარება ეკონომიურ აუცილებლად გვევლინება უახლოესი 30 წლის განმავლობაში. ამავე დროს, ბუნებრივია, სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის გავრცელება იმის თავდებია, რომ სოფლის მეურნეობიდან გამოთავისუფლებულ მომუშავეთა მნიშვნელოვანი რაოდენობა უნდა ჩაებას მომსახურების სფეროში და მრეწველობის კვალიფიკური დარგებში.

აქვე გვინდა გამოვთქვათ ზოგიერთი მოსაზრება საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობის პროგნოზული განვითარების მოდელის ერთ-ერთი ასპექტის შესახებ: საკითხი ეხება მოსახლეობის დასაქმების პროგნოზულ მოსაზრებებს. საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობრივი პროგნოზული მოდელის აგება საზოგადოებრივი წარმოების მიერ რესპუბლიკის მეურნეობის საწარმოო მიზნებისათვის და პირადი მოთხოვნილებისათვის დაკმაყოფილება ვერ დაედება საფუძვლად, იმიტომ რომ მეურნეობისა და მოსახლეობის მოთხოვნილება მართოდენ რესპუბლიკის წარმოებით არ კმაყოფილდება. საქართველოს სსრ პროგნოზულ მოდელს ერთობლივი საზოგადოებრივი პროდუქტისა და ეროვნული შემოსავლის ზრდის მაჩვენებლები უნდა დაედოს საფუძვლად მოსახლეობის ერთ სულზე გაანგარიშებით და ეკონომიური განვითარების დონის საერთო საკავშირო მაჩვენებლებთან გათანაბრების მოთხოვნილება. ამ მოდელის ერთ-ერთ მთავარ შემადგენელ ნაწილს რესპუბლიკის შრომითი რესურსების ოპტიმალური განაწილების გეგმა შეადგენს.

ეროვნული შემოსავლის ზრდის დაჩქარების ერთ-ერთ მთავარ საშუალებას სოციალისტური მრეწველობის წმინდა პროდუქციის უპირატესი გადიდება წარმოადგენს და დასახული ტემპების უზრუნველყოფა სათანადო ინჟინერ-ტექნიკური და კვალიფიკირებული მუშებით. საქართველოში მრეწველობის შემდგომი განვითარების უზრუნველყოფა საკმარის შრომითი რესურსებით უნდა განხორციელდეს ძირითადად სოფლის მეურნეობიდან გამოთავისუფლებულ მომუშავეთა ხარჯზე. არსებითად უკვე დაწყებულია პროცესი შრომისუნარიანი მოსახლეობის სოფლიდან ქალაქად გადმოსვლისა, მომსახურების სფეროში, მრეწველობასა და მშენებლობაში დასაქმებულთა რიცხოვნობის ზრდასა; ბუნებრივია, ეს პროცესი უნდა გაღრმავდეს სოფლის მეურნეობის ინტენსიფიკაციისა და შრომის ნაყოფიერების ზრდის კვალობაზე. უკვე მეცხრე ხუთწლედში ამ მიმართულებით გარკვეული ნაბიჯი იქნება გადადგმული. ხუთწლიანი გეგმა ითვალისწინებს სოფლის მეურნეობის ინტენსიფიკაციის მიმართულებით დიდი და მრავალმხრივი პროგრამის განხორციელებას და ამის სა-

ფუძველზე შრომის ნაყოფიერების გადიდებას კოლმურთეობებში 30%-ით, ხოლო საბჭოთა მეურთეობებში 35%-ით, ე. ი. დაახლოებით იმ ზომით, რაც დასახლეობა მრეწველობაში.

მხედველობაში მისაღებია ის გარემოება, რომ სოფლის მეურთეობას სსრ კავშირსა და, კერძოდ, საქართველოში შრომის ნაყოფიერების ზრდის უდიდესი რეზერვები გააჩნია, რომელთა გამოყენება უდავოდ შეამკირებს მეურთეობის ამ დარგში დასაქმებულთა როგორც აბსოლუტურ, ისე შეფარდებით რიცხვანობას. როგორც ცნობილია, საბჭოთა კავშირში საერთოდ, და კერძოდ საქართველოში შრომის ნაყოფიერების ზრდის ტემპები სოფლის მეურთეობაში მნიშვნელოვნად ჩამორჩება მრეწველობაში შრომის ნაყოფიერების ზრდის ტემპებს. მ. ლემეშევის მონაცემებით¹¹, უმრავლეს ეკონომიურად განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში (ინგლისი, საფრანგეთი, გერმანიის ფედერაციული რესპუბლიკა, ამერიკის შეერთებული შტატები, კანადა) შრომის ნაყოფიერების ზრდის ტემპები სოფლის მეურთეობაში უფრო მაღალია, ვიდრე მრეწველობაში. ამ ქვეყნებში შრომის ნაყოფიერების ზრდის ასეთმა შეფარდებამ გამოიწვია ის, რომ სოფლის მეურთეობაში დასაქმებული შრომისუნარიანი მოსახლეობის ხვედრითი წონა მათს საერთო რიცხოვნობაში 6-8%-ს არ აღემატება, მაშინ, როდესაც სსრ კავშირში იგი 29%-ს, ხოლო საქართველოს სსრ-ში 38%-ს უდრის. ასეთი შეფარდება, მართებულად დასკვნის მ. ლემეშევი, გამოწვეულია იმით, რომ სსრ კავშირის კოლმურთეობებში და საბჭოთა მეურთეობებში შრომის ფონდშეიარაღება და ენერგოშეიარაღება ჯერჯერობით მნიშვნელოვნად დაბალია, ვიდრე — მრეწველობაში; მაშინ, როდესაც ზემოთ დასახელებულ ქვეყნებში შეიძინევა შებრუნებული შეფარდება¹². ეს გარემოება კიდევ უფრო დიდი ზომით მოქმედებს საქართველოში, სადაც სოფლის მეურთეობის ფონდშეიარაღების და, სათანადოდ, შრომის ნაყოფიერების მაჩვენებლები მნიშვნელოვნად ჩამორჩებიან საშუალო საკავშირო მაჩვენებლებს.

ეკონომისტ ვ. ვენჯერის გაანგარიშებით, სოფლის მეურთეობაში დასაქმებულ ერთ საშუალო წლიურ მომუშავეზე, საკარმიდამო მეურთეობაში მომუშავეთა ჩათვლით, საბჭოთა კავშირის მოსახლეობის საერთო რიცხოვნობასთან შეფარდებით მოდის 8 კაცი¹³, ამავე მეთოდით წარმოებული გაანგარიშებით, საქართველოში სოფლის მეურთეობის დარგში ერთ დასაქმებულზე მოდის კიდევ უფრო ნაკლები, ვიდრე საშუალოდ საბჭოთა კავშირში, დაახლოებით — 6 კაცი; რა თქმა უნდა, ასეთი შეფარდება ოპტიმალურად ვერ ჩაითვლება. იმავე ვ. ვენჯერის გაანგარიშებით, თანამედროვე ტექნიკური საშუალებანი და მეცნიერების მიღწევები საშუალებას იძლევიან, გავადილოთ ეს შეფარდება იმ ანგარიშით, რომ სოფლის მეურთეობაში დასაქმებულ ერთ მომუშავეზე მოდიოდეს 40-50 კაცზე მეტი. საქართველოს სსრ პირობებში სასოფლო-სამეურთეო წარმოების შემდგომი გაღრმავებული ინდუსტრიალიზაციის შედეგად, რა თქმა უნდა, სათანადო სამრეწველო ხასიათის მსხვილ საწარმოთა ჩამოყალიბებით როგორც შემცენარების, ისე მეცხოველეობის დარგში, კომპლექსური მექა-

¹¹ М. Лемешев, О комплексной программе экономического развития, журн. „Вопросы экономики“, 1972, № 2.

¹² იქვე.

¹³ В. Венжер, Проблемы индустриализации сельского хозяйства, журн. „Вопросы экономики“, 1971, № 8.

ნიზაციის, სპეციალიზაციის და ინტენსიფიკაციის ხარჯზე შესაძლებელი იქნება ვივარაუდოთ, რომ სოფლის მეურნეობაში დასაქმებულ მომუშავეზე მოდიოდეს მოსახლეობის სულ მცირე 20-25 კაცი; ასეთი შეფარდების პირობებში სოფლის მეურნეობიდან გამოთავისუფლდება შრომისუნარიანი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი რაოდენობა, რომელიც ჩაერთვება საზოგადოებრივი წარმოების სხვა დარგებში და პირველ რიგში იმ დარგებში, რომელნიც სოფლის მეურნეობის ინდუსტრიალურ განვითარებას ემსახურებიან.

ჩვენი სავარაუდო გაანგარიშებით, 30 წლის შემდეგ რესპუბლიკის მოსახლეობა ბუნებრივი ზრდის შედეგად მიიღწევს დაახლოებით 6200 ათას კაცს, ხოლო სოფლის მეურნეობაში ერთ მომუშავეზე, თუ ვივარაუდებთ დაახლოებით 25 კაცს, ასეთი მიღწევა სოფლის მეურნეობიდან გამოთავისუფლებს სულ მცირე 500-550 ათას კაცს, რომელნიც დასაქმებული იქნებიან მატერიალური წარმოების სხვა დარგებში, პირველ რიგში — მრეწველობაში, მშენებლობაში, ტრანსპორტზე, კავშირგაბმულობაში, ვაჭრობაში; აგრეთვე — მომსახურების სფეროში, როგორც ქალაქად, ისე სოფლად. რა თქმა უნდა, ამ დარგებში დასაქმებულთა რიცხობრივი ზრდა ისევ შრომის ნაყოფიერების მკვეთრი გადიდების გათვალისწინებით უნდა იყოს გაანგარიშებული. აქედან ნათლად გამომდინარეობს საქართველოს სსრ მრეწველობის შემდგომი განვითარების ტემპების დაჩქარების საჭიროება; უახლოესი 15-20-30 წლების ფარგლებში მრეწველობის აღმავლობა ისახება უმთავრესად მაღალგანვითარებადი დარგების აღმავლობის მიმართულებით, ეს ის დარგებია, რომელნიც მოითხოვენ კვალიფიცირებულ მომუშავეებს ელექტრო და რადიოტექნიკურ ხელსაწყოთმშენებლობაში, აგრეთვე — შრომატევად, მაგრამ ნაკლებად მასალატევად მანქანათმშენებლობის საწარმოებში. ამ დარგების უპირატესი განვითარება გაზრდის ერის ტექნიკური კულტურის დონეს და გააძლიერებს საზოგადოებრივ შრომის ნაყოფიერებას.

ჩვენ მიერ ზემოთ გამოთქმული ზოგიერთი მოსაზრება საქართველოს შრომითი რესურსების მოსალოდნელი განაწილების პროგნოზირების შესახებ უდაოდ პირობითი ხასიათისაა. ამ მოსაზრების დასაბუთება მოითხოვს საქართველოს სსრ მაკროეკონომიური მოდელის რამოდენიმე ვარიანტის შემუშავებას და მათ შორის ოპტიმალური ვარიანტის შერჩევას. მაკროეკონომიური მოდელის შესაბამისად შრომითი რესურსების განაწილების პროგნოზის დაზუსტება ჩვენი საგეგმო სამეცნიერო სამსახურის შემდგომი კვლევის საგანს შეადგენს. ჩვენი ამოცანა გაცილებით მცირე იყო, როდესაც გვინდოდა, გვეჩვენებინა, რომ საქართველოს სსრ ეკონომიკის განვითარების პროგნოზი უდაოდ იმაზე მიგვიითითებს, რომ მისი ეკონომიკა უახლოეს 20-30 წლის განმავლობაში შემდგომი ინდუსტრიალიზაციის განვითარება-გაღრმავებისა და ტემპების გაძლიერებით უნდა წარიმართოს, რასაც შეუძლია საქართველოს სსრ-ში შექმნილი ეროვნული შემოსავლის ზრდის მაღალი ტემპების უზრუნველყოფა და მისი ეკონომიური განვითარების დონის გათანაბრება საბჭოთა კავშირის საშუალო დონესთან. ამ ამოცანის გადასაწყვეტად პროგნოზული გაანგარიშებისას მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის მოსაზრება, რომ მატერიალურ წარმოებაში ჩაბმულ მომუშავეთა რიცხოვნობა საპროექტო პერიოდისათვის მცირედ გაიზარდება, ხოლო სოფლის მეურნეობაში შრომის ნაყოფიერების ზრდის დიდი რეზერვების გამოყენების შედეგად შემცირდება კიდევ. ამ პირობებში აუცილებელია გამოთავისუფლებული შრომითი რესურსების ჩაბმა ძირითა-

დად მომსახურების სფეროში, ხოლო ნაწილობრივ — ინდუსტრიული წარმოების კვალიფიციურ დარგებში, რაც, ბუნებრივია, ხელს შეუწყობს ჩვენი ერის საწარმოო ძალთა ზრდას, მისი შრომითი რესურსების სამეცნიერო-ტექნიკური მომზადების დონის ამაღლებას და ახალგაზრდობის კვალიფიციური წარმოების დარგებში ფართო ჩაბმას.

სახალხო მეურნეობრივი დაგეგმვის სრულყოფის შემდეგ მნიშვნელოვან საკითხს დაგეგმვის კომპლექსური მეთოდის გამოყენება წარმოადგენს. დაგეგმვის ამ მეთოდმა ფართო გამოხატულება უნდა პოვოს პერსპექტიული დაგეგმვისა და პროგნოზულ დასახულებათა შემუშავებისას. დაგეგმვის ტრადიციული მეთოდები გულისხმობენ სახალხო მეურნეობის მატერიალური წარმოების სხვადასხვა დარგებისათვის მოკულობითი და ღირებულებითი მაჩვენებლების დადგენას, რომელთა შესაბამისად იგეგმება კაპიტალური დაბანდებანი და საწარმოო სიმძლავრეთა მატების მაჩვენებლები გამომდინარე დარგობრივი მოსაზრებებიდან და დაგეგმვის ზემდგომი ორგანოსაგან მიღებული ე. წ. „ლიმიტებიდან“. კომპლექსური დაგეგმვა კი მოითხოვს, არა დარგობრივი მოსაზრებებიდან, არამედ მთლიანად სახალხომეურნეობრივი ინტერესებიდან გამომდინარე სოციალურ-ეკონომიური პრობლემების დასმას და მათი განხორციელებისათვის სხვადასხვა ღონისძიებათა მრავალდარგობრივ დასახვას. ამასთან, ასეთი კომპლექსური, სისტემური მიდგომა დაგეგმვის პრობლემებისადმი საჭიროა როგორც გლობალური ე. ი. მთელი ჩვენი ქვეყნის მასშტაბით, ისე ცალკეულ მოკავშირე რესპუბლიკებისა და, აგრეთვე, საწარმოო-ტერიტორიული კომპლექსების მიმართაც.

თანამედროვე პირობებში შეუძლებელია მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის განვითარების პერსპექტივების დასახვა, თუ ცალკეულ პრობლემის გადასაწყვეტად არ განისაზღვრა მატერიალური წარმოებისა და მომსახურების სფეროს წინაშე დასმული ამოცანებისა და პრობლემის გადაწყვეტაში მათი მონაწილეობის ზომა და მასშტაბები. ავიღოთ, მაგალითად, ქვეყნის სასურსათო პოტენციალის გადიდების ანდა წარმოების ტექნიკური გადაიარაღებისა და ინტენსიფიკაციის, პრობლემა რომელთა გადაწყვეტა მოითხოვს მატერიალური წარმოებისა და მომსახურების სფეროს მრავალი დარგისა და ქვედარგის გაერთიანებულ და გეგმაზომიერ მონაწილეობას. ეხებოდა რა კომპლექსური დაგეგმვის გაუმჯობესების ამოცანებს ა. ნ. კოსიგინი სკკპ XXIV ყრილობაზე საავტომობილო მრეწველობის განვითარების მაგალითით აღნიშნავდა: „ავტომობილის წარმოების დასახული ზრდა განსაზღვრავს მრეწველობის არა მარტო მომიჯნავე დარგების, არამედ საგზაო მშენებლობის, სხვადასხვა მომსახურების პუნქტების ფართო ქსელის, აგრეთვე ქალაქების შესაბამისი დაგეგმარების განვითარებასაც. სხეანაირად რომ ვთქვათ, ჩვენ გვესაჭიროება კომპლექსური გეგმები, რომელნიც მთელი სივრცე-სივრცით უნდა შევიმუშავოთ“¹⁴. ამ უკანასკნელის ქვეშ იგულისხმება, რომ ამ ამა თუ იმ პრობლემის გადაწყვეტისას აუცილებელია როგორც „ვერტიკალურად“ ე. ი. დარგობრივი თვალსაზრისით ნაგულისხმევი მოთხოვნებისა და პირობების, ისე „ჰორიზონტალურად“ ე. ი. რეგიონალურ მოთხოვნათა სრული ზომით გათვალისწინება.

¹⁴ ა. ნ. კოსიგინი, მოხსენება სკკპ XXIV ყრილობაზე სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის 1971-1975 წლების ხუთწლიანი გეგმის შესახებ, თბ., 1971, გვ. 58.

ეკონომიურ ლიტერატურაში მრავალი გაანგარიშებაა გამოქვეყნებული იმის ნათელსაყოფად, თუ რაოდენ დიდ კაპიტალურ დაბანდებათა გავლენა საჭირო ძირითადი წარმოების პარალელურად მრეწველობის მომიჯნავე, დამხმარე, შემწე საწარმოებისა და სოციალურ-კულტურული დანიშნულების ობიექტების მშენებლობისათვის. სსრ კავშირის საეკგმო კომიტეტის მთავარი გამოთვლითი ცენტრის მიერ გამოქვეყნებულია ექსპერიმენტული მონაცემები კაპიტალურ დაბანდებათა კომპლექსური გაანგარიშებისა ქ. ტოლიატში მსუბუქი ავტომობილის მსხვილი ქარხნის მშენებლობის მაგალითზე¹⁵. ამ გაანგარიშების თანახმად, თუ საკუთრივ საავტომობილო წარმოების შექმნაზე გავწეული კაპიტალური დანახარჯების მოცულობას 100%-ად მივიღებთ; იმ კაპიტალურ დაბანდებათა მოცულობა, რომელიც დაკავშირებულია მსუბუქი მანქანების წარმოებასთან, შეადგენს 462%-ს მთელი საავტომობილო მრეწველობის დაბანდებათა მიმართ. გარდა ამისა, მსხვილ კაპიტალურ დაბანდებებს საჭიროებს გარაეების, ბენზინის ჩამოსასხმელი სადგურების, სარემონტო საწარმოების, ტექნიკური მომსახურების სადგურების, გზების, ხიდებისა და სხვა საგზაო ნაგებობათა მშენებლობა. ამ დანახარჯთა საერთო თანხა შეადგენს 600%-ს საკუთრივ საავტომობილო ქარხნის მშენებლობის თანხის მიმართ. ამრიგად, სახალხო მეურნეობის სრული კაპიტალური დაბანდებანი, რომელნიც დაკავშირებული არიან ტოლიატის საავტომობილო ქარხნის მიერ ავტომობილის წარმოებასა და მოხმარებაზე შეადგენენ — 11 მანეთს პირდაპირი კაპიტალური დანახარჯების 1 მანეთზე¹⁶.

საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობის სინამდვილიდან მრავალი მაგალითის მოყვანა შეიძლება. საიდანაც ნათლად ჩანს კომპლექსური დაგეგმვის მოთხოვნათა უგულვებელყოფა. ასე, მაგალითად: საქართველოს მეხილეობისა და მებოსტნეობის განვითარების შესაძლებლობანი მნიშვნელოვნად შეზღუდულია ამ დარგებისათვის საჭირო საწყობების, სათავსების მაცივრებისა და დამზარისხებელ ბაზების სიმძლავრითა და ტევადობის სიმცირით. სასკოლო, საბინაო, ჯანდაცვის მშენებლობის შესაძლებლობანი მნიშვნელოვნად შეზღუდულია სათანადო პუნქტებში და დასახლებულ ადგილებში კომუნალურ საწარმოთა სიმძლავრეთა არარსებობის გამო (წყალსადენი, კანალიზაცია და სხვა).

მრავალ გეოგრაფიულ პუნქტში დაგეგმილი სამრეწველო-ტერიტორიული კომპლექსები, უზრუნველყოფილნი არ არიან, უწყებრივი დაგეგმვის შედეგად, სათანადო პირობებით. ამისი ყველაზე მეტი დამახასიათებელი მაგალითია თბილისისაგან აღმოსავლეთით მდებარე პუნქტი ლილო, სადაც შეიქმნა სამრეწველო საწარმოთა კომპლექსი, რომლის შემადგენლობაში 25-ზე მეტი სამრეწველო საწარმოა, მაგრამ ისინი არ არიან უზრუნველყოფილნი სათანადო კომუნალური, საბინაო და საგზაო მეურნეობით, რაც, რასაკვირველია, აფერხებს საწარმოთა ეფექტურ მუშაობას.

რასაკვირველია, დაგეგმვის სრულყოფის ამოცანების განხილვა მოითხოვს ამ საკითხის უფრო ფართოდ გაშლას მდიდარი ფაქტობრივი მასალის საფუძ-

¹⁵ Журнал „Во росы экономики.“ 1972, № 2 стр. 28.

¹⁶ იქვე, 23-29.

ველზე ასეთი კვლევა საკუთნალო წერილის ფარგლებში მოუხერხებელია. ჩვენი ამოცანა უფრო მცირეა: შევეცადეთ გავვერჩია სახალხომეურნეობრივი დაგეგმვის მეცნიერული საფუძვლების გაღრმავების ძირითადი მიმართულება-ნი და შეძლებისდაგვარად მოგვეხდინა მათი ილუსტრაცია საქართველოს სსრ ეკონომიკის მაგალითებით.

И. С. МИКЕЛАДЗЕ

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПЛАНИРОВАНИЯ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА

(Резюме)

На современном этапе коммунистического строительства большое значение для повышения эффективности общественного производства приобретает совершенствование форм и методов планирования и управления народным хозяйством. В Директивах XXIV съезда КПСС по пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1971—1975 годы особо подчеркивается необходимость повышения уровня планирования и управления.

Главнейшими задачами совершенствования планирования являются: повышение его научного уровня, обеспечение оптимального сочетания централизованного планирования с местной инициативой коллективов предприятий, отраслевого и территориального планирования, более широкое, научно-обоснованное использование балансового метода, с выявлением возможных вариантов решения экономических проблем и нахождение оптимальных из них электронно-вычислительной техникой (ЭВМ).

В статье дается краткая характеристика объективных истоков плановости и подчеркнута роль экономических законов в жизни социалистического общества, а также содержание закона планомерного развития народного хозяйства, отмечается неправомерность отождествления планомерности с пропорциональностью; ибо, как нам представляется, пропорциональность это всеобщая необходимость всякого хозяйства и поэтому она не может быть приравнена к специфическому для социализма закону планомерного развития народного хозяйства.

В связи с текущими перспективным планированием в статье высказаны некоторые соображения о долгосрочных прогнозах развития народного хозяйства СССР и отдельных его регионов. Долгосрочное прогнозирование развития народного хозяйства является научной основой составления пятилетних и годовых планов. Прогнозирование представляет собой предплановую стадию и дает возможность намечать на длительный период научно продуманные варианты решения народнохозяйственных проблем для отбора наиболее оптимальных из них. Одной из важных проблем долгосрочного прогнозирования промышленного развития Советской Грузии является определение на проектный период (10—20—30 лет) объема ее продукции, а также структуры и численности промышленно-производственного персонала. Для такого определения необходимо построение макроэкономической модели, в которой в виде подсистемы должна быть дана модель распределения занятости населения в проектном периоде; в этой модели, с учетом роста объема производства и производительности труда как одной из закономерностей развития

социалистической экономики, должно быть выявлено распределение трудовых ресурсов по отраслям народного хозяйства.

Рост производительности труда обуславливает сравнительно малую занятость населения в материальном производстве, в особенности — в сельском хозяйстве. Такой прогноз зиждется на огромных возможностях тающих в недрах социалистического сельского хозяйства республики для увеличения производительности труда. В работе приводится предварительный расчет, свидетельствующий о том, что в Грузии на одного работающего в сельском хозяйстве приходится около 6-ти человек из общего населения, тогда как полное использование научно-технического прогресса в этой отрасли по исчислению В. Венжера по СССР в целом, может обеспечить доведение численности населения обслуживаемого одним тружеником сельского хозяйства до 40—50 человек. Исходя из прогноза роста сельскохозяйственного производства и принимая во внимание особенности сельскохозяйственного производства в Грузии (малоземелье, рельеф, преобладание технических и многолетних культур) мы рассчитываем, что в прогнозном периоде один занятый в сельском хозяйстве работник сможет обслужить 20-25 человек населения. При таком положении представится возможность высвободить из сельскохозяйственного производства до 500-600 тыс. человек. Высвободившееся количество трудоспособного населения должно быть вовлечено в непродовольственную сферу, а также в промышленность с высоким уровнем применения квалифицированного труда (электротехника, радиопромышленность, радиоэлектроника, приборостроение и другие трудоемкие квалифицированные маломатериалоемкие отрасли социалистической промышленности). Как нам представляется, такое направление прогнозно-го развития социалистической промышленности Грузии будет способствовать решению поставленной коммунистической партией задачи — выравнивания уровня экономического развития Грузинской ССР как одной из союзных республик в оптимальном сочетании интересов страны в целом с интересами пропорционального и гармонического развития народного хозяйства Грузинской ССР.

В статье подчеркивается, что в современных условиях особое значение для совершенствования планирования приобретает претворение в жизнь хозяйственной реформы, важнейшей особенностью которой является расширение сферы стоимостных отношений, повышение роли таких экономических категорий, как: реализация продукции, прибыль, рентабельность, фондоотдача, фондоемкость, цена, себестоимость продукции, плата за фонды, кредит и др. Как известно, социалистическое производство представляет собой новый тип товарного производства сочетающий в своем развитии централизованное планирование с обособленностью отдельных производителей на основе полного хозрасчета. Усиление роли стоимостных категорий и расширение сферы товарно-денежных отношений на базе укрепления хозяйственного расчета, расширение прав предприятий и объединений как в области планирования, так и оперативного руководства, с внедрением в практику автоматизированной системы управления (АСУ) — требует преодоления все еще имеющегося увлечения административными методами руководства хозяйством; Как отмечал В. И. Ленин, необходимо отказаться от удрушающего централизма как метода чуждого социалистическому хозяйству, исключающего возможность широкого привлечения творческой инициативы и самостоятельности предприятий, объединений и вообще всех местных органов управления хозяйством.

В работе дается характеристика межотраслевого баланса производства и распределения продукции, как научно-обоснованного метода для изучения межотраслевых и межреспубликанских хозяйственных связей Грузии с выявлением стоимостной структуры общественного продукта и основных народнохозяйственных пропорций.

Наконец, в статье обосновывается необходимость последовательного внедрения в практику планирования комплексного, т. е. системного подхода к планированию экономического развития страны в целом, ее отдельных отраслей и регионов.

В статье показаны преимущества оптимального сочетания «вертикального» и «горизонтального» планирования, и доказывается необходимость планирования комплекса многоотраслевых мероприятий для эффективного решения поставленных перед народным хозяйством социальных и экономических задач. На примере экономики Грузинской ССР вскрыты имеющиеся недостатки в деле комплексного подхода к решению ряда отраслевых задач и намечены пути их преодоления.

რედაქციის განცხადება

გადამამუშავებელ მრეწველობასა და ვაჭრობასთან სოფლის მეურნეობის პირდაპირი კავშირების განვითარების ზოგიერთი საკითხი

სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების თანამედროვე ეტაპზე ეკონომიური ზრდის მთავარ წყაროს შეადგენს საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტურობის ამაღლება, რაც მოითხოვს ყველა მატერიალური და შრომითი რესურსების რაციონალურ გამოყენებას, სოციალისტური ეკონომიკის აღმავლობის რეზერვთა ამოქმედებას. ამ ამოცანათა წარმატებით შესრულების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პირობათაგანია მრეწველობის, სოფლის მეურნეობისა და ვაჭრობის კავშირთა ურთიერთობათა შემდგომი სრულყოფა. თანამედროვე მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია ქმნის პირობებს დარგთა ხელახალი ტექნიკური შეიარაღებისათვის, წარმოების განსაზოგადოების დონეთა, ეკონომიკური ურთიერთობებისა და მართვის ფორმათა დაახლოებისათვის მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობაში, ასევე ვაჭრობაში; ის ამასთანავე იწვევს სოფლის მეურნეობის პროდუქტების წარმოებისა და გადამამუშავების ტექნოლოგიური პროცესების შერწყმას, საკითხის ამ ასპექტში განხილვის დროს ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ სოფლის მეურნეობის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შემდგომი განვითარება უსათუოდ გულისხმობს და განაპირობებს სოფლის მეურნეობის საწარმოთა პირდაპირი კავშირების გაძლიერებას გადამამუშავებელ მრეწველობასა და ვაჭრობასთან.

სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების 1971—1975 წწ. ხუთწლიანი გეგმის შესახებ აღნიშნულია: „ყოველი ღონისძიებით განვაერთიოთ და განვამტკიცოთ მრეწველობისა და ვაჭრობის საწარმოთა უშუალო კავშირი კოლმეურნეობებთან და საბჭოთა მეურნეობებთან, თანმიმდევრულად განვახორციელოთ გადასვლა უშუალოდ მეურნეობებში პროდუქციის მიღებაზე და დამამუშავებელი ორგანიზაციების სპეციალიზებული ტრანსპორტით მიტანაზე“¹. ამის აუცილებლობა გამოწვეულია იმით, რომ სახალხო მეურნეობის განვითარების მაღალი დონე აძლიერებს ეკონომიკის ყველა რგოლის ურთიერთდამოკიდებულებას, რაც ამაღლებს პერსპექტიული დაგეგმვის როლს, მოითხოვს დარგთაშორისი კავშირების სისტემის სრულყოფას, მატერიალური მომარაგების გაუმჯობესებას.

სოფლის მეურნეობის სპეციალიზაციის გაღრმავების, ძირითადი წარმოების მომსახურე ფუნქციების მრეწველობის დამოუკიდებელ დარგად გამოცალკავების კვალობაზე სულ უფრო ძლიერდება ეკონომიკის ყველა რგოლს შორის სრულყოფილი ურთიერთკავშირის მნიშვნელობა. „სოფლტექნიკა“ სო-

¹ სსრ კავშირის მასალები, თბ., 1971, გვ. 330.

ფლის მეურნეობის საწარმოებს ამარაგებს მატერიალური ფონდებით და არემონტებს ტექნიკას; მელოორაციისა და წყალთა მეურნეობის ორგანიზაციები ასრულებენ მსხვილი მელოორაციული ნაგებობების დაპროექტებასა და მშენებლობას; კომბინსაკვების მრეწველობა მეურნეობებს ამარაგებს საკვებით; სახელმწიფო საპროექტო და სამშენებლო ორგანიზაციები აპროექტებენ და ნაწილობრივ აშენებენ მეურნეობათა საცხოვრებელ სახლებსა და წარმოებრივ ნაგებობებს; დამამუშავებელი ორგანიზაციები და გადამამუშავებელი საწარმოები ყიდულობენ პროდუქციას და ა. შ. მაგრამ პირდაპირი კავშირები საზოგადოებრივი წარმოების განვითარების ყველა საფეხურზე ერთნაირად როდია შესაძლებელი და ეფექტური. შუამავლლის გამორიცხვა მსხვილ მრეწველობასა და არასაკმაოდ სპეციალიზებულ და კონცენტრირებულ სოფლის მეურნეობის საწარმოთა შორის ურთიერთობიდან გაუმართლებელია. ასეთ შემთხვევაში მრეწველური საწარმოები იძულებული იქნებოდნენ, დამოუკიდებლად მოეწესრიგებინათ წარმოებრივი კავშირები ასობით საქონელმწარმოებელთან, რომლებიც მათ ნედლეულს აწვდიან წვრილი პარტიებით, ასეთი მდგომარეობისას ყველაზე მიზანშეწონილია მოთხოვნისა და მიწოდების კონცენტრაცია სწორედ შუამავლების მეშვეობით.

მხოლოდ მაშინ, როცა უზრუნველყოფილია მწარმოებლური ძალებისა და წარმოებით ურთიერთობათა თანამედროვე განვითარების დონის შესაბამისი აღწარმოების ყველა სტადიაზე საქმიანობის მაღალი კონცენტრაცია, პირდაპირი ეკონომიკური კავშირების ორგანიზაცია სოფლის მეურნეობის პროდუქციის წარმოების, გადამამუშავებისა და რეალიზაციის პარტნიორთა შორის არა მხოლოდ შესაძლებელია, არამედ აუცილებელიც არის. სოფლის მეურნეობასა და სახალხო მეურნეობის სხვა დარგებს შორის მრავალმხრივი კავშირების გაფართოებისა და გაღრმავების პრობლემა სულ უფრო მიზნობრივ ხასიათს იღებს. განვითარების საერთო ტენდენცია წარიმართება მათი თანდათანობითი ტექნოლოგიური დაახლოების გზით, რასაც ჯერ კიდევ კ. მარქსი წინასწარმეტყველებდა. იგი წერდა: „კაპიტალისტური წარმოების წესი ამთავრებს მიწათმოქმედებისა და მრეწველობის იმ თავდაპირველი ოჯახური კავშირის გაწყვეტას, რომელიც ორთავეს ადრეულ განუვითარებელ ფორმებს შეიცავდა. მაგრამ ამავე დროს იგი ქმნის მატერიალურ წინამძღვრებს ახალი, უმაღლესი სინთეზისას, — მიწათმოქმედებისა და მსხვილი მრეწველობის კავშირისას მათი დაპირისპირებულად განვითარებადი ფორმების საფუძველზე“².

ამავე აზრის განვითარებაა ვ. ი. ლენინის დებულება იმის შესახებ, რომ „...სოციალიზმის ამოცანაა დააახლოოს და გააერთიანოს მრეწველობა და მიწათმოქმედება“³. სოციალიზმის პირობებში მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის განვითარებამ ობიექტურად გამოიწვია მათი გარდაუვალი დაახლოების ტენდენცია, რომელსაც, როგორც ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა, მოჰყვება მათი ჰარმონიული შერწყმა.

ქვეყნის ინდუსტრიალიზაციამ სოფლის მეურნეობა მრეწველობაზე უშუალოდ დამოკიდებული გახადა. სწორედ მრეწველობა აწოდებს მას იარაღ-მანქანებს, გაწყობილობებს, მინერალურ სასუქებს, მცენარეთა და ცხოველთა

² კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 637.

³ ვ. ი. ლენინი, თხზ. ტ. 31, გვ. 494.

დაცვის ქიმიურ საშუალებებს და სხვ. ამან განაპირობა მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობას შორის თვისებრივად ახალი სახის კავშირი. მაგრამ მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის დაახლოების პროცესი ამით როდო დამთავრდა. მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის შედეგად რიგი წარმოებრივი პროცესი, რომელიც სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ფუნქციას შეადგენდა, გადავიდა მრეწველობაში: კომბინირებული და სხვა სახის საკვების წარმოება, მოსავლის აღების შემდეგი დამუშავება (გაშრობა, გაწმენდა, დახარისხება და სხვ.) და შენახვა და ა. შ. ამ კანონზომიერ კავშირში ვლინდება ობიექტური ტენდენცია, რომელიც მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის შერწყმას იწვევს. „კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების მსხვილი დიდად მექანიზებული მეურნეობა, აღნიშნავდა ამხ. ა. ნ. კოსიგინი სკკპ XXIV ყრილობაზე, სულ უფრო მეტად უახლოვდება თანამედროვე მრეწველურ წარმოებას. ეს კი მოითხოვს რომ სოფლის მეურნეობაში გამოვიყენოთ მართვის თანამედროვე ფორმები და მეთოდები, ფართოდ დავნერგოთ მართვის პროცესების მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის საშუალებანი. მოვაშალოთ კვალიფიციური კადრები“⁴. კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების მუშაობის ორგანიზაციულ-წარმოებრივი წყობის მრეწველურ წარმოებასთან სწორედ ასეთი დაახლოება შექმნის სოფლის მეურნეობაში ეკონომიკური მართვის იმავე პრინციპების გამოყენების შესაძლებლობასა და აუცილებლობას, რაც მრეწველობაშია.

როგორც ცნობილია, თანამედროვე მრეწველობას მრავალმხრივი კავშირი აქვს სოფლის მეურნეობასთან. მაგრამ მრეწველობის დარგები, რომლებიც უშუალოდ არიან დაკავშირებული სოფლისმეურნეობრივ წარმოებასთან, შეიძლება დაიყოს ორ ჯგუფად: სოფლის მეურნეობისათვის პროდუქციის მიმწოდებელი და სოფლის მეურნეობის პროდუქციის მომხმარებელი. აქედან გამომდინარე, მრეწველობას და სოფლის მეურნეობას შორის ყალიბდება სხვადასხვანაირი კავშირები. მაგალითად, სოფლის მეურნეობის მანქანათმშენებელ საწარმოებს კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებთან უშუალო ურთიერთობა როდი აქვთ. მათ შორის დგანან მომსახურე, უშუალო ორგანიზაციები. ამიტომ წარმოების საშუალებათა მწარმოებელ მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობას შორის პირდაპირი კავშირების განმტკიცება მოითხოვს საბჭოთა მეურნეობებისა და კოლმეურნეობების მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგების მთელი სისტემის შემდგომ სრულყოფას.

გადამამუშავებელ მრეწველობასთან სოფლის მეურნეობის წარმოებრივი კავშირების დამახასიათებელი თავისებურებაა მათი ორმხრივობა და ურთიერთგაპირობებულობა. შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების პროცესმა გამოიწვია სოფლის მეურნეობის პროდუქტის წარმოების პროცესიდან მისი გადამამუშავების გამოყოფა. სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ფარგლებში არასოფლისმეურნეობრივი წარმოების განვითარების ეკონომიკურმა მიზანშეწონილებამ და შესაძლებლობამ თავისი თეორიული დასაბუთება ჰპოვა მარქსიზმის კლასიკოსთა შრომებში. ცნობილია, რომ სოფლის მეურნეობაში სამუშაო დროსა და წარმოების პერიოდს შორის მნიშვნელოვანი განსხვავებაა. აღნიშნავდა რა ამ გარემოებას, კ. მარქსი ხაზს უსვამდა, რომ „...წარმოების

⁴ ა. ნ. კოსიგინი, სკკპ XXIV ყრილობის დირექტივები სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების 1971—1975 წლების ხუთწლიანი პერიოდის შესახებ, თბ., 1971, გვ. 45.

პერიოდისა და სამუშაო პერიოდის ერთიმეორისაგან დაშორება, როცა უკანასკნელი პერიოდი პირველის მხოლოდ ნაწილს წარმოადგენს, შეადგენს ბუნებრივ საფუძველს მიწათმოქმედების შეერთებისათვის სოფლურ დამხმარე სარეწებთან⁵.

ტექნიკური პროგრესი სოფლის მეურნეობაში განუწყვეტლივ აძლიერებს წარმოების სპეციალიზაციასა და ამით ხელს უწყობს გადამამუშავებელი მრეწველობის განვითარებას. საესეებით ნათელია, რომ სოფლის მეურნეობის განვითარების მასშტაბებსა და ტემპებზე გადამწყვეტად არის დამოკიდებული გადამამუშავებელი მრეწველობის განვითარების მასშტაბები და ტემპები, რამდენადაც ამ დარგში შრომის საგანს შეადგენს სოფლის მეურნეობის ნედლეული. მეორე მხრივ, გადამამუშავებელი მრეწველობა აქტიურად ხემოქმედებს სოფლის მეურნეობის განვითარებაზე. ეს პროცესი რთული და მრავალფეროვანია.

რამდენადაც გადამამუშავებელი მრეწველობა არის სოფლის მეურნეობის ნედლეულის მასობრივი მომხმარებელი, მისი სიდიდე უშუალოდ ზემოქმედებს სოფლის მეურნეობის ბაზრის ტევადობაზე. აფართოებს რა მის ფარგლებს, გადამამუშავებელი მრეწველობა ხელს უწყობს სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ზრდას, ამასთანავე ზემოქმედებს სოფლის მეურნეობის სპეციალიზაციის გაღრმავებაზე, და შესაბამისად, მისი მწარმოებლურობის ამაღლებაზე. გადამამუშავებელი მრეწველობა აწევის სოფლის მეურნეობას თავისი პროდუქციის მნიშვნელოვან ნაწილს (კომბინსაკვები, ანტიბიოტიკები), ასევე თავისი წარმოების ნარჩენებს, რომელიც აქ გამოიყენება წარმოებრივი მიზნებისათვის. და ბოლოს, ორგანულად უერთდება რა სოფლისმეურნეობრივ წარმოებას (აგრარულ-მრეწველური გაერთიანება), გადამამუშავებელი მრეწველობა საშუალებას იძლევა სრულიად იქნას გამოყენებული წლის განმავლობაში შრომითი რესურსები.

თანამედროვე ეტაპზე გადამამუშავებელი მრეწველობის სოფლის მეურნეობასთან კავშირის გაფართოება მიმდინარეობს შუამავლების ლიკვიდაციისა და ნედლეულის მწარმოებლებთან — საბჭოთა მეურნეობებსა და კოლმეურნეობებთან პირდაპირი კავშირების გაფართოების გზით. ამასთან, ურთიერთობის განვითარება არ შემოიფარგლება დამზადების დარგში შუამავლების ლიკვიდაციით. მწარმოებლური ძალების განვითარების დონისა და ცალკეული დარგების წარმოების სპეციფიკის მიხედვით ისინი იღებენ სხვადასხვახარისხის ორგანიზაციულ ფორმებს — სოფლისმეურნეობრივი და მრეწველური საწარმოების უშუალო შეერთებამდე კი. მაგალითად, ჩვენს ქვეყანაში ფართოდ გავრცელდა სოფლისმეურნეობრივი და მრეწველური წარმოების კავშირის ისეთი ორგანიზაციული ფორმა, როცა სოფლის მეურნეობის გადამამუშავებელი ერთი მრეწველური საწარმო უერთდება სოფლის მეურნეობის ერთ საწარმოს. ასეთ პირობებში საწარმოები კარგავენ თავიანთ ფინანსურ-ეკონომიკურ დამოუკიდებლობას და ხდებიან ერთიანი მეურნეობრივი ორგანიზმის წარმოებრივი ერთეულები. მათ აქვთ საერთო ბალანსი, ერთიანი წარმოებრივ-ფინანსური გეგმა, მართვის ერთიანი ორგანო. ცხადია, რომ ეს სოფლის მეურნეობისა და გადამამუშავებელ საწარმოთა შეერთების ყველაზე მარტივი ორგანიზაციული ფორმაა, რომელსაც ხშირად უწოდებენ აგრარულ-

⁵ ქ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. II, წიგნი II, თბ., 1957, გვ. 300.

მრეწველურ საწარმოს. კოოპერირების ასეთმა ფორმამ მიიღო საბჭოთა მეურნეობა — ქარხნის სახელწოდება. მაგალითად, საქართველოს სსრ ამჟამად არის ეთერზეთების 10 ასეთი საბჭოთა მეურნეობა — ქარხანა (ყვარლის, ლაგოდეხის, მარნეულის, აბაშის, ცხაკაიას, ვალის და სხვ.). ზოგიერთ მეცნიერ-ეკონომისტთა აზრით, რამდენადაც გადამამუშავებელ საწარმოთა შეერთება ხდება არა მხოლოდ საბჭოთა მეურნეობებთან, არამედ კოლმეურნეობებთანაც, ასეთ გაერთიანებას უფრო მართებული იქნება ეწოდოს აგრარულ-მრეწველური საწარმო⁶. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ასეთი მსჯელობა მართებული არ არის. საქმე ისაა, რომ თუ ასეთ გაერთიანებას დავარქმევდით აგრარულ-მრეწველურ საწარმოს, მაშინ ნათელი არ იქნებოდა მისი შექმნის საფუძველი სახელმწიფოებრივი საწარმოა (საბჭოთა მეურნეობა), თუ კოლმეურნეობა. ამიტომ უმჯობესია მათ ერქვათ, შესაბამისად — საბჭოთა მეურნეობა — ქარხანა (ფაბრიკა) და კოლმეურნეობა — ქარხანა (ფაბრიკა).

ასეთი გაერთიანება უნდა განვიხილოთ როგორც სოფლის მეურნეობის საწარმოთა ახალი ტიპი, რომელშიც ორგანულად არის შერწყმული სოფლის მეურნეობის პროდუქციის წარმოება და მისი მრეწველური გადამამუშავება. ასეთ საწარმოებში სოფლისმეურნეობრივი და მრეწველური შრომის შენაცვლების ფართო შესაძლებლობები იქმნება, რის საფუძველზეც ფორმდება აგრარულ-მრეწველური მუშაკის ახალი ტიპი.

სოფლის მეურნეობას და გადამამუშავებელ მრეწველობას შორის წარმოებრივი კავშირების სრულყოფაში მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეასრულოს აგრარულ-მრეწველურმა წარმოებრივმა გაერთიანებებმა. ერთ მეურნეობრივ კომპლექსში ნედლეულის წარმოებისა და გადამამუშავების შეერთება საშუალებას იძლევა შეიქმნას მაღალსპეციალიზებული მეურნეობა, უშუალოდ იქნას დაკავშირებული გადამამუშავებელი საწარმოს წარმოებრივი სიმძლავრეების განვითარების დონე მის სანედლეულო პოტენციალთან, უზრუნველყოფილ იქნას ნედლეულის რიტმული მიწოდება და გადამამუშავება პროდუქციის მომწოდებისა და შენახვის ვადებთან სრული შესაბამისობით და მისი გადამამუშავების მიღებული ტექნოლოგიური სქემის მიხედვით. აგრარულ-მრეწველური კომპლექსი საშუალებას მოგვცემს მკვეთრად შევამციროთ სოფლისმეურნეობრივი და მრეწველური წარმოების დანახარჯები, ავამაღლოთ სოფლის მეურნეობის პროდუქციისა და ნედლეულის წარმოების ეკონომიკური ეფექტიანობა, სწრაფად გადავწყვიტოთ ქალაქსა და სოფელს შორის არსებითი განსხვავების ლიკვიდაციასთან დაკავშირებული მრავალი სოციალური პრობლემა. აგრარულ-მრეწველური კომპლექსების შექმნას უქანასკნელ წლებში მნიშვნელოვანი ყურადღება უქცევა ევროპის სოციალისტურ ქვეყნებში. სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის ინტეგრაციულ პროცესებს განსაკუთრებით ფართო გასაქანი ამ ქვეყნებში მიეცა 60-იანი წლების მეორე ნახევრიდან მეურნეობრივი რეფორმის პერიოდში, რომლის მსვლელობაშიც ხდება საზოგადოებრივი წარმოების ინტენსიფიკაციის ერთ-ერთი ძირითადი წინამძღვრის — წარმოებრივ ურთიერთობათა სრულყოფა. ინტეგრაციული პროცესები ხასიათდება სოფლის მეურნეობის საწარმოთა შორის მრავალმხრივი კოოპერაციული კავშირების გაფართოებითა და განვითარებით კონცენტრაციისა და სპეციალიზაციის საფუძველზე. ამასთანავე, მსგავსი კოოპერაციული კავში-

⁶ Журн. „Вопросы экономики“, № 8, 1971, გვ. 27.

რები მყარდება და სულ უფრო მეტ მნიშვნელობას იძენს სოფლის მეურნეობასა, მის მომსახურე დარგებსა და რეალიზაციის სფეროთა ურთიერთობაში.

აგრარულ-მრეწველური კომპლექსი მოიცავს შემდეგ ოთხ სფეროს: 1) სოფლისმეურნეობრივი მრეწველური დარგები, რომლებიც სოფლის მეურნეობისათვის აწარმოებენ წარმოების საშუალებებს; 2) საკუთრივ სოფლის მეურნეობა; 3) სოფლის მეურნეობის პროდუქტთა დამზადება-გადამამუშავებისა და რეალიზაციის სფერო; 4) სპეციალური სამსახურისა და საქმიანობის სფერო, რომელიც ხორციელდება სოფლის მეურნეობის გვეგმიანი გაძლიერების (განათლების, მეცნიერული კვლევისა და სხვადასხვა ორგანიზაციული საქმიანობა)7

აგრარულ-მრეწველური კომპლექსების შექმნა ასახავს იმ ღრმა ცვლილებებს, რასაც ადგილი აქვს თანამედროვე საზოგადოების სოციალურ სტრუქტურაში. ეს არის სოფლის მეურნეობის თანდათანობითი ინტეგრირება განვითარებად აგრარულ-მრეწველურ კომპლექსში, რაც განაპირობებს სოფლისმეურნეობრივი წარმოებისა და მართვის ახლებურ ორგანიზაციას, ახალი კავშირებისა და ურთიერთდამოკიდებულების ფორმირებას და ა. შ., აგრარულ-მრეწველური კომპლექსები ეკონომიკურად მაღალგანვითარებული ქვეყნების სოფლის მეურნეობის მომავლის საფუძველია და მის შექმნას ჩვენს ქვეყანაში დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს. ამჟამად კი, როცა, ერთი მხრივ, კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებს, ხოლო მეორე მხრივ, სახელმწიფოებრივ გადამამუშავებელ მრეწველობას შორის წარმოებრივი კავშირები არასაკმაოდ განვითარებული, უაღრესად აქტუალურია სოფლის მეურნეობის ნედლეულის, განსაკუთრებით ბოსტნეულისა და ხილის გადამამუშავებელი დამხმარე საწარმოების შექმნა უშუალოდ მეურნეობებში. დღეისათვის ასეთი საწარმოები უკვე არის ბევრ მეურნეობაში, რაც უზრუნველყოფს ადგილზე მოყვანილი ნედლეულის სრულ ან ნაწილობრივ გადამამუშავებას, იძლევა ძვირფას პროდუქციას, რომელიც მოსახლეობაში დიდი მოთხოვნით სარგებლობს, აგრეთვე ხელს უწყობს მუშაქალის უფრო სრულ გამოყენებას, ამალღებს საზოგადოებრივი წარმოების რენტაბელობას.

მხედველობაში იღებენ რა უშუალოდ მეურნეობაში გადამამუშავებელ საწარმოთა ორგანიზაციის მაღალ ეკონომიკურ ეფექტურობას, ბევრი კოლმეურნეობა და საბჭოთა მეურნეობა მიისწრაფვის ჰქონდეს ის. მაგრამ ამ მხრივ მათი შესაძლებლობა უკიდურესად შეზღუდულია. ისინი დიდ სიძნელეებს ზედებიან გაწყობილებათა შექმნაში, სამშენებლო და სამონტაჟო სამუშაოთა შემსრულებლების გამოჩახვაში, ტარისა და სხვა მასალების შესყიდვაში, რაც აუცილებელია შესაბამისი წარმოების ორგანიზაციისათვის და ა. შ. არ ჰყოფნით ასევე ტექნიკური კადრები გადამამუშავებელ საწარმოთა ექსპლოატაციისათვის. ეს, ბუნებრივია, აფერხებს გადამამუშავებითი წარმოების განვითარებას კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში. ამიტომ, აუცილებელია, შესაბამისმა ორგანიზაციებმა გააძლიერონ ამ მიმართულებით მუშაობა.

როგორც ცნობილია, ერთიანი სახალხო მეურნეობის ჩარჩოებში საბჭოთა მეურნეობები და კოლმეურნეობები, ასევე გადამამუშავებელი საწარმო-

7 Журн. „Вопросы экономики“, № 4, 1972, стр. 114.

ები აორგანიზებენ თავიანთ წარმოებას გეგმაზომიერად — თვითანაზღვრულად — ბის პრინციპებზე; ე. ი. შეფარდებითი განცალკევებულობა გამოდის მეურნეობრივი ანგარიშიანობის ფორმით. მეურნეობრივი რეფორმის განხორციელებისას საზოგადოებრივი წარმოების ეკონომიკური ეფექტურობის შემდგომი ამაღლება იწვევს მეურნეობრივი ანგარიშიანობის სრულყოფის აუცილებლობას. ამასთან, საბჭოთა მეურნეობებში სრული მეურნეობრივი ანგარიშიანობის დანერგვა და პირდაპირი კავშირების განვითარება ურთიერთკავშირში არიან. სრული მეურნეობრივი ანგარიშიანობა არის ფაქტორი, რომელიც აჩქარებს პირდაპირ კავშირებს საბჭოთა მეურნეობებსა, გადამამუშავებელ მრეწველობასა და ვაჭრობას შორის აგრარულ-მრეწველურ გაერთიანებათა მიმართულებით. თავის მხრივ, პირდაპირი კავშირების გზით პროდუქციის წარმოებისა და რეალიზაციის ორგანიზაცია აუცილებელ პირობებს ჰქმნის მეურნეობრივი ანგარიშიანობის შემდგომი სრულყოფისათვის. საკახის ამ ასპექტში განხილვისას უნდა აღინიშნოს, რომ ეკონომიკურ ლიტერატურაში ზოგჯერ პირდაპირი კავშირები ცალმხრივად არის წარმოდგენილი როგორც კავშირი, რომელიც ზემოქმედებას ახდენს მხოლოდ პროდუქციის გასაღების ორგანიზაციის სრულყოფაზე. აქედან გამომდინარე, პირდაპირი კავშირები აღიარებულია როგორც მხოლოდ რეალიზაციის სფეროს ეკონომიკური კატეგორია.

პირდაპირი კავშირები უწინარეს ყოვლისა წარმოებრივი კატეგორიაა. ის როგორც პარტნიორთა შორის ეკონომიკური ურთიერთობის ახალი ფორმა, რომელიც ტექნიკური პროგრესით არის გამოწვეული, პირველ რიგში წარმოების სფეროში წარმოიშვა და მომწიფდა. მისი ეკონომიკური არსი მდგომარეობს უშუალოდ წარმოების პროცესში საქმიანობის გაცვლაში სოფლის მეურნეობის საწარმოებსა და გადამამუშავებელ მრეწველობას შორის, რომლებიც ერთიმეორესთან დაკავშირებულია რეალიზაციითა და ტექნოლოგიური პროცესების ერთიანობით.

როგორც წარმოებრივი კატეგორია, პირდაპირი ეკონომიკური კავშირები ნიშნავს ურთიერთდაკავშირებულ საწარმოთა წარმოებრივი პროგრამის შეთანხმებას, მათ შორის მუდმივ კონტაქტს, მათი ძალების გაერთიანებას წარმოებისა და აღწარმოების პირობების გაუმჯობესებისათვის. სოფლის მეურნეობის პროდუქტთა და მათგან მრეწველური წარმოების მოხმარების საგანთა წარმოების გადიდებას, მისი ხარისხის ამაღლებას, ნედლეულისა და მზა პროდუქტის წარმოებისა და მასალების ყველა სტადიაზე დანაკარგების მაქსიმალურ შემცირებას მისი მაღალი ხარისხის შენარჩუნებით და ამ ნიადაგზე, მისი სახალხო მეურნეობრივი ეფექტურობის გადიდებას.

პირდაპირი კავშირები მოეწყოა და შემდგომ განვითარდება გეგმაზომიერად. როგორც პროდუქციის წარმოებისა და რეალიზაციის გეგმაზომიერი ორგანიზაციის ერთ-ერთი ფორმა, ის სახალხო მეურნეობრივი დაგეგმვის შემადგენელი ნაწილია, მისი კონკრეტიზაციისა და სრულყოფის შემდგომი საფეხურია. ამასთან დაკავშირებით მართებული არ უნდა იყოს ეკონომისტთა ერთი ნაწილის მტკიცება იმის შესახებ, რომ პირდაპირი კავშირები ვითარდება როგორც სოფლის მეურნეობის პროდუქციის რეალიზაციის დამოუკიდებელი ფორმა, „ცენტრალიზებული დამზადების გარეშე“. მათი აზრით, „გადამამუშავებელი საწარმოების მიერ საბჭოთა მეურნეობებისა და კოლმეურნეობების პროდუქციის დამზადება-გადამამუშავების მოცულობა და სტრუქტურა უნდა

დგინდებოდა კონტრაქტაციის ხელშეკრულებით და არა სახელმწიფოებრივი გეგმის საფუძველზე. ამასთან დაკავშირებით უნდა შევნიშნოთ, რომ ასეთი ხელშეკრულება სოფლის მეურნეობის პროდუქციის დამზადების გეგმის გაძლიერება, მისი შემდგომი დამუშავება და დეტალიზაციაა. პირდაპირი კავშირებისას კონტრაქტაციის ხელშეკრულება იღება განსაზღვრული რაოდენობის საქონლური პროდუქციის სახელმწიფოებრივი გეგმა-შეკვეთის ჩარჩოებში. პირდაპირ კავშირებს ყველაზე დიდი ეფექტის მოტანა შეუძლიათ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა სოციალისტურ საწარმოებს გააჩნიათ მეტნაკლებად ხანგრძლივი პერიოდისათვის გათვალისწინებული, ხელშეკრულებით გეგმაზომიერად რეგულირებადი მყარი კავშირები. ამის აუცილებლობა გამოწვეულია წარმოების მოთხოვნებით, სოფლის მეურნეობის საწარმოთა სპეციალიზაციის ხასიათით, გადამამუშავებასა და ვაჭრობაში პროდუქციის უწყვეტი გარანტირებული მოძრაობის აუცილებლობით. ასეთ შემთხვევაში ადვილია წარმოების პროცესზე მომხმარებლის აქტიური ზემოქმედების მიღწევა ამა თუ იმ პროდუქტზე მოთხოვნილებების ცვლილების შესაბამისად, ყველაფერი ეს გულისხმობს კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ცენტრალიზებული წესით მიმაგრებას გადამამუშავებელ საწარმოებთან, სავაჭრო წერტილებთან და სხვ. ამასთან დაკავშირებით, არ შეიძლება დავეთანხმოთ თვალსაზრისს იმის შესახებ, რომ საბჭოთა მეურნეობების სრულ მეურნეობრივ ანგარიშიანობაზე გადაყვანისას მათზე პროდუქციის მყიდველის მიმაგრება ზემოდან თითქოს აძნელებს სრული მეურნეობრივი ანგარიშიანობის დანერგვას, ბოკავს მეურნეობის ხელმძღვანელობის ინიციატივას⁸. მათი აზრით, საჭიროა პარტნიორის შერჩევაში სრული თავისუფლება. მაგრამ, ასეთი რამ მიზანშეუწონელია რამდენიმე მიზეზის გამო. ჯერ ერთი, საბჭოთა მეურნეობები (ასევე კოლმეურნეობები) და გადამამუშავებელი საწარმოები თვითონ არ არიან დაინტერესებული შემთხვევითი კავშირებით, თავისუფალი ბაზრით. მრავალნი წლის მუშაობის გამოცდილება ცხადყოფს, რომ სოფლის მეურნეობის ცალკეული პროდუქტების წარმოებისა და რეალიზაციის ცენტრალიზებული გეგმა არ აფერხებს მათი წარმოების განვითარებას. პირიქით, სწორედ იმ კულტურათა პროდუქციის წარმოებაში გვაქვს გარღვევები, რომელთაც ნაკლებად მოიცავს სახელმწიფოებრივი გეგმა. პროდუქცია ვერ პოულობს გასაღებას, ფუჭდება, ნაწილობრივ პირუტყვის საკვებად გამოიყენება და ა. შ.

სწორედ ამიტომ, საბჭოთა მეურნეობებსა და გადამამუშავებელ საწარმოებს სჭირდებათ არა თავისუფალი ბაზარი, არამედ ვადების, მოცულობის, ხარისხისა და ასორტიმენტის მხრივ გარანტირებული ყიდვა-გაყიდვა მსხვილი პარტიებით. სოციალიზმის დროს ასეთ მყიდველად გამოდის სახელმწიფო, რომელიც გადამამუშავებელი საწარმოების, დამამზადებელი და სავაჭრო ორგანიზაციების მეშვეობით ახორციელებს საზოგადოებისათვის საჭირო პროდუქტების შეკვეთასა და მიღებას. პრაქტიკა აჩვენებს, რომ ცენტრალიზებული წესით საბჭოთა მეურნეობების ხანგრძლივი ვადით მიმაგრებისას იმ გადამამუშავებელ საწარმოებთან, რომლის სანდღეულო ზონაშიც ისინი შედიან, უზრუნველყოფა პირდაპირი კავშირების დიდი სიმყარე და სიცოცხლისუნარიანობა, ადვილად მიიღწევა შეთანხმება ნედლეულის მოცულობასა და

⁸ Хозрасчет и стимулирование в сельском хозяйстве, М., 1968, стр. 17.

ასორტიმენტზე, ასევე, სხვა საკითხებზე. ამასთან, იგულისხმება, რომ ხელშეკრულება ყოველწლიურად შეიძლება კორექტივის განიციდდეს.

ასრულებენ რა სოფლის მეურნეობის წინაშე მდგარ მთავარ ამოცანას სულ უფრო მეტად დაკმაყოფილდეს მოსახლეობის მზარდი მოთხოვნილებანი სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე, საბჭოთა მეურნეობები და კოლმეურნეობები სათანადო შესაძლებლობისას გეგმავენ იმ სახის საქონლური პროდუქციის წარმოებასაც, რომელიც გათვალისწინებული არ არის სახელმწიფოებრივი გეგმით. მაგრამ დებენ ხელშეკრულებას დამამზადებელ ორგანიზაციებთან. სახელმწიფოებო ურთიერთობა ორმხრივი მატერიალური პასუხისმგებლობით, არ უნდა შეიცვალოს ზემდგომი ორგანოების დავალებებით. აქ დიდი გასაქანი უნდა მიეცეს სოფლის მეურნეობის საწარმოთა ხელმძღვანელობის ინიციატივის ფართოდ გაშლას, რაც დიდად შეუწყობს ხელს მეურნეობრივი ანგარიშიანობის განმტკიცებას და სოფლის მეურნეობის პროდუქტთა სიუხვის შექმნას ჩვენს ქვეყანაში. სოფლისმეურნეობრივი წარმოების შემდგომი სწრაფი განვითარების საქმეში დიდ როლს ასრულებს სოფლის მეურნეობის პროდუქციის დამზადების პოლიტიკაში პარტიის მიერ ჩატარებული ძირეული ცვლილებები. სოფლის მეურნეობის პროდუქტთა შესყიდვის მტკიცე ხუთწლიანი გეგმების შემოღება სოფლის მეურნეობის საწარმოებს საშუალებას აძლევს სწორად განსაზღვრონ წარმოების განვითარების პერსპექტივები სახელმწიფოებრივი გეგმა-შეკვეთებიდან გამომდინარე. ამასთან, ეს არის გარანტია, რომ ცენტრალიზებული გეგმის საფუძველზე წარმოებული პროდუქცია მთლიანად იქნება შესყიდული დამამზადებელი ორგანიზაციების მიერ სახელმწიფოს მიერ დადგენილ ფასებსა და პირობებში. ამით რეალური პირობები შეიქმნა საწარმოთა სპეციალიზაციისა და მათში დარგების კონცენტრაციისათვის, ნათესი ფართობის სტრუქტურის გასაუმჯობესებლად, სწორი თესვბრუნვის შემოღებისათვის, მელიორაციულ და სხვა ღონისძიებათა ჩასატარებლად ხანგრძლივი პერიოდისათვის.

წარმოების დაგეგმვის დარგში საბჭოთა მეურნეობების უფლებათა გაფართოებასთან ერთად დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტსაც, რომ მათ შესაძლებლობა მიეცათ დამოუკიდებლად გადაწყვიტონ მეურნეობრივი საქმიანობის ბევრი მიმდინარე საკითხი. რაც საშუალებას იძლევა უფრო წარმატებით განხორციელდეს ის, ამალდეს წარმოების ეფექტურობა. სწორედ პირდაპირი კავშირების გაძლიერებისაკენ არის მიმართული ის გარემოება, რომ ახალ პირობებში მომუშავე საბჭოთა მეურნეობებს უფლება აქვთ შეიძინონ სამშენებლო მასალები საწარმოებისა და ორგანიზაციებისაგან — დადგენილ ფასებში, ისე, რომ მშენებარე ობიექტის ღირებულება არ აღემატებოდეს ხარჯთაღრიცხვით გათვალისწინებულ ღირებულებას.

დიდი მნიშვნელობა აქვს იმასაც, რომ სრულ მეურნეობრივ ანგარიშიანობაზე მყოფ საბჭოთა მეურნეობებს ნება დაერთოთ რეალიზაცია უყონ დამამზადებელი ორგანიზაციების მიერ მიუღებელ ბოსტნეულს, ხილს, ბალჩეულს, ყურძენს და სხვა მალფუჭად პროდუქტებს, აგრეთვე კარტოფილს, ფრინველს. პროდუქცია შეიძლება მიეყიდოს სახელმწიფოებრივ და კოოპერაციულ ორგანიზაციებს, ასევე გაიყიდოს კოლმეურნეობრივ ბაზრებზე ჩვენი ქვეყნის ყველა ზონაში, მხარეთა შეთანხმებით მიღწეულ ფასებში. ამასთან, აღნიშნული პროდუქცია მეურნეობებს ეთვლებათ სახელმწიფოებრივი გეგმების შესრულებაში (გარდა კოლმეურნეობრივ ბაზრებზე გაყიდულისა). დადგენილია, რომ

დამამზადებელი ორგანიზაციები არ თავისუფლდებიან მატერიალური პასუხისმგებლობისაგან, რომელიც გათვალისწინებულია ხელშეკრულებით პროდუქციის მიღებაზე უარის შემთხვევაში. დამამზადებელი ორგანიზაციების მიერ მიუღებელი პროდუქციის თავისუფალი რეალიზაციის შესახებ საბჭოთა მეურნეობებისათვის მიცემულ უფლებას დიდი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა აქვს. ეს საშუალებას იძლევა მნიშვნელოვნად შემცირდეს პროდუქციის დანაკარგები, ლიკვიდირებულ იქნას არც თუ იშვიათი ხელოვნური ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ბარიერები, რომლის გამოც შეუძლებელია დამამზადებელი ორგანიზაციების მიერ მიუღებელი პროდუქციის გაყიდვა სხვა ოლქში ან რესპუბლიკაში, სადაც მის სინაჯლებს განიცდიან. ასეთი ბარიერების მოსპობით ბოსტნეული, ხილი, ყურძენი და სხვა მალფუჭადი პროდუქცია უფრო სრულად გამოიყენება მოსახლეობის მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად და თავიდან აიცილება მოსალოდნელი მატერიალური ზარალი, რომელიც უნდა განიცადოს ამა თუ იმ საბჭოთა მეურნეობამ დამამზადებელი ორგანიზაციების მიერ მათი პროდუქციის დროულად ან საერთოდ მიუღებლობის გამო. ბევრი საბჭოთა მეურნეობა საერთო სახელმწიფოებრივი ინტერესებისათვის იყენებს მალფუჭადი პროდუქტების რეალიზაციის მათთვის მიცემულ უფლებას და პროდუქციას მიჰყიდის, ხშირ შემთხვევაში, მომხმარებელს, რომელთანაც არ ჰქონია კონტრაქტაციის ხელშეკრულება. მაგალითად, თუ სსრ კავშირის საბჭოთა მეურნეობებმა სრული მეურნეობრივ ანგარიშიანობაზე მუშაობის პირველ თვრამეტ თვეში (წელიწადნახევარში) რეალიზაცია უქნეს დამამზადებელი ორგანიზაციების მიერ მიუღებელ 4 მილიონამდე მანეთის პროდუქციას, 1969 წელს მათ მიერ რეალიზებულ იქნა 22 მილიონ მანეთზე მეტი პროდუქცია⁹. ასეთმა უფლებამ საბჭოთა მეურნეობებს საშუალება მისცა თავიდან აეცდინათ დიდი დანაკარგები. როცა ვეხებით საკითხს პირდაპირი კავშირების შემდგომი გაძლიერებისა და სრულყოფის შესახებ, არ შეიძლება არ აღინიშნოს იმის შესახებ, რომ პირდაპირი კავშირების ორგანიზაცია უშუალოდ აყენებს კონტრაგენტთა ფუნქციების სწორად განსაზღვრის საკითხს.

სოფლისმეურნეობრივი წარმოების სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის დაჩქარებული პროცესი არის გარანტია, რომ მეურნეობებს დაეუტოვოთ მხოლოდ უშუალოდ პროდუქციის წარმოების ფუნქცია; რაც შეეხება ფუნქციას, რომელიც დამახასიათებელი არ არის სოფლის მეურნეობის საწარმოებისათვის, როგორც მწარმოებლებისათვის, კერძოდ პროდუქციის დამზადება, ტრანსპორტირება მოხმარების ადგილამდე და სხვ. მთლიანად უნდა გადაეცეს სხვა ორგანიზაციებს. ამისათვის ჩვენს ქვეყანაში საკმაო გამოცდილება არსებობს. მაგალითად, გაერთიანება „საქკონსერვხილბოსტანმა“ თავის ხელში მოუყარა სოფლის მეურნეობის რიგ მალფუჭად პროდუქტთა დამზადებას, გადამუშავებასა და რეალიზაციას, რამაც დიდად გაზარდა წარმოების ეფექტურობა. საერთოდ, მალფუჭადი პროდუქტების რეალიზაციის დარგში სოფლის მეურნეობის საწარმოთა პირდაპირი კავშირი საეკონომიკურად მაღალეფექტურია. ცალკეობრივი ფასებით პროდუქციის რეალიზაცია ავტომატურად აყენებს მეურნეობებს გააუმჯობესონ ქაღალქებისა და მუშათა დასახლებების მოსახლეობის მომარაგება ახალი ბოსტნეულით, კარტოფილით, ხილით

⁹ Журн. „Вопросы экономики“, № 1, 1972, стр. 51.

და სხვ. ამასთანავე, ამით ძლიერდება და სრულიყოფა წარმოებაზე განაწილებითი ურთიერთობების ზემოქმედება.

დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ რა სოფლის მეურნეობის საწარმოთა მეურნეობრივ-ოპერატიული დამოუკიდებლობის გაფართოებას ახალ ეკონომიკურ პირობებში, სკკპ ცენტრალურმა კომიტეტმა და მინისტრთა საბჭომ დაავალეს საბჭოთა და სოფლის მეურნეობის ორგანოებს ყოველნაირად შეუწყონ ხელი საწარმოთა ინიციატივისა და დამოუკიდებლობის განვითარებას მეურნეობის ეკონომიურ, ანგარიშგებიან გაძღოლაში, არ დაუშვან სხვა ორგანიზაციების ჩარევა მათს მიმდინარე წარმოებრივ საქმიანობაში, მიიღონ აუცილებელი ზომები საბჭოთა მეურნეობებსა და სხვა ორგანიზაციებს შორის მეურნეობრივ ანგარიშთანაზე აგებულ ურთიერთობათა მკაცრად დაცვაში.

დასასრულს, ხაზგასმით უნდა აღენიშნოთ, რომ მთავარი სახალხო მეურნეობრივი პროპორციები, რაც დარგთა შორის წარმოებრივი კავშირების მატერიალური საფუძველია, შეიძლება რაციონალურად დადგინდეს მხოლოდ ცენტრალიზებული დაგეგმვის საფუძველზე. ამ ამოცანის გადაწყვეტის საიმედო ინსტრუმენტი შეიძლება იყოს პროდუქციის წარმოებისა და განაწილების გეგმური დარგთაშორისი ბალანსი. დარგებსა და სოციალისტურ საწარმოებს შორის რაციონალური წარმოებრივი კავშირების გეგმიანი ორგანიზაციის პრობლემა, ხელმძღვანელობის ცენტრალიზებული მეთოდის დახმარებით, მით უფრო რთული ხდება, რაც უფრო ვითარდება ქვეყნის ეკონომიკა. ამიტომ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მწარმოებლური ძალების განვითარების კვალობაზე ეკონომიკური ურთიერთობების განუწყვეტლივ სრულყოფას. ეს უკანასკნელი კი მთლიანად უნდა ემყარებოდეს სოციალისტური წარმოების წესის ობიექტური ეკონომიკური კანონების გამოყენებას, წარმოების განვითარებაში მატერიალური სტიმულების როლის გამოყენებას, საბჭოთა მეურნეობებისა და კოლმეურნეობების გაძღოლაში დემოკრატიული პრინციპების განმტკიცებას. სოფლის მეურნეობის დაგეგმვის სრულყოფა ეკონომიკური სტიმულების ფართოდ გამოყენების საფუძველზე სახალხო მეურნეობის ამ უმნიშვნელოვანეს დარგში წარმოების საზოგადოებრივი ეფექტურობის გადიდების აუცილებელი პირობაა.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტმა)

ლილა გუგუშვილი

ობიგაციის როლი სოფლის მეურნეობის განვითარებაში (1933—1937)

კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის ხელმძღვანელობით სახალხო მეურნეობის განვითარების პირველი ხუთწლიანი გეგმა საბჭოთა ხალხმა წარმატებით შეასრულა ვადაზე აღრე — ოთხ წელიწადსა და სამ თვეში, საბჭოთა კავშირი ჩამორჩენილი აგრარული ქვეყნიდან გადაიქცა მძლავრ, ახალი ტექნიკით აღჭურვილ, ინდუსტრიულ ქვეყანად; ამასთანავე, „პირველ ხუთწლედში გადამწყვეტი წარმატებები იქნა მოპოვებული სოფლის გარდაქმნის საქმეში; ღარიბი და საშუალო გლეხური მეურნეობები (61,5%) გაერთიანდნენ კოლმეურნეობებში. მარცვლეულისა და მეცხოველეობის პროდუქტების საწარმოებლად შეიქმნა ახალი საბჭოთა მეურნეობების ფართო ქსელი. სოფლის მეურნეობა მტკიცედ დადგა განვითარების სოციალისტურ გზაზე¹. ამრიგად, სსრ კავშირი წვრილ-გლეხური წარმოების ქვეყნიდან გადაიქცა მსოფლიოში ერთ-ერთ მოწინავე ქვეყნად, მაღალგანვითარებული სოფლის მეურნეობით.

პირველი ხუთწლიანი წარმატებით შესრულების შემდეგ საბჭოთა ქვეყანა შეუდგა მეორე ხუთწლიანი გეგმის განხორციელებას. სკპ(ბ) XVII პარტიულმა კონფერენციამ (1932) მიიღო სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების მეორე ხუთწლიანი გეგმის დირექტივები, ხოლო პარტიის XVII ყრილობამ (1934) დაამტკიცა მეორე ხუთწლიანი გეგმა, სადაც განისაზღვრა მთავარი ეკონომიკური ამოცანა: „მეორე ხუთწლიანი პერიოდს და გადამწყვეტ სამეურნეო ამოცანას წარმოადგენს მთელი სახალხო მეურნეობის რეკონსტრუქციის დამთავრება, სახალხო მეურნეობის ყველა დარგისათვის უახლესი ტექნიკური ბაზის შექმნა“², — ამ ამოცანის სოფლის მეურნეობაში განხორციელებისათვის საჭირო იყო კოლექტივიზაციის დამთავრება და სოფლის შემდგომი ტექნიკური რეკონსტრუქცია, ხოლო ამ უკანასკნელის განხორციელების ერთ-ერთ პირობად ყრილობას მიაჩნდა, ირიგაციული სამუშაოების ჩატარების შედეგად, სარწყავი ფართობის გაზრდა მილიონი ჰექტარით³.

პარტიის XVII ყრილობაზე მიღებულ გეგმის შესაბამისად, საქართველოში დიდი მუშაობა გაიშალა სახალხო მეურნეობის შემდგომი რეკონსტრუქციისათვის, რომლის განხორციელების კვალობაზე შეიქმნა მძლავრი მრეწვე-

¹ Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933—1940 гг., М., 1969, стр. 352.

² სკპ ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში, ნაწ. III, თბ., 1956, გვ. 207.

³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.), М., 1967, стр. 496.

ლობა და სოფლის მეურნეობაც მტკიცედ დაადგა სოციალისტური განვითარების გზას. საქართველოში საბოლოოდ ვაიმარჯვა კოლმეურნეობრივმა წყობამ, რამაც უზრუნველყო სოფლის უდიდესი მეურნეობრივი, პოლიტიკური და კულტურული ზრდა: „1937 წლის 1 ივლისისათვის საქართველოში იყო სულ 4 249 კოლმეურნეობა 375 116 კომლით. ეს სოფლის მთელი მშრომელი მოსახლეობის 76,6 პროცენტს უდრის. კოლმეურნეობებს უჭირავს მთელი სახანე-სათესი მიწის 82,8 პროცენტი“⁴.

სახალხო მეურნეობის რეკონსტრუქციის დამამთავრებელ პერიოდში საქართველოს სოფლის მეურნეობის ძირითად ამოცანად დისახა სოფლის მეურნეობის კულტურების მოსავლიანობის გადიდება, განსაკუთრებით — ტექნიკური და სპეციალური კულტურების (ჩაი, თამბაქო, ციტრუსები) დანერგვა და ათვისება.

აღნიშნული ამოცანის განხორციელებისათვის უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებას წარმოადგენდა მიწის ახალი ფართობების ათვისება იმ რაიონებში, სადაც ზემოხსენებული კულტურები მოჰყავდათ; ეს სამუშაო კი პირველ რიგში უნდა შესრულებულიყო წყალთა მეურნეობის მშენებლობის ფართო პროგრამის საფუძველზე.

საქართველოს ხელსაყრელი ბუნებრივი და ისტორიული პირობები საშუალებას იძლეოდა წყალთა მეურნეობის სამუშაოების ჩატარების შედეგად შექმნილიყო სახალხო მეურნეობისათვის საჭირო ნედლეული (ბამბა, შაქრის ჰარხალი); ამასთანავე, მრეწველობისათვის უნდა მიგვეწოდებინა იშვიათი ნედლეული (რამი, სუბტროპიკული კულტურები), რომლის ერთადერთი მიწოდებელი მხოლოდ საქართველოს სსრ იყო. სარწყავი მიწათმოქმედება აგრეთვე აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა მევენახეობა-მებაღეობის, მებაღეობა-მეზოსტენობის, აგრეთვე პროდუქტიული მეცხოველეობის განვითარებისათვის, ზემოხსენებული დარგების აღმავლობა სოციალისტური სექტორის ბაზაზე წარმოადგენდა სოფლის მეურნეობის რეკონსტრუქციის საფუძველს.

სკპ(ბ) 1931 წლის 31 ოქტომბრის დადგენილების შემდეგ (ირიგაციულ სამუშაოთა გაუმჯობესების შესახებ) სარწყავ სისტემათა უკეთ მომსახურების მიზნით შეიცვალა წყალთა მეურნეობის ადმინისტრაციული დაყოფა: 1933 წლიდან წყალთა მეურნეობის 14 რაიონისა და ინიერტული სისტემის 3 სამმართველოს ნაცვლად შეიქმნა წყალთა მეურნეობის 17 რაიონი და ერთი სამმართველო (ალაზანი)⁵. ამ ღონისძიების გატარებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რამდენადაც იგი საშუალებას იძლეოდა ცალკეული სარწყავი სისტემების ხასიათისა და თავისებურებების უკეთ შესასწავლად, მათი ნაკლის გამოსავლენად და დროულად აღმოსაფხვრელად.

1934 წლის ივლისიდან საქართველოს წყალთა მეურნეობა დაქვემდებარა მიწათმოქმედების სახალხო კომისარიატის მარცვლეულის სამმართველოს; ხოლო 1935 წლის დასაწყისიდან საქართველოს წყალთა მეურნეობა თავად იყო წარმოდგენილი როგორც ცალკე სამმართველო მიწათმოქმედების სახალხო კომისარიატის შემადგენლობაში⁶. 1936 წელს წყალთა მეურნეობის ადმინისტრაციულ დაყოფაში კვლავ ცვლილებები მოხდა: სარწყავ სისტემათა საქსპლოა-

⁴ გაზ. „კომუნისტი“, 1 ნოემბერი, 1937.

⁵ ЦГАОРСС СССР, ф. 591, оп. 1, л. 58, а. 56.

⁶ იქვე.

ტაციო სამსახურის უკეთ უზრუნველყოფის მიზნით შეიქმნა წყალთა მეურნეობის 9 რაიონი, 9 სასისტემო სამმართველო და 12 ჰიდროტექნიკური პუნქტი⁷. სასისტემო სამმართველოები, წყალთა მეურნეობის რაიონები და ჰიდროტექნიკური პუნქტები ემსახურებოდნენ სარწყავ და ამოსაშრობ ფართობებს, აგრეთვე აწარმოებდნენ ბრძოლას წყალდიდობის წინააღმდეგ. საერთო ირიგაციული ფართობის გადიდების საქმეში დიდი როლი შეასრულეს სარწყავ სისტემათა ექსპლოატაციის ღონისძიებებმა.

მიუხედავად დიდი წარმატებებისა, მეორე ხუთწლედში წყალთა მეურნეობაში იყო ზოგიერთი ნაკლოვანება: სრულყოფილად არ ხდებოდა სარწყავი ფართობების ათვისება, არადაამაკმაყოფილებლად მუშაობდნენ დიდი სახალხო-მეურნეობრივი მნიშვნელობის მსხვილი სარწყავი სისტემები, სარწყავი ობიექტების მშენებლობა ხშირად იწყებოდა სათანადო პროექტის გარეშე, არასაკმარისად ხდებოდა მშენებლობათა დაფინანსება; ამასთანავე, ნაქლები უურადლება ექცეოდა, სარწყავ სისტემათა ექსპლოატაციას და სხვ.

ირიგაციის დარგში არსებულ ნაკლოვანებებზე ყურადღება გაამახვილა საქართველოს კომპარტიის (ბ) IX ყრილობამ (1934) და აღნიშნა, რომ „მსხვილი საირიგაციო მშენებლობის მდგომარეობის შემოწმებამ აღმოაჩინა სერიოზული დეფექტები ამ დარგში. მშენებლობა ვითარდება სათანადო საპროექტო მომზადების გარეშე... განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მშენებლობის დაუსრულებელი გაჭიანურება... საირიგაციო სისტემების ჩაბარება საექსპლოატაციოდ ხდება არსებითი დეფექტებით, რამაც გამოიწვია მთელ რიგ ძირითად ნაგებობათა გაფუჭება“⁸. მშენებლობის გაჭიანურების ძირითად მიზეზად ყრილობას მიაჩნდა საძიებო-საპროექტო მუშაობის მოუწყობლობა, მისი არარეგულარული წარმოება; აგრეთვე — ტექნიკურ-ეკონომიკური დოკუმენტაციის დაგვიანება.

ამრიგად, მეორე ხუთწლედში საქართველოს წყალთა მეურნეობის მუშაობაში გამოამჟღავნებელი დეფექტების გამოსასწორებლად კომპლექსური ამოცანები იდგა: დაწყებული ირიგაციული მშენებლობების დამთავრება, რომელთაც დიდი სახალხო-მეურნეობრივი მნიშვნელობა ჰქონდათ; იმ სარწყავ სისტემათა მშენებლობის დაწყება, რომელთა პროექტი მზად იყო და ამიერკავკასიის სახალხო მეურნეობის განვითარებისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა; სარწყავ სისტემათა ტექნიკური მდგომარეობისა და ექსპლოატაციის გაუმჯობესება; მეცნიერულ-კვლევითი მუშაობისა და საპროექტო-საძიებო სამუშაოთა შემდგომი გაფართოება.

კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის მიერ გატარებულ ღონისძიებათა შედეგად ეს ამოცანები ძირითადად გადაიჭრა. მეორე ხუთწლედში წყალთა მეურნეობამ ვაითვალისწინა აუცილებელ სამუშაოთა ჩატარება, რის შედეგადაც შესაძლებელი იქნებოდა დასახულ ამოცანათა განხორციელება. ქვემოთმოყვანილ ცხრილში (1) მოცემულია დასახულ ღონისძიებათა შესრულებისათვის გათვალისწინებული ახალი და რეკონსტრუირებული ფართობის მორწყვა და გაწყლიერება.

⁷ ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 1, д. 137, л. 25.

⁸ საქართველოს კომპარტიის (ბ) IX ყრილობა (სტენოგრაფიული ანგარიში), თბ., 1935, გვ. 137—138.

ცხრილი 1

 1933—1937 წლებში გვემით გათვალისწინებულა ახალი და რეკონსტრუირებული
 ფართობი (ათას ჰექტარობით)^ა

წლები	მორწყვა		სულ	გაწყლიერება
	ახალი ფართობი	რეკონსტრუირებული		ახალი ფართობი
1933	46,8	23,4	70,2	49,6
1934	38,8	42,5	81,3	50,0
1935	34,3	5,5	39,8	—
1936	43,1	16,5	59,6	—
1937	22,1	5,7	27,8	8,0
სულ	185,1	93,6	278,7	107,6

როგორც ცხრილიდან ჩანს, ხუთწლედის ბოლოს გათვალისწინებული იყო 278,7 ათასი ჰექტარი სარწყავი ფართობის ათვისება.

მეორე ხუთწლედში მსხვილ ირიგაციულ მშენებლობათა ობიექტები იყოფოდა ორ ჯგუფად: I — გარდამავალი სარწყავი სისტემები, რომელთა მშენებლობა მიმდინარეობდა და უნდა დამთავრებულიყო მეორე ხუთწლედში (ესენია ალაზნის, ტირიფონის და „საბჭოთა-მაშველის“ სარწყავი სისტემები); II — მშენებლობები, რომლებიც იწყებოდა მეორე ხუთწლედში (გორგულ-არალის, შირაქის (გაწყლიერება), კეზვის, სალთვისის, სიდანლუდის, ხობოთლის ჰალეების და სხვ.).

საქართველოს სსრ ცენტრალურმა საკონტროლო კომისიამ და მუშათა და გლეხთა ინსპექციამ 1933 წელს მიიღეს დადგენილება საქართველოში მსხვილი ირიგაციული სისტემების მშენებლობის შესახებ, სადაც აღნიშნული იყო, რომ ალაზნის, ტირიფონის და „საბჭოთა-მაშველის“ სარწყავი სისტემები რწყავდნენ 96 ათას ჰექტარს, რითაც შესაძლებელი ხდებოდა, რომ ექსტენსიური მარცვლეულის რაიონები გარდაქმნილიყო მევენახეობის, მეთამბაქოეობის, ხარისხოვანი მეხილეობის, საზამთრო და ადრეული მებაღეობის, სუბტროპიკული კულტურების რაიონებად. საკითხის ამ ასპექტში განხილვისას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ზემოხსენებულ სარწყავ სისტემებს, ამიტომ ჩვენ განვიხილავთ, თუ როგორი იყო მორწყვის ეკონომიკური მაჩვენებლები მათს სარწყავ ტერიტორიაზე.

ალაზნის სარწყავი სისტემის ექსპლოატაციაში გადაცემას ღიდი სახალხო მეურნეობრივი მნიშვნელობა ჰქონდა, მიუხედავად იმისა, რომ არხი მთლიანად არ იყო დამთავრებული და ჭრაც ჩასატარებელი იყო სამუშაოთა მთელი რიგი, მაინც ირწყვებოდა სოფლის მეურნეობის კულტურების უმრავლესობა ზოგიერთი იმდენი, რამდენიც გათვალისწინებული იყო, ხოლო ზოგი კულტურა — იმაზე ნაკლები, რამდენსაც ვარაუდობდნენ. მაგალითად, 1933

^ა ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 4, д. 55, л. 9.

წელს პირველი მორწყვის დროს გათვალისწინებული იყო სულ 23 931 ჰა ფართობის მორწყვა, მაგრამ მოირწყო 9755 ჰა¹⁰ (სარწყავი ფართობის შემცირება გამოიწვია ალაზნის სარწყავი ზონიდან ბამბის კულტურის ამოღებამ), მეორე მორწყვის დროს გათვალისწინებული იყო 12 187 ჰა და მოირწყო 9 329 ჰა; მესამე მორწყვის დროს კი მოირწყო მხოლოდ 198 ჰექტარი¹¹.

1934 წ. 19 აპრილს საქართველოს სახალხო კომისართა საბჭოს დადგენილების მიხედვით, ალაზნის მშენებლობაზე დარჩენალი სამშენებლო სამუშაოები 1935 წლის ბოლოს უნდა დამთავრებულიყო და ამ მხრივ დიდი მუშაობაც გაიშალა: 1935 წ. 1 იანვრისათვის ახალი სარწყავი ფართობი შეადგენდა 30 878 ჰა¹², ხოლო 1936 წელს ალაზნის სარწყავ ზონაში მოირწყო 33 874 ჰექტარი ფართობი¹³. სოფლის მეურნეობის კულტურების მოსავლიანობის ზრდა ალაზნის ველზე მორწყვამდე უმნიშვნელო იყო და მერყეობდა ერთ ჰექტარზე (ცენტნერობით)¹⁴: შემოდგომის ხორბალი — 6,6—7,3; სიმინდი — 9,8—13,1; გაზაფხულის ქერი — 7,3—8,3; თამბაქო 6,5. მორწყვის შემდეგ მოსავლიანობა გაიზარდა შემდეგნაირად¹⁵: შემოდგომის ხორბალი — 10,7; სიმინდი — 14,0; გაზაფხულის ქერი — 16,0; თამბაქო — 8,4. მონაცემებიდან კარგად ჩანს სარწყავი კულტურების მოსავლიანობის ზრდა და, მაშასადამე, მორწყვის ეფექტურობაც სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარების შედეგად. ალაზნის ველის ირიგაციული სამუშაოებისათვის მეორე ხუთწლეულში გათვალისწინებული იყო კაპიტალდაბანდებათა შემდეგი რაოდენობა (ათას მანეთობით): 1933 წ. — 1 187, 1937 — 1 600, 1935 წ. — 1 476; ხოლო ამავე წლების მიხედვით შესაბამისად დაიხარჯა (ათას მანეთობით): 1 282, 1 508,9, 1 225, 1 573,9¹⁶.

ტირიფონის ველზე მეორე ხუთწლეულამდე მორწყული საერთო ფართობი შეადგენდა 12 300 ჰექტარს, ხოლო მეორე ხუთწლეულში გათვალისწინებული იყო 1 900 ჰა ახალი და 12 400 ჰა რეკონსტრუირებული ფართობის მორწყვა. 1933 წელს ტირიფონის სარწყავი სისტემით მოირწყო 10 000 ჰა ახალი ფართობი, 1935 წელს კი ტირიფონის ველზე ირწყევბოდა 24 067 ჰექტარი ფართობი, რომელიც სოფლის მეურნეობის ცალკეული კულტურებისთვის შემდეგნაირად ნაწილდებოდა (ჰექტარობით)¹⁷: ბალსა და ვენახს ეკავა 4 267, ბოსტნეულ-ბაღჩეულს — 1 748 ჰა, მარცვლეულს (ხორბალი და სიმინდი) — 16 640, ნათეს ბალახს — 293, შაქრის ჭარხალს — 1 113 (სულ — 24 067 ჰა).

ახლა ენახოთ რა მდგომარეობა იყო 1928 წელს¹⁸: ბალს და ვენახს ეკავა 1 667 ჰა, ბოსტნეულ-ბაღჩეულს — 144 ჰა, სახნავს — 11 672 ჰა, სულ — 13 383 ჰა.

¹⁰ ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 4, д. 60, л. 35.

¹¹ იქვე.

¹² ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 4, д. 21, л. 21.

¹³ იქვე, л. 98, л. 69.

¹⁴ იქვე, л. 91, л. 44.

¹⁵ იქვე, л. 45.

¹⁶ მონაცემები აღებულია წაგნებიდან: Народно-хозяйственный план ССР Грузии на 1934 год; Тб., 1934, стр. 80; Народно-хозяйственный план ССР Грузии на 1936, г., Тб., 1936, стр. 47 და ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 5, д. 4, л. 154.

¹⁷ ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 5, д. 4, л. 16.

¹⁸ იქვე.

1936 წელს მორწყული ფართობი მთლიანად შეადგენდა 25 789 ჰექტარს, რომელთაგან ბალსა და ვენახს ეჭირა 5 574 ჰა, ბოსტნეულ-ბალჩეულს — 759 ჰა, სახნავს — 17 079 ჰა, შაქრის ჭარხალს — 1101 ჰა¹⁹. როგორც ვხედავთ, უკანასკნელ წლებში სოფლის მეურნეობამ ტირიფონის სარწყავ ზონაში მნიშვნელოვანი ძვრა განიცადა, რაც გამოიხატა სარწყავი ტერიტორიის უფრო ინტენსიურ გამოყენებაში. ამასთან, მეორე ხუთწლეულში სარწყავ ტერიტორიაზე დიდი ადგილი უკავია ახალ კულტურას — შაქრის ჭარხალს. ტირიფონის სარწყავი სისტემის სამშენებლო სამუშაოებისათვის გამოიყო თანხა (ათას მანეთობით)²⁰: 1933 წელს — 385, 1934 წ. — 650, 1935 წ. — 700, 1936 წ. — 600. 1937 წელს მშენებლობაზე დახარჯული თანხა შეადგენდა 6 192 ათას მანეთს.

ტირიფონის არხის დარჩენილი სამუშაოს ერთ-ერთ დამაპრაკლებელ მომენტს წარმოადგენდა მისი დაფინანსება ხან საკავშირო და ხან რესპუბლიკური ბიუჯეტიდან, რესპუბლიკის ბიუჯეტიდან მიღებული თანხა, მშენებლობისათვის არ იყო საკმარისი, ამიტომ მეორე ხუთწლეულში ვადაქრით დისკვა საკითხი, რათა მშენებლობა გადასულიყო მთლიანად საკავშირო ბიუჯეტზე.

„ს ა ბ ჭ ო თ ა-მ ა შ ვ ე ლ ი ს“ არხი. საქართველოს სსრ ცენტრალური საკონტროლო კომისიისა და მუშათა და გლეხთა ინსპექციის პრეზიდიუმის 1933 წლის დადგენილებაში ერთ-ერთ ზუნქტად შეტანილი იყო „მაშველის“ სარწყავი სისტემისათვის სათავე ბარაჯის მშენებლობის დაწყება რიონჰესის საგუბრის აგებასთან დაკავშირებით. მეორე ხუთწლეულში მიმდინარეობდა აგრეთვე „I საბჭოთა“ და „მაშველის“ არხების შემაერთებელი ტოტის აგება. ბარაჯის ღირებულება შეადგენდა 1 055,3 ათას მანეთს, შემაერთებელი ტოტისა კი — 194,3 ათას მანეთს. ეს სამუშაოები დაიწყო 1933 წელს და დამთავრდა 1935 წელს. 1933 წელს „მაშველის“ არხის მშენებლობისათვის გამოიყო 495 ათასი მანეთი, 1937 წელს კი — 500 ათასი მანეთი²¹.

ამ რაიონის მორწყვის ეკონომიკური ეფექტურობა კარგად ჩანს, თუ ერთ-მანეთს შევადარებთ 1929 და 1935 წწ. სარწყავ ფართობს. 1929 წ. „საბჭოთა-მაშველის“ არხებით მორწყულ ფართობზე ირწყევებოდა ბაღი და ბოსტანი — 503 ჰა, სახნავი — 6 640 ჰა, სათიბი 99 ჰა (სულ — 7 242 ჰექტარი). სარწყავი ფართობი 1935 წელს საგრძნობლად გაიზარდა და შეადგინა 12 726 ჰა, აქედან: 10 316 ჰა-ს რწყავდა „მაშველის“ არხი, ხოლო 2 410 ჰა-ს „I საბჭოთა“ არხი. მთლიანი სარწყავი ფართობი სოფლის მეურნეობის ცალკეული კულტურებისათვის ასე განაწილდა: ბალსა და ბოსტნეულს ეკავა 1 648 ჰა, სიმინდსა და ტექნიკურ კულტურებს (არაქისი და სხვ.) — 10 929 ჰა, სარწყავ სათიბს — 149 ჰა.

ამრიგად, მსხვილი სარწყავი სისტემების ირგვლივ გაშლილმა დიდმა მუშაობამ მეორე ხუთწლეულში სათანადო შედეგი გამოიღო: „... საქართველოს სოფლის მეურნეობას შეემატა ათასობით ჰექტარი ახალი, ნაყოფიერი მაღალმოსავლიანი მიწა“²².

¹⁹ ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 5, л. 109, л. 12.

²⁰ იქვე, л. 81, л. 17.

²¹ Народно-хозяйственный план ССР Грузии на 1934 г., Тб., 1934, стр. 80.

²² საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობა 1921—1967, პროფ. ლ. გუგუშვილის რედაქციით, თბ., 1967, გვ. 373.

მეორე ხუთწლეულში განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა ახალი სარწყავი სისტემების მშენებლობის საკითხს, რასაც ფრიად აქტუალური სახალხო-მეურნეობრივი მნიშვნელობა ჰქონდა. ერთ-ერთ ობიექტს წარმოადგენდა გორგულ-არალის (ქობლიან-ჩაის) სარწყავი სისტემა.

სარწყავი ტერიტორია მდებარეობს ადიგენის ადმინისტრაციულ რაიონში, მდ. ქობლიან-ჩაის მარჯვენა სანაპიროზე, სოფლების — გორგულსა და არალს შორის, საიდანაც წარმოსდგა ამ არხის სახელწოდება.

სავარაუდო მოსარწყავი ფართობი შეადგენდა 1 090 ჰა-ს, რომლიდანაც 1935 წელს ადგილობრივი ძველი სისტემით ირწყვებოდა 444 ჰა²³, ეს არის მაღალხარისხოვანი მეხილეობის რაიონი, მაგრამ ხანგრძლივი გვალვა ხშირად იწვევს მოუსავლიანობას, ამიტომ მორწყვა აქ აუცილებელი ფაქტორია მოსახლეობის კეთილდღეობის ამაღლებისა და მეხილეობის განვითარებისათვის. მეორე ხუთწლეულის დასაწყისში აღნიშნული რაიონის სარწყავი ფართობის 86% ეკავა სახნავს, რომელზეც ჭარბობდა გაზაფხულის მარცვლეული, მთელი ფართობის დაახლოებით 12% კი დაკავებული ჰქონდა ბალს; დანარჩენი ტერიტორია გამოუყენებელი იყო. მორწყვის შედეგად განვითარებული მეურნეობის პირობებში ძირითადი მაჩვენებლების ზრდა გამოიხატება შემდეგნაირად: სარწყავი ფართობი ბალსთვის ნაცვლად 107 ჰა-სა დაიკავეს 784 ჰა, ბოსტანი კი ნაცვლად 15 ჰა-სა — 100 ჰა, საერთო წმინდა შემოსავალი გაიზარდა 6-ჯერზე მეტად.

არხის მშენებლობა დაიწყო 1934 წელს, შესაბამისი პროექტის მიხედვით. 1937 წლის 1 იანვრისათვის ნაგარაუდები იყო სათავე ნაგებობისა და მავის-ტრალური არხის იმ ნაწილის დამთავრება, რომელიც უზრუნველყოფდა 260 ჰა სარწყავ ფართობს. მშენებლობის ღირებულება 1934 წელს შეადგენდა 950 ათას მან., ხოლო 1937 წელს დახარჯული თანხა შეადგენდა 945 ათას მანეთს.

მეორე ხუთწლეულში ახლად დაწყებული ირიგაციული სამუშაოებიდან განსაკუთრებული ადგილი უკავია შირაქის ველის გაწყლიერებისა და მორწყვის პრობლემას. ეს არის ვრცელი ზევანი, რომელიც მდებარეობს სიღნაღის სამხ.-აღმოსავლეთით, ალაზანსა და იორს შორის. ამ ტერიტორიას უხსოვარი დროიდან იყენებდნენ ზამთრის საძოვრებად კახელები და მთიელი მოსახლეობა. შემდგომ ამ ადგილებში საცხოვრებლად ჩამოსახლება იწყეს საქართველოს მაღალმთიანი რაიონებიდან²⁴. ვაქა-ფშაველა წერდა: „მთის ხევსა და ღელეებში, რაც საცოდავი სახნავი მინდვრები იყო გამოიფიტა და მოსავალს აღარ იძლევა, ტყე გაიკაფა და ახალი კლდე უაღრესად გასალდა და გატიტვლა, რადგან საქონელს ნეკერთა კვებავდნენ. მთის საქოვარი იმდენი არაა, რომ საქონელი შეინახონ ბლომად და იმით ირჩინონ თავი. მაშ რა უნდა ჰქნან, რომ შიმშილით არ გასწყდნენ?“²⁵ და მეორე ადგილზე აცხადებდა: „ვისაც აქვს სურვილი შეუძლიან დასახლდეს შირაქში, დამშლელი არაეინ არის“²⁶.

1905 წლისათვის მთიელებმა შირაქის ველზე დაარსეს სამი დიდი სოფელი: ზემო ქედი, ქვემო ქედი და არხილოსკალი²⁷. შირაქის ველის დასახლების

²³ ЦГАОРСС ГССР, ф. 660, оп. 1, д. 4650, л. 3.

²⁴ ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 4, л. 14, л. 64.

²⁵ ვაქა-ფშაველა, ტ. IV, თბ., 1956, გვ. 163.

²⁶ იქვე, გვ. 233.

²⁷ ЦГАОРСС ГССР, ф. 288, оп. 1, д. 2390, л. 144.

შემდეგ დღის წესრიგში დადგა სასმელი და მეურნეობრივი წყლით ლეობის უზრუნველყოფის საკითხი, რადგან წყლის უქონლობა აძნელებდა სოფლის მეურნეობის განვითარებას; განსაკუთრებული წინააღმდეგობა ექმნებოდა მეცხოველეობის განვითარებას, ამასთან, დიად ფერხდებოდა შირაქის სამხრეთით მზარდი ნავთობის მრეწველობის ათვისება.

ამრიგად, გაწყლიერება ამოსავალი წერტილია ამ მდიდარი რაიონის მწარმოებლურ ძალთა სწრაფი განვითარებისათვის. საკითხის აქტუალობამ განაპირობა 1934 წლის 2 ივლისს საქართველოს სსრ ეკონომიური საბჭოს გადაწყვეტილება შირაქის წყალგაყვანილობის მშენებლობის შესახებ. პროექტი იმავე წელს დაამტკიცა საქართველოს სსრ სახალხო კომისართა საბჭომ და მაშინვე დაიწყო წყალგაყვანილობის მშენებლობა; პირველ რიგში გათვალისწინებული იყო მხოლოდ ზემო ქედის, ქვემო ქედისა და არხილოსკალოსათვის წყლის მიწოდება მდ. ალაზნიდან მექანიკური გზით.

შირაქის ველის გასაწყლიერებელი ტერიტორია შეადგენდა 34 595 ჰა ფართობს. 1934 წ. მეურნეობათა რიცხვი აღემატებოდა 1 305-ს; 192 000 სული ცხვრით, 8 920 სული მსხვილფეხა რქიანი საქონლით და 1 335 ცხენით²⁸. შირაქის ველის მორწყვისა და დასახლების შემდეგ გათვალისწინებული იყო ინტენსიური მიწათმოქმედების მოწყობა; კერძოდ, 8,0 დეს. სახნავი მიწა შემდეგნაირად გამოიყენებოდა (%-ობით): ხორბალი — 30%, ქერი — 20%, სიმინდი — 5%, მზესუმზირა — 5%, ბალახი (იონჯა) — 40%²⁹.

მშენებლობის ღირებულება შეადგენდა 2 006 ათას მან., სოლო წლების მიხედვით დაიხარჯა (მანეთობით): 1934 წ. — 273 000; 1935 წ. — 1 მლნ, 1936 წ. — 900 000, 1937 წ. — 364 000; 1937 წ. მთლიანად დახარჯული თანხა უდრიდა 2 307 000 მან.³⁰ შირაქის წყალგაყვანილობის მშენებლობა დამთავრდა ომის შემდეგ.

კეხვის სარწყავი არხი, რომლის მშენებლობა დაიწყო 1937 წელს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ობიექტია პატარა სარწყავ სისტემათა შორის. პროექტით გათვალისწინებული სარწყავი ფართობი მდებარეობს სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში (სტალინირის ადმინისტრაციულ რაიონში, გორის რკინიგზის სადგურიდან 32 კმ-ის დაშორებით) მდ. მტკვრის შენაკადების: დიდი ლიახვის, აღმ. ფრონესა და ტილიანის ქვემო წელზე³¹. აღნიშნული ტერიტორია, რომელიც გორის რაიონის ბუნებრივი გაგრძელებაა, წარმოადგენს მაღალხარისხოვანი მეხილეობის რაიონს მთელს ამიერკავკასიაში და იძლევა სრულფასოვან საექსპორტო ხილს.

სარწყავი ტერიტორიის საერთო ფართობი უდრის 7 700 ჰექტარს; აქედან 1 300 ჰა-მდე ფართობს რწყავდა კეხვის ძველი არხი, მაგრამ — არადამაკმაყოფილებლად. კეხვის სარწყავი სისტემის მშენებლობის საკითხი დაისვა 1933 წელს. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს სსრ მიწათმოქმედების სახალხო კომისარიატის 1933 წლის 6 ნოემბრის დადგენილებას კეხვის არხის ზონაში (სამხ. ოსეთში) სარწყავი ფართობის გადიდების შესახებ;

²⁸ ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 4, д. 97, л. 10.

²⁹ ბ. ხასია, სოციალისტური მიწათმოქმედების განვითარება საქართველოში, II, თბ., 1968, გვ. 244.

³⁰ ЦГАОР С ГССР, ф. 591, оп. 4, д. 109, л. 12.

³¹ იქვე, оп. 1, д. 97, л. 15.

ხოლო იმავე სადირექტივო ორგანოს 1934 წლის 10 ნოემბრის დადგენილებით განსაზღვრული იყო ამ რაიონის შემდგომი განვითარების წარმართვა მეხილეობის, მევენახეობის, მებოსტნეობისა და მეცხოველეობის განვითარების გზით³². 1936 წელს დამტკიცდა არხის პროექტი, რომლის ღირებულება 1936 წლის ფასებით უდრიდა 3 080 ათას მანეთს. პროექტით გათვალისწინებული იყო 32 ჰა ფართობის მორწყვა (რომელთაგან 1 ათასი ჰა მდებარეობდა გორის რაიონში), აქედან 2 075 ჰა იყო ახალი სარწყავი ფართობი, ხოლო 1 125 ჰა რეკონსტრუირებული.

მეორე ხუთწლეულში მიმდინარეობდა პატარა სარწყავი სისტემების მშენებლობა და რეკონსტრუქციის სამუშაოები. ესენი იყო: ხოხოლის ქალაქის, დოღლაურის ველის, სკრაქარელის, მუხრანის, სალთვისის, სოღანლელის, ფარეხი-ახალციხის, ბორჩალოსი და სხვა სარწყავი სისტემები.

ამრიგად, მეორე ხუთწლეულში მნიშვნელოვანი მუშაობა მიმდინარეობდა როგორც დაწყებული დიდი სარწყავი სისტემების მშენებლობის დამთავრებისათვის, ასევე ახალმშენებლობათა ჩასატარებლად.

1935 წლის გაზაფხულის მონაცემების მიხედვით ჩვენს რესპუბლიკაში მთელი სარწყავი ფართობი შეადგენდა 229 876 ჰა-ს, რაც სექტორების მიხედვით შემდეგნაირად იყო წარმოდგენილი:

საბჭოთა მეურნეობებზე მოდიოდა	9,7%
კოლმეურნეობებზე	45,0%
ერთპიროვნულ მეურნეობებზე	45,3%

მონაცემებიდან ჩანს, რომ კოლმეურნეობათა სარწყავი მიწების ხვედრითი წონა საერთო ფართობიდან უკვე მნიშვნელოვნად გაიზარდა.

პროფ. ნ. იაშვილი წერს: „მიწების მელიორაცია მაზანშეწონილია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ იგი უზრუნველყოფს ყველაზე ძვირფასი და შრომატევადი კულტურების მოსავლიანობის მაღალ ნაშტს, როცა მათი წარმოება ძნელია მელიორაციის გარეშე ყოველ ჰექტარ სარწყავ მიწაზე შეიძლება დაკიდევ უნდა მივიღოთ 2—3-ჯერ მეტი მარცვლეული, ხილი, ყურძენი, ჩაი და სხვ. ვიდრე ურწყავზე“³³; მეორე ხუთწლეულში ამ მხრივ ჩვენ უკვე გვაქვს საკმაო მიღწევები. ქვემოთ მოგვყავს ცხრილი, საიდანაც ჩანს, თუ როგორ იზრდება სარწყავ ფართობზე ურწყავთან შედარებით მოსავლიანობა აღმ. საქართველოს ზოგიერთ წყალთა მეურნეობის რაიონში (იხ. ცხრილი 2).

მასლიდან ჩანს, რომ აღმ. საქართველოში განსაკუთრებით მკვეთრად გამოიხატა მორწყვის ეკონომიკური ეფექტურობა, რაც ჩვენი რესპუბლიკის პირობებში უფრო ნათლად ჩანს ბოსტნეული კულტურების მაგალითზე: გორის, ბორჩალოსა და ალაზნის სარწყავ ზონებში ბოსტნეულ-ბაღჩეული სარწყავზე იძლევა საკმაოდ დიდ ეფექტს, ხოლო ურწყავზე სულ არ მოდის; ასევე მაღალია თავთავიანი მარცვლეულის მოსავლიანობა სარწყავზე ურწყავთან შედარებით. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სარწყავ მიწებზე მაღალი მოსავლიანობა სხვადასხვა აგროტექნიკური ღონისძიებების შედეგიც არის.

³² Архив Грузводхоза, гл. 16, п. 1, л. 69.

³³ ნ. იაშვილი, მელიორაცია სოფლის მეურნეობაში, 1, თბ., 1970, გვ. 154.

მოსავლიანობის მაჩვენებლები ატმ. საქართველოს სარწყავ და ურწყავ ფართობზე
საშუალოდ 1930—1935 წლებში (ცენტრობით ერთ ჰექტარზე)³⁴

სოფლის მეურნეობის კულტურება	გორს წყალთა-მეურნეობის რაიონი		ბორჩალოს-წყალთა-მეურნეობის რაიონი		ალანს სასისტ. სამმართველო		გურჯაანის წყალთა-მეურნეობის რაიონი	
	სარწყავი	ურწყავი	სარწყავი	ურწყავი	სარწყავი	ურწყავი	სარწყავი	ურწყავი
თეთრთევრიანი მარცვლეული	10	4—6	7—12	5—7	—	—	10	8—9
ხმინდა	10—14	4—6	12—16	6—9	10—16	—	18	14
ბოსტნეულ-ბალჩეული	100	—	140	—	100	—	—	—
შაქრის ჭარხალი	92	30—32	—	—	—	—	—	—
ბაშა	—	—	6.2—8	—	—	—	—	—
ვენახი	—	—	60	—	60—65	45—50	60	40—45
ჭერი	—	—	—	—	10—18	7—8,5	—	—
თამბაქო	—	—	—	—	7,6—8,4	6,5—6,5	—	—

შენიშვნა: ბორჩალოს რაიონში არის ვახის ახალგაზრდა ნარგავები.

1936 წელს სარწყავი ფართობი 1935 წელთან შედარებით უფრო გაიზარდა და შეადგინა 232 852 ჰექტარი. ქვემოთ მოგვეყვას ცხრილები იმის შესახებ, თუ როგორ განაწილდა სოფლის მეურნეობის კულტურები სასისტემო სამმართველოებსა და წყალთა მეურნეობის რაიონებში 1936 წელს (იხ. ცხრილები 3 და 4).

როგორც ვხედავთ, სასისტემო სამმართველოების მიხედვით ამ პერიოდში სულ ირწყვებოდა 98 583 ჰა ფართობი, ხოლო წყალთა მეურნეობის რაიონების ზონებში — 111 132 ჰა; ეს მთლიანად შეადგენს 209 715 ჰექტარს, რასაც დაემატა ჰიდროტექნიკური პუნქტების ზონებში შემავალი 23 137 ჰა. ამრიგად, 1936 წლის სარწყავი ფართობის ნამატი შეადგენს 2 972 ჰექტარს.

თუ ერთმანეთს წლების მიხედვით შევადარებთ მეორე ხუთწლეულის მანილზე მორწყულ ფართობს, დავინახავთ, რომ პირველ ხუთწლეუდან შედარებით სარწყავი ფართობი მატულობს; მაგალითად, 1933 წელს შეადგენდა 217 300 ჰა-ს. 1934 წ. — 225 200 ჰა, 1933 წ. — 217 300 ჰა-ს, 1934 წ. — 225 200 ჰა-ს, 1935 წ. — 229 876 ჰა-ს, 1936 წ. — 232 852 ჰა-ს, 1937 წ. — 235 900 ჰა-ს.

პირველი ხუთწლეულის ბოლოს საქართველოს სსრ-ში სულ ირწყვებოდა 212 700 ჰექტარი ფართობი. ამრიგად, მეორე ხუთწლეულის სარწყავი ფართობი გაიზარდა 23 200 ჰექტარით, ამასთან, ირიგაციის ხაზით მიღწეული წარმატებები დიდად იყო დამოკიდებული კაპიტალურ დაბანდბაზე: ირიგაციულმა მშენებლობამ — დიდი სარწყავი სისტემების საბოლოო დამთავრებამ და ახ-

³⁴ ცხრილი შედგენილია ორსკს-ის მასალების მიხედვით: ფ. 591, ოი. 5, ა. 4, ა. 91—95.

სოფლის მეურნეობის კულტურების განაწილება 1936 წელს სარწყავ ფართობზე (ჰექტარობით)³⁵

წყალთა- მეურნეობის რაიონები	მარცვლეული			ბამბა	თამბაქო	შაქრის კარბალი	ბალნეო- ოისტ- ნაწილი	სხვა სათესი	ბალი და ვენახა	სათიბი	სარწყავი კარბალი	სარწყავი ანეული	
	შემოდგომის	გაზაფხულის	სამწიფი										
1. ბორჩალოს	10500	204	—	2882	2495	1430	—	1038	—	1083	1191	2200	6319
2. ლეჩქუმბურგის	1455	251	349	505	258	200	—	587	—	1211	68	134	182
3. სოლანლელის	2227	—	2332	—	—	—	—	437	—	1314	—	—	—
4. თელავის	1145	—	2836	—	57	—	—	488	100	555	—	284	256
5. კასპის	3656	—	2.87	—	—	—	841	2.36	—	1946	107	—	3353
6. გორის	11740	385	8083	—	188	—	12.0	1022	62	8471	13	741	2010
7. ხაშურის	2037	—	1552	—	—	—	699	588	25	1777	—	1052	671
8. ახალციხის	1924	—	841	—	—	11	—	308	1353	536	34	—	—
9. მახარაძის	—	—	2347	—	—	—	—	107	—	127	—	—	—
სულ	34746	1440	21.347	3387	2398	1611	2830	4328	1540	17080	1413	4411	12791

სოფლის მეურნეობის კულტურების განაწილება 1936 წ. სარწყავ ფართობზე (ჰექტარობით)³⁶

სასისტემო სამშობოველოები	მარცვლეული			ბამბა	თამბაქო	შაქრის კარბალი	სოსტრუ- ბალნეო	სხვა სათესი	ბალი და ვენახა	სათიბი	სარწყავი კარბალი	სარწყავი ანეული	სანერგე სადედე	თეთის ნარგავები
	შემოდგომის	გაზაფხულის	სამწიფი											
1. ალაზნის	16608	—	4813	—	2021	—	1108	843	2536	4366	—	3155	11	4
2. თბილისის	58.3	481	2006	—	—	—	3142	313	2385	430	—	—	—	—
3. ჭუთაისის	—	—	11035	—	—	—	1386	133	402	225	2036	73	—	—
4. წულუკიძის და სამტრედიის	149	—	11428	—	—	—	731	30	100	—	—	—	—	—
5. დიღომის და სოლანლელის	113	—	63	—	—	—	345	—	55	—	—	—	—	—
6. აჭარის	—	—	4281	—	428	—	85	—	2360	—	—	—	—	—
7. სამხ. ოსეთის	546	—	271	—	—	—	92	—	299	—	—	—	—	—
8. ყარაიხის (I განკ.)	3438	—	1633	1277	—	—	705	—	231	833	150	1708	—	—
სულ	26717	481	35563	1274	2443	—	7535	1319	6068	3414	2646	4933	111	4

³⁵ ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 4, д. 10, л. 36—39.

³⁶ ЦГАОРСС ГССР, ф. 591, оп. 4, д. 10, л. 36—39.

9. „მაცნე“, ფილოსოფიის..., სერია, 1972 № 2

ლის მშენებლობამ — მოითხოვა უდიდესი სახსრები. ირიგაციულ მშენებლობათა დაფინანსება წარმოებდა როგორც საკავშირო, ასევე რესპუბლიკური და სხვ. ბიუჯეტიდან. დიდი თანხა მოდიოდა მსხვილი სარწყავი სისტემების მშენებლობისა და რეკონსტრუქციის სამუშაოებზე. სულ მეორე ხუთწლედში წყალთა მეურნეობის სამუშაოთა დაფინანსება შეადგენდა 42 869,4 ათას მანეთს³⁷; თუ თანხის ამ რაოდენობას შევადარებთ 1928—1932 წლებში დაბანდებული თანხის რაოდენობას (23 039 ათას მან.), დავინახავთ, რომ მეორე ხუთწლედში კაპიტალური დაბანდება თითქმის ორჯერ მეტია. ყოველივე ეს მიუთითებდა წყალთა მეურნეობის მუშაობის აღმავლობაზე. ამასთან ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მეორე ხუთწლედის ბოლო წლებში წყალთა მეურნეობის სამუშაოების დაფინანსება წლების მიხედვით შედარებით კლებულობდა და შეადგენდა (ათას მანეთობით): 1935 წ. — 10 351,3; 1936 წ. — 8 435,9; ხოლო 1937 წ. — 7 756,3. ეს გარემოება უნდა აიხსნას ხუთწლედის პირველი ორი წლის მანძილზე მშენებლობისა და რეკონსტრუქციის სამუშაოების უფრო ფართო მასშტაბით.

ამრიგად, სხვა პირობებთან ერთად, მორწყვის შედეგად მეორე ხუთწლედში საქართველოში დაინერგა სოფლის მეურნეობის ისეთი მნიშვნელოვანი კულტურები, როგორცაა ტექნიკური და მებაღეობა-მეზოსტენეობის კულტურები. ამასთანავე, მორწყვამ უზრუნველყო მაღალი და მყარი მოსავლის მიღება სარწყავ ფართობზე.

³⁷ ЦГАОРСС СССР, ф. 561, оп. 4, л. 138, а. 28.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტმა)

შოთა შალაში

**კ. მარქსი და ფ. ენგელსი წვრილბლანური
მეურნეობის კოოპერირების შესახებ**

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა საზოგადოების განვითარების, როგორც ბუნებრივ-ისტორიულ პროცესის, მეცნიერული შესწავლის საფუძველზე აღმოაჩინეს კაპიტალისტური წყობილების წარმოშობის, განვითარებისა და დაღუპვის კანონზომიერება, ახსნეს კაპიტალიზმის ისტორიულად წარმავალი ხასიათი. ამასთან მათ შეიმუშავეს მეცნიერული სოციალიზმის თეორია — მოძღვრება კაპიტალიზმის მოსპობისა და კომუნისტური საზოგადოების აშენების შესახებ.

მეცნიერული კომუნისმის ფუძემდებლების მიერ გარკვევით იქნა მითითებული კაპიტალისტური საზოგადოების ძირითად წინააღმდეგობაზე — წარმოების საზოგადოებრივ ხასიათსა და მითვისების კერძო კაპიტალისტურ ფორმას შორის არსებულ წინააღმდეგობაზე, რომელიც იწვევს მუშათა კლასსა და ბურჟუაზიას შორის გააფთრებულ კლასობრივ ბრძოლას და რომელსაც ისტორიული აუცილებლობით მივყევართ პროლეტარიატის დიქტატურისაკენ. მათ მიერ ნაჩვენები იქნა, რომ კაპიტალისტური წყობილება მისთვის დამახასიათებელ წინააღმდეგობათა გამწვავების გამო, გარდუვლად უნდა დაიღუპოს, რადგან კომპლიქტი მწარმოებელ ძალებსა და წარმოებით ურთიერთობას შორის მწვავე ხასიათს ღებულობს და მთელი აუცილებლობით დგება, მათ შორის არსებული ანტაგონისტური წინააღმდეგობის რევოლუციური გზით გადაჭრის საკითხი. „საზოგადოების მატერიალური საწარმოო ძალები, — აღნიშნავს კ. მარქსი, — მათი განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე ვარდება წინააღმდეგობაში არსებულ საწარმოო ურთიერთობასთან... საწარმოო ძალთა განვითარების ფორმიდან ეს ურთიერთობა მათ ბორკილად იქცევა, მაშინ დგება სოციალური რევოლუციის ეპოქა“¹. ხოლო ყოველივე ამის შედეგად კი კაპიტალისტური საზოგადოება იცვლება ახალი, პროგრესული სოციალისტური საზოგადოებით. კაპიტალიზმის დამოხობით მთავრდება კაცობრიობის წინაისტორია და იწყება ახალი, სოციალისტური საზოგადოების დამკვიდრება, საზოგადოების განვითარების ნამდვილი ისტორია.

კ. მარქსის მიერ „გოთას პროგრამის კრიტიკაში“ აღრინდელ შრომებთან შედარებით (როგორცაა „კომუნისტური პარტიის მანიფესტი“ და „თერამეტი ბრიუმერი ლეი ბონაპარტისა“), უფრო გაშლილად და ამომწურავადაა მოცემული თავისი შეხედულება პროლეტარიატის დიქტატურის შესახებ. ამასთან მითითებულია, რომ კაპიტალისტურსა და კომუნისტურ საზოგადოებას შორის გარდამავალი პერიოდის არსებობა აუცილებელია, რომლის დროს

¹ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი რჩ. ნაწ., ტ. 1, თბ., 1950, გვ. 414.

წარმოებს დრომოკმული კაპიტალისტური წყობილების რევოლუციური დამხობა და ახალი, სოციალისტური წყობილების ჩამოყალიბება. კ. მარქსი აღნიშნავს: „კაპიტალისტურ და კომუნისტურ საზოგადოებას შორის მდებარეობს ერთი მეორედ რევოლუციური გარდაქმნის პერიოდი. ამ პერიოდს შეესაბამება აგრეთვე პოლიტიკურად გარდამავალი პერიოდი, რომლის დროს სახელმწიფო არ შეიძლება სხვა რამ იყოს, თუ არ პროლეტარიატის რევოლუციური დიქტატურა“².

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა ყველა ქვეყნის, განსაკუთრებით გერმანიასა და საფრანგეთში 1848 და 1871 წწ. რევოლუციური მოძრაობის გამოცდილების მიყვანილად შესწავლის საფუძველზე დაასაბუთეს რომ:

• პირველი, რევოლუციის გარეშე ბურჟუაზია არ დათმობს თავის პოლიტიკურ ბატონობას და, რომ ძირითად ძალას, რომელიც დაძლევს გაბატონებულ კლასების წინააღმდეგობას, დაამსხვრევს ბურჟუაზიულ სახელმწიფო მანქანას და შექმნის ახალს, წარმოადგენს პროლეტარიატი. მათ ზუსტად განსაზღვრეს პროლეტარიატის, როგორც კაპიტალიზმის მესაფლავის, წარმოების საშუალებებსა და იარაღებზე კერძო საკუთრების მოსპობისა და საზოგადოებრივი საკუთრების დამყარებისათვის, ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაციის მოსპობისა და სოციალისტური წყობილების დამყარებისათვის თანმიმდევრობით მებრძოლი ყველაზე რევოლუციური კლასის უდიდესი ისტორიული როლი. ამასთან აღნიშნეს, რომ იგი აუცილებლად უნდა გახდეს: ჰეგემონი — ხელმძღვანელი დანარჩენი ჩაგრული მასებისა ექსპლოატატორთა წინააღმდეგ ბრძოლაში.

მეორე, მათ კოლექტიურ ნაშრომში „კომუნისტური პარტიის მანიფესტი“³, ხაზი გაუსვეს, რომ კაპიტალიზმზე გამარჯვებისათვის, პროლეტარიატს უნდა ყავდეს თავისი პოლიტიკური პარტია — კომუნისტური პარტია. აღნიშნულ იქნა აგრეთვე კომუნისტური პარტიის, როგორც პროლეტარიატის მოწინავე რაზმის შესახებ, რომლის უახლოეს მიზანს შეადგენს პროლეტარიატის გადაქცევა ორგანიზებულ კლასად, ბურჟუაზიის ბატონობის დამხობა და პროლეტარიატის დიქტატურის დამყარება

მესამე, მათ ცხადყვეს, რომ კაპიტალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში პროლეტარიატის მოკავშირეს წარმოადგენს მშრომელი გლეხობა და რომ მუშათა კლასი ვერ შეძლებდა მის წინაშე მდგომი ისტორიული ამოცანის შესრულებას. თუ არ ეყოლებოდა ნამდვილი მოკავშირე გლეხობის სახით. ამასთან მათ აღნიშნეს, რომ აუცილებელია პროლეტარიატმა გამოიყენოს ხალხთა ფართო მასების და განსაკუთრებით, გლეხობის რევოლუციური ძალები. კ. მარქსი პარიზის კომუნის დამარცხების ერთ-ერთ მიზეზად სწორედ იმას თვლიდა, რომ კომუნარებმა ვერ შეძლეს კავშირის დამყარება სოფლის მშრომელ მასებთან, ვერ შეძლეს დემოკრატიული ელემენტებისა და უმთავრესად, გლეხობის რევოლუციური ძალების გამოყენება.

გლეხთა ომებისა და აჯანყებების ისტორია ნათლად გვიჩვენებს, რომ მათი გამოსვლები ექსპლოატატორების წინააღმდეგ მარცხით მთავრდებოდა, რამდენადაც ისინი მოქმედებდნენ დამოუკიდებლად, ხელმძღვანელობის გარეშე. ამის დადასტურებაა გლეხთა ომი გერმანიაში, როდესაც გლეხთა მასა მოქმე-

² კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩ. ნაწ., ტ. 11, თბ., 1950, გვ. 27.

დებდა არაორგანიზებულად, ხელმძღვანელობის გარეშე. ამასვე ამტკიცებენ მთელი რიგი აჯანყებანი გლეხობისა რუსეთში (ე. პუგაჩოვის, ს. რაზინის და სხვ.), რომლებსაც არ ყავდათ იმ დროს ისეთი რევოლუციური ხელმძღვანელი, როგორცაა მუშათა კლასი. ამასვე ადასტურებს საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის გამოცდილება, რომლის დროსაც რევოლუციაში გლეხობას ხელმძღვანელობდა ბურჟუაზია და არა პროლეტარიატი. ამიტომ სავესებით ცხადია, რომ კ. მარქსსა და ფ. ენგელსს პროლეტარიატის გამარჯვების გზების ძიებისას, რევოლუციების გაკვეთილების გათვალისწინებით არ შეეძლოთ არ დაენახათ ის უდიდესი რევოლუციური შესაძლებლობა, რაც გლეხობის წიაღში იყო მოცემული.

კ. მარქსი და ფ. ენგელსი მთელი სიცხადით მიუთითებდნენ გლეხთა რევოლუციური მოძრაობის პროლეტარულ რევოლუციასთან შეხამებისა და მუშათა კლასის მხარეზე მათი გადაყვანის აუცილებლობაზე. ხაზგასმით აღნიშნავდნენ, რომ პროლეტარიატის პარტიამ, თუ მას სურს პოლიტიკური ხელისუფლების დაპყრობა, უნდა მიიმხროს გლეხობა და მუშათა კლასთან ერთად წაიყვანოს ისინი ხელისუფლების დასაპყრობად და არ უცადოს „სანამ კაპიტალისტური წარმოება ყველგან თავისი განვითარების უკიდურეს შედეგებს მიაღწევს, სანამ უკანასკნელი წერილი გლეხი მსხვილ კაპიტალისტურ წარმოებას მსხვერპლად შეეწირება“³.

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა მეცნიერულად დაამტკიცეს, რომ კაპიტალიზმმა თავის ორბიტაში ჩაითრია სოფელიც და იგი მისი განვითარების საერთო კანონებს დაუმორჩილა. კ. მარქსი თავის გენიალურ ნაშრომში „კაპიტალში“ მიუთითებს, რომ მიწათმოქმედება, მსგავსად მრეწველობისა, კაპიტალისტური წარმოების წესს ექვემდებარება. კაპიტალისტური სოფლის მეურნეობა, ისევე როგორც მრეწველობა, ზედმეტი ღირებულებისა და მოგების წარმოების ანარქიისა და კონკურენციის, წარმოების კონცენტრაციისა და კაპიტალისტური დაკროვების საყოველთაო კანონების მოქმედებას ემორჩილება. აღნიშნული კანონების მოქმედება მსხვილ კაპიტალისტურ მეურნეობათა მიერ წერილგვებურ მეურნეობათა შევიწროებას, განადგურებას, წერილმწარმოებლური გლეხობის ფართო მასების დიფერენციაციას, კლასობრივ წინააღმდეგობათა და კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებას იწვევს სოფლად.

მარქსიზმის წინააღმდეგ XIX საუკუნის მიწურულსა და XX საუკუნის დასაწყისში გამოვიდნენ: ზომბარტი, ბერნშტეინი, დავიდი, ჰერცი, ბაუერი, ჰილფერდინგი, კაუცკი. ზოლო რუსეთში კი ვორონცოვი, დანიელსონი, ბულგაკოვი, სტრუვე, ტუგან-ბარანოვსკი, მასლოვი, სუხანოვი, და სხვ., ასე მაგალითად, ზომბარტმა თავის ნაშრომში — „თანამედროვე კაპიტალიზმი“, განაცხადა, რომ კ. მარქსი შეცდომას უშვებდა, როდესაც ამტკიცებდა სოფლის მეურნეობაში კონცენტრაციის იმ კანონების შესახებ, რომლებიც სამეურნეო ცხოვრების სხვა სფეროში არსებობენ. მეორე ინტერნაციონალის იდეოლოგის — ჰილფერდინგის აზრით კი კ. მარქსის მიერ აღმოჩენილ კონცენტრაციის კანონს თითქოს არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს სოფლის მეურნეობისათვის. ზოლო დავიდი გამოდიოდა რა იქედან, რომ სოფლის მეურნე-

³ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, ოჩ. ნაწ., ტ. I, თბ., 1950, გვ. 527.

ობას საქმე აქვს ორგანიულ პროცესებთან, ცდილობდა დაემტკიცებინა წერილი წარმოების უპირატესობანი სოფლის მეურნეობაში, რამდენადაც მას არ ესმოდა მწარმოებლურ ძალთა განვითარების კანონები და ამიტომ უპერსპექტივოდ მიაჩნდა მსხვილი მეურნეობის მომავალი სოფლად.

კ. მარქსი და ფ. ენგელსი არასოდეს არ უარყოფდნენ იმას, რომ სოფლის მეურნეობა, რომელსაც საქმე აქვს ორგანიულ პროცესებთან, თვითვე უნდა შეეგუოს მას. ამიტომაც, რომ სოფლის მეურნეობაში წარმოებრივი საქმიანობა უკავშირდება წლის დროს და მასზეა დამოკიდებული. ეს დამოკიდებულება მით უფრო მეტია, რაც უფრო საქმე გვაქვს სოფლის მეურნეობის პრიმიტიულ ფორმებთან. მხოლოდ მსხვილი მანქანური სოფლის მეურნეობა სცვლის შრომის დაძაბულობას, მისი თანდათანობითი გაწონასწორებით და მწარმოებელს ნაკლებად დამოკიდებულს ხდის ბუნების სტიქიისაგან.

მარქსიზმის მტრები მიუთითებდნენ წვრილგლეხური მეურნეობის „უპირატესობისა“ და „მყარობის“, სოფლის მეურნეობის არაკაპიტალისტური გზით განვითარების შესახებ. მაგრამ მათ მოსაზრებათა წინააღმდეგ უნდა აღინიშნოს ის, რომ კაპიტალიზმის განვითარებასთან ერთად მსგავსად მრეწველობისა, სოფლის მეურნეობაშიც სულ უფრო და უფრო ვლინდება მსხვილი კაპიტალისტური წარმოების უპირატესობანი წერილთან შედარებით, როგორცაა: უპირველესყოფლისა შრომის მწარმოებლურობის ზრდა, სრულქმნილი მანქანა-იარაღების, პირუტყვის უკეთესი ჯიშობრივი შემადგენლობის, საჭირო რაოდენობის მინერალური სასუქების, კვალიფიციური აგროტექნიკური პერსონალის და სხვ. გამოყენების შედეგად, რომლებიც განაპირობებენ წარმოების დანახარჯების შემცირებას, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის გააფუძვას, მაღალი მოგების მიღებასა და საბოლოო ჯამში მსხვილი მეურნეობის საკონკურენტო უნარიანობის გადიდებას. ამასთან უპირატესობანი მიწის იჯარით აღებისა და ყიდვის შემთხვევაში. აგრეთვე, დიდი საქონლური პროდუქცია, რომელსაც ყიდვიან მაშინ, როცა მაღალია ამ პროდუქციის საბაზრო ფასი. დასასრულ, კრედიტის თავისუფლად და გაცილებით უფრო ხელსაყრელ პირობებში აღება.

ასეთია სოფლის მეურნეობაში მსხვილი კაპიტალისტური მეურნეობის გადამწყვეტი, ეკონომიური უპირატესობანი, რომელთა გამო წერილი მეურნეობანი ნადგურდებიან მათთან საკონკურენტო ბრძოლაში. მაგრამ აქვე ხაზგასმულია ის, რომ ბურჟუაზიულ ეკონომისტთა და რევოიონისტთა მიერ შეთხზული წერილი წარმოების „მყარობის თეორია“ არის მტკიცება იმისა, თითქოს სოფლად კაპიტალიზმის განვითარებასთან ერთად წერილი მწარმოებლური გლეხების მდგომარეობა სულ უფრო და უფრო უპიკრებსდება. მათი მტკიცებით სოფლის მეურნეობაში თითქოს არ მოქმედებენ წარმოებისა და კაპიტალის კონცენტრაციისა და ცენტრალიზაციის კანონები, რომ სოფლის მეურნეობის თვით ბუნებრივი თავისებურებანი აფერხებენ მსხვილი წარმოების განვითარებას და ხელს უწყობენ წერილი წარმოების წინსვლას, რის გამოც წარმოებს წერილი წარმოების არამც თუ გამოდევნა და დაღუპვა, არამედ განმტკიცება. ისინი აგრეთვე წერილი წარმოების „მყარობას“ იმაშიც ხედავენ, რომ გლეხი მზად არის, გაუძლოს ყოველგვარ გაჭირვებას, ოღონდ კი თავისი ნაჭერი მიწა შეინარჩუნოს, რომლის დამუშავებისას დიდ შრომის მოყვარობას და ამტანიანობას ამქადავენებს. მაგრამ საჭიროა ხაზი გავს-

ვას იმას, რომ თაორტუნისტთა მიერ წამოყენებული წვრილგლეხური მეურნეობის „მყარობის თეორიის“ კლასობრივი ხასიათი ნათელია, იგი ემსახურება ერთ მიზანს, წვრილი გლეხობის მილიონიანი მასების გამჩანაგებელი კაპიტალისტური წყობილების შექმნასა და დაცვას.

სოფლის მეურნეობაში, ისევე როგორც მრეწველობაში, კაპიტალიზმის განვითარება, წარმოების კონცენტრაციისა და კაპიტალის ცენტრალიზაციის პროცესი იწვევს მსხვილი წარმოების მიერ წვრილი წარმოების გამოდევნას და მსხვილ საწარმოთა კიდევ უფრო გაძლიერებას. მაგრამ ეს პროცესი აქ, მრეწველობასთან შედარებით, ნელი ტემპით მიმდინარეობს, ასეულ წლობით გრძელდება, რის გამოც კაპიტალიზმის დროს, როგორც წესი შენარჩუნებულია წვრილსაქონელ მწარმოებელთა მრავალრიცხოვანი კლასი, რომლის ძირითადი მასა მშრომელი გლეხობაა.

მიწათმოქმედებაში კაპიტალიზმის განვითარების ორი ძირითადი უზა არის ცნობილი: პირველი, როდესაც ძველი, მემამულური მეურნეობა არ ისპობა, საშუალო საუკუნეობრივი მიწათმფლობელობა, ბატონყმური ლატიფუნდიები ძირითადად ინარჩუნებენ ძალას და რეფორმების გატარების შედეგად თანდათანობით ხდება მათი გადაქცევა კაპიტალისტურ მეურნეობად, რომელიც დაქირავებული შრომის გვერდით იყენებს ბატონყმური ექსპლოატაციის მეთოდებსაც. სოფლის მეურნეობაში კაპიტალიზმის განვითარების ასეთი გზით ხასიათდებოდა გერმანია, იტალია, რევოლუციამდელი რუსეთი, იაპონია და სხვ.

სოფლის მეურნეობაში კაპიტალიზმის განვითარების მეორე გზის დროს მემამულური მეურნეობა იმსხვრევა ბურჟუაზიული რევოლუციით, ბატონყმობის ყველა ნაშთი ისპობა, რაც ხელს უწყობს მწარმოებელ ძალთა სწრაფ განვითარებას. ამის საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს საფრანგეთი და ამერიკის შეერთებული შტატები. კაპიტალიზმის განვითარების მეორე გზის დროს კაპიტალიზმის შექრა სოფლის მეურნეობაში უფრო ჩქარა მიმდინარეობს პირველთან შედარებით, აქ უფრო სწრაფად ხდება სოფლის მეურნეობის მწარმოებელ ძალთა ზრდა სასოფლო-სამეურნეო წარმოების კონცენტრაციაცენტრალიზაცია.

მარქსისტულ გავებას ბურჟუაზიული აგრარული ევოლუციების შესახებ აქვს მეტად დიდი მნიშვნელობა კაპიტალიზმის განვითარების კანონზომიერების გარკვევისათვის სოფლის მეურნეობაში. კაპიტალიზმის ევოლუციის სახეს აქვს მნიშვნელობა ჭეყუნის აგრარულ ურთიერთობის ხასიათში, ახდენს გავლენას კაპიტალისტური სოფლის მეურნეობის წარმოების განვითარებაზე, მსხვილის მიერ წვრილი წარმოების შევიწროების ტემპებსა და ხასიათზე. მაგრამ მიუხედავად ყოველივე ამისა ევოლუციის ყოველი სახის დროს სოფლის მეურნეობის განვითარების ეკონომიკური კანონები და მისი საბოლოო შედეგი ერთი და იგივეა. ეს არის მსხვილი კაპიტალისტური წარმოების მიერ წვრილი გლეხობის შევიწროება, გადატაცება და გლეხურ მეურნეობათა განადგურება.

აგრეთვე, საყოველთაოდ ცნობილია, რომ კაპიტალიზმის განვითარებას, კაპიტალისტური სისტემის შინაგანი წინააღმდეგობათა განვითარებას თანსდევს სოფლის მეურნეობის მზარდი ჩამორჩენა მრეწველობისაგან, ქალაქსა და სოფელს შორის დაპირისპირებულობის გაღრმავება. სოფლის მეურნეობის ჩამორჩენა მრეწველობისაგან გამოიხატება: სოფლის მეურნეობის მწარმოებელ

ძალთა დაბალი დონით და განვითარების ნელი ტემპით, ტექნიკის ჩამორჩენით, წარმოების კონცენტრაციის დაბალი ხარისხით და წარმოების კულტურის დონით მრეწველობასთან შედარებით.

მრეწველობისაგან სოფლის მეურნეობის ჩამორჩენის, ინტერესთა დაპირისპირებულობის გაღრმავებისა და ქალაქის მიერ სოფლის ექსპლოატაციის გაძლიერების ერთ-ერთ ძირითად მიზეზს ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში წარმოადგენს მიწაზე კერძო საკუთრების არსებობა. ხოლო მიწაზე კერძო საკუთრების მონოპოლია აპრობებს აბსოლუტურ რენტას, ეს უკანასკნელი კი მაღლა წევს რა სოფლის მეურნეობის პროდუქტების ფასს, ამცირებს მოთხოვნას მათზე, რაც აბრკოლებს მწარმოებელ ძალთა განვითარებას სოფლის მეურნეობაში. მაგრამ არა მხოლოდ მიწაზე კერძო საკუთრების მონოპოლია და აბსოლუტური რენტა, არამედ აგრეთვე, კაპიტალისტური მეურნეობის მონოპოლია მიწაზე და მისი ეკონომიკური გამოსახულება — კაპიტალისტური დიფერენციული რენტაც გვევლინება მიწაზე კერძო საკუთრების არსებობის დროს მწარმოებელ ძალთა განვითარების მუხრუჭად მიწათმოქმედებაში.

მიწაზე კაპიტალისტური მეურნეობის მონოპოლია კერძო საკუთრების არსებობის პირობებში ნიშნავს დიფერენციული რენტის მისაკუთრებას მიწის მესაკუთრის მიერ. უფრო მეტიც, მიწაზე კერძო საკუთრების მონოპოლიის პირობებში დამატებითი დაბანდების შედეგად მიღებულ ზემოკებას დიფერენციულ რენტას II სახით ითვისებს მიწისმფლობელი. ამ ნიადაგზე მიწისმფლობელსა და მოიჯარე ფერმერს შორის არსებობს ბრძოლა და იგი უპირველეს ყოვლისა მიმართულია საიჯარო ხელშეკრულების ვადის დადებისადმი. მოიჯარენი ცდილობენ, რაც შეიძლება უფრო გრძელი ვადით დაიდოს საიჯარო ხელშეკრულება, ხოლო მიწათმფლობელები კი მისწრაფიან უფრო მოკლე ვადებისაკენ.

აგრეთვე, რადგან მიწა კაპიტალისტ მოიჯარეს განსაზღვრული დროით აქვს აღებული, ამდენად მისი კაპიტალის ხარჯვა იზღუდება. „ფერმერი ერიდება ყოველგვარ გაუმჯობესებას და ხარჯს, რაკი იმედი არა აქვს, რომ ყველა მასა მოლიანად უკან დაუბრუნდება იჯარის ვადის გასვლამდე“⁴. კ. მარქსი მიუთითებს, რომ მიწაზე კერძო საკუთრება აბსოლუტურ და შეფარდებით ზღუდეს უდებს კაპიტალის დაბანდებას მიწაზე. მოიჯარე კაპიტალისტი, როცა იჯარით აღებულ მიწაზე გარკვეული ზომით კაპიტალს აბანდებს და იხდის რენტას, ამით მოხსნილია აბსოლუტური ზღვარი. მაგრამ მოიჯარე კაპიტალისტი, რადგან მიწას იჯარით იღებს, კაპიტალის გამოყენებას მიწაზე შეფარდებითი ზღუდე მაინც აქვს. და სწორედ იმის გამო, რომ მიწა განსაზღვრული დროითაა აღებული. მიწის კერძო საკუთრება „როგორც შეფარდებითი ზღუდე; იგი კვლავ განაგრძობს მოქმედებას (კაპიტალის მიწაზე დაბანდების აბსოლუტური ზღუდის მოხსნის შემდეგ — შ. მ.) იმ აზრით, რომ მიწაში დაბანდებული კაპიტალის ვადასეღა მიწის მესაკუთრის ხელში მოიჯარეს აქ მეტად განსაზღვრულ ზღუდეს უქმნის“⁵.

მიწის კერძო საკუთრება აბრკოლებს ტექნიკურ-ეკონომიკურ პროგრესს სოფლის მეურნეობაში. აფერხებს დიდი მელორაციული და სხვა სამუშაოების შესრულებას, რომლებიც კაპიტალდაბანდებათა ანაზღაურებისათვის ხანგრძლივ დროს საუპირობენ. იმის ნაცვლად, რომ განავითარონ ტექნიკა

⁴ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. 2, გვ. 200.

⁵ იქვე, გვ. 370.

და აამაღლონ მიწათმოქმედების კულტურა, ფერმერები ცდილობენ უოველივე გამოსწოვონ ნიადაგიდან, რასაც თვალნათლივ გვიჩვენებს ამერიკელ ფერმერთა მიერ მიწის მტაცებლური სარგებლობა თანამედროვე პირობებში.

იმპერიალიზმის ეპოქაში მონოპოლიურად მაღალი მოგების მიღებისადმი კაპიტალისტების მიწწარადება მიმართულია მშრომელი გლეხობის ექსპლოატაციის გაძლიერებისა და მათი განადგურებისაკენ. სოფლის წვრილ მწარმოებლები სოფლის პროლეტარიატთან ერთად განიცდიან მსხვილი სასოფლო-სამეურნეო სწარმოთა მიერ უღმობელ ძარცვასა და ყველფას. კაპიტალისტური მონოპოლიები სოფლიდან იღებენ მაქსიმალურ მოგებას არაეკვივალენტური გაცვლით, მრეწველურ პროდუქციაზე მაღალი, ხოლო სოფლის მეურნეობის პროდუქციაზე დაბალი, ფასების დაწესებით. სოფლის ექსპლოატაციის საშუალებას წარმოადგენს კრედიტი, განსაკუთრებით მოქმედებს იპოტეკური კრედიტი. ღებულობს რა კრედიტს, წვრილი გლეხობა მიწის დაგირავების შედეგად ფაქტურად კარგავს საკუთრებას თავის მიწაზე. აღსანიშნავია, ისიც, რომ მკალაქის მიერ სოფლის ექსპლოატაციის საქმეში დიდ როლს ასრულებს კაპიტალისტური სახელმწიფო მრავალი სახის მეტად მძიმე ვალსახადებით.

ამრიგად, კაპიტალისტურ სოფლის მეურნეობაში საშუალო საუკუნებობრივი რუტინის შენარჩუნება, მიწაზე კერძო საკუთრების მონოპოლია, მიწის განსახლვრულობა და მასთან დაკავშირებული მეურნეობის მონოპოლიზაცია მიწაზე და საერთოდ მეურნეობის კაპიტალისტური სისტემა არის მიზეზი კონტრასტისა მიწათმოქმედებასა და მრეწველობას შორის. მიწათმოქმედების ჩამორჩენა მრეწველობისაგან არის ერთ-ერთი ყველაზე ღრმა მიზეზი, რომელიც იწვევს დარგებს შორის პროპორციულობის დარღვევას. აქვე ხახვასამელია ის, რომ, როდესაც სამრეწველო კრიზისები ეხლართება აგრარულ კრიზისებს, ისინი განსაკუთრებით დამანგრეველი ძალით მოქმედებენ სოფლის მეურნეობის მწარმოებელ ძალთა განვითარებაზე. „ფასების ძლიერი რყევა იწვევს, — წერს კ. მარქსი, — დიდ კოლოზიებს და კატასტროფებსაც კი. კლავწარმოების პროცესში, საკუთრივ მიწათმოქმედების პროდუქტები, ორგანული ბუნების მიერ წარმოქმნილი ნედლეული, განსაკუთრებით ექვემდებარება ღირებულების ამგვარ რყევას მოსავლის ცვალებადობისა და სხვ. გამო.

... კაპიტალისტური სისტემა რაციონალურ მიწათმოქმედებას ეწინააღმდეგება, ანუ რაციონალური მიწათმოქმედება შეუთავსებელია კაპიტალისტურ სისტემასთან... და საქიროებს... ასოციაციაში გავრთიანებულ მწარმოებელთა კონტროლს“⁶.

ყოველივე ზემოაღნიშნული მიზეზების გამო სოფლის მეურნეობის ჩამორჩენა მრეწველობისაგან და სოფლად წვრილმწარმოებელთა შევიწროება-განადგურება მსხვილ წარმოებასთან საკონკურენტო ბრძოლაში, კაპიტალისტური წარმოების წესის დამახასიათებელ თავისებურებას წარმოადგენს. მრეწველობისაგან სოფლის მეურნეობის ჩამორჩენის მიზეზი მიწათმოქმედების განსაკუთრებულ ბუნებრივ პირობებში კი არ მდგომარეობს, არამედ თვით კაპიტალისტური წარმოების წესის არსში, იმ აგრარულ ურთიერთობაში, რომელსაც წარმოშობს კაპიტალიზმის განვითარება სოფლის მეურნეობაში.

⁶ კ. მარქსი. კაპიტალი, ტ. 111, ნაწ. 1, თბ., 1950, გვ. 150, 154.

იმპერიალიზმის ეპოქაში ამჟამად წერილ მწარმოებელთა ექსპლოატაცია, განადგურება და სოფლის პროლეტარებად გადაქცევა მსხვილ წარმოებასთან საკონკურენტო ბრძოლაში კიდევ უფრო მკვეთრ ხასიათს იღებს. ეს ერთხელ კიდევ ნათელი დადასტურებაა კ. მარქსის შეფასებისა, რომ ბურჟუაზიული წყობილება იქცა „ვამპირად, რომელიც წოვს სისხლს მას გულიდან, ტვინს თავიდან და კაპიტალის ალქიმის ქვაბში ისვრის მას“⁷.

კაპიტალიზმის განვითარება სოფლის მეურნეობაში იწვევს ღრმა დიფერენციაციას, წვრილგლეხური მეურნეობის ულმობელ განადგურებას. გლეხთა ფართო მასების გალატაკების ზრდა კაპიტალიზმის განვითარების აუცილებელ პირობას და გარდუვალ შედეგს წარმოადგენს“. ამიტომ გლეხობა თავის მოკავშირეს ჰპოვებს ქალაქის პროლეტარიატში — აღნიშნავს კ. მარქსი, — რომლის ამოცანაა, დაამხო ბურჟუაზიული წყობილება“⁸.

კ. მარქსმა პირველმა ახსნა კაპიტალიზმის დროს წერილი გლეხობის უკიდურეს გაჩანაგებამდე მიყვანის მიზეზები, მიუთითა, რომ მხოლოდ პროლეტარული რევოლუცია და მუშათა კლასის დიქტატურის დამყარება ათავისუფლებს წერილ გლეხობას კაბალისა და ექსპლოატაციისაგან, სპობს წარმოების საშუალებებზე კერძო საკუთრებას და ქმნის საზოგადოებრივ პირობებს, რომლის დროსაც გლეხი მუშაობს თავისთვის და არა მუქთახორებისათვის. შრომაში „კლასთან ბრძოლა საფრანგეთში“ კ. მარქსი წერდა „მხოლოდ კაპიტალის დაცემას შეუძლია გლეხის აწევა მაღლა, მხოლოდ ანტიკაპიტალისტურ, პროლეტარულ მთავრობას შეუძლია ბოლო მოუღოს მის ეკონომიურ სიღატაკს და საზოგადოებრივ დეგრადაციას“⁹.

აკრიტიკებდა რა ფ. ლასალს, რომელიც გლეხობას რეაქციულ მასას მიაკუთვნებდა, კ. მარქსმა „გოთას პროგრამის კრიტიკაში“ გვიჩვენა, რომ, მართალია, „კომუნისტური პარტიის მანიფესტში“ იყო მითითებული საშუალო წოდებები შეიძლება იყვნენ რევოლუციონერები იმდენად, რამდენადაც მათ შოელით პროლეტარიატის რიგებში გადასვლა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მარქსი და ენგელსი არავითარ შემთხვევაში არ სთვლიდნენ გლეხობას რეაქციონერებად. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ფ. ენგელსის შრომა „გლეხთა საკითხი საფრანგეთსა და გერმანიაში“, რომელიც გლეხობისა და მისი მომავლის ბედის შესახებ ყველა ძირითად საკითხზე სწორ, მარქსისტულ პასუხს იძლევა, ფ. ენგელსი გვააღებს წერილი გლეხის შეფასებას და მიუთითებს: „მისი არსებობა უფრო არასაიმედოა, ვიდრე პროლეტარიატისა, რომელსაც იშვიათად მაინც აქვს უშფოთველი დღეები, რასაც მუდამ მოკლებული არიან დავალიანებით ტანჯული მონები“¹⁰.

ფ. ენგელსი არკვევს სოციალისტების დამოკიდებულებას გლეხობასთან, როგორც წერილი მესაკუთრებთან და სახავს იმ ამოცანებსა და მეთოდებს, რომლებიც საჭიროა წვრილგლეხური მეურნეობიდან მსხვილ სოციალისტურ მეურნეობაზე გადასვლისათვის. იგი გამოდიოდა საფრანგეთის „სოციალისტური პარტიის“ აგრარული პროგრამის წინააღმდეგ, რომელიც წვრილგლეხური მეურნეობის დაცვას მოითხოვდა. თავს ესხმოდა ყველა იმათ, ვინც

⁷ К. Маркс, Избранные произведения, т. II, Госполиздат, 1940, стр. 334.

⁸ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რ. ნაწ. ტ. I, თბ., 1950, გვ. 376.

⁹ იქვე, გვ. 231.

¹⁰ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რ. ნაწ. ტ. I, თბ., 1950, გვ. 516.

წვრილი გლეხური საკუთრების ხელშეუხებლობას ქადაგებდა, რადგან კერძო საკუთრების დაცვა ნიშნავდა მის კაბალურ მდგომარეობაში დატოვებას და გაჩანაგებას. ფ. ენგელსი წერდა: „გლეხები დაღუპვისაკენ მიჰყავს სწორედ ერთპიროვნულ მეურნეობას, რომელიც ერთპიროვნული მფლობელობითაა გაპირობებული. თუ ისინი დაიხინებენ სწორედ თავიანთ ამ ერთპიროვნულ მეურნეობას, მაშინ ისინი აუცილებლად დაჰკარგავენ კარ-მიდამოსაც და მიწის ნაკვეთსაც, მსხვილი კაპიტალისტური მეურნეობა განდევნის მათი მოძველებული წარმოების წესს“¹¹.

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა დაამტკიცეს, რომ წვრილგლეხური მეურნეობის დაშლისა და განადგურების თავიდან ასაცილებლად საჭიროა მისი გადაქცევა საზოგადოებრივ კოლექტიურ მეურნეობად. „ჩვენ მხოლოდ იმ გზით შეგვიძლია გადავარჩინოთ, — აღნიშნავდა ფ. ენგელსი, — შეუნარჩუნოთ მას (გლეხს — შ. მ.) მისი კარ-მიდამო და ადგილ-მამული, თუ ამ ადგილ-მამულს საამხანაგო მფლობელობად გადავაქცევთ“¹².

კ. მარქსსა და ფ. ენგელსს წვრილი, მესაკუთრული გლეხური მეურნეობის მსხვილ, კოლექტიურ მეურნეობად გარდაქმნის აუცილებელ პირობად მიაჩნდათ პროლეტარული რევოლუციის გამარჯვება და პროლეტარიატის დიქტატურის დამყარება. მათი აზრით, პროლეტარული რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ წვრილგლეხური მეურნეობის გარდაქმნის ძირითადი პრინციპი მდგომარეობდა სოფლის მეურნეობის წარმოების კოლექტიური ფორმების განვითარებაში. მათ მიერ წამოყენებულ იქნა იდეა არა მხოლოდ წვრილგლეხურ მეურნეობათა კოლექტიურ მეურნეობაში გაერთიანების, არამედ მსხვილი სოციალისტური წარმოების მართვის ფორმების შესახებ. სახელდობრ, შრომებში („გერმანული იდეოლოგია“, „კომუნისმის პრინციპები“ და სხვ.) ხაზგასმულია, რომ გლეხთა სოფლის მეშაკთა კოლექტიური მეურნეობის მოწყობა შეიძლება მოხდეს ამხანაგობათა მეურნეობის ფორმით. ეს ამხანაგობანი მათ არ მიაჩნდათ ერთხელ და სამუდამოდ ჩამოყალიბებულ და უცვლელ ფორმად. პირიქით მიუთითებდნენ, მეურნეობის მართვის კოოპერაციული ფორმები განვითარდება, უმაღლეს ფორმად იქცევა, რისთვისაც პროლეტარიატის სახელმწიფო ხელისუფლებამ უნდა განახორციელოს აუცილებლად საჭირო ღონისძიებანი.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ღონისძიება, რომელიც უნდა გაატაროს გამარჯვებულმა პროლეტარიატმა სოფლის მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნისათვის, მსხვილ მიწათმფლობელთა საკუთრების ექსპროპრიაცია და მიწის ნაციონალიზაციაა. ყველა კლასობრივად ანტაგონისტურ ფორმაციაში (მონათმფლობელურ, ფეოდალურ და კაპიტალისტურში) მიწების ცალკეულ პირთა ხელში მფლობელობა იყო სოფლის მშრომელთა მასების ექსპლოატაციის იარაღი. კ. მარქსი თავის მონახაზში „მიწის ნაციონალიზაციის შესახებ“ წერდა: „ჩვენ ვამტკიცებთ, რომ საზოგადოების ეკონომიური განვითარება, მოსახლეობის კონცენტრაციის ზრდა, მიწათმოქმედებაში კოლექტიური და ორგანიზებული შრომის გამოყენების აუცილებლობა, აგრეთვე მანქანებისა და მსგავსი გამოგონებანი მიწის ნაციონალიზაციას ხდიან საზოგადოებრივად აუცილებლად... უახლესი მეთოდები: როგორცაა მორწყვა, ღრენაყი, ორთ-

11 იქვე, გვ. 501.

12 კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩ. ნაწ. ტ. II, თბ., 1950, გვ. 516.

ქლის გუთანს, ქიმიური დამუშავება და სხვა ფართოდ იქნება გამოყენებული მიწათმოქმედებაში. მაგრამ მეცნიერული ცოდნა, რომელსაც ჩვენ ვფლობთ და მიწათმოქმედებაში ტექნიკური წესები, რომელთაც ჩვენ განვაგებთ როგორც მანქანები და სხვა მწარმოებლურად შეიძლება გამოყენებულ იქნას მხოლოდ მიწის მსხვილი მასშტაბით დამუშავებისას¹³.

მიწის ნაციონალიზაცია იძლევა წარმოების საშუალების კოლექტიურ საკუთრებაზე არსებული მსხვილი მეურნეობის მოწყობის შესაძლებლობას სოფლად. ასეთი სახის მსხვილმა მეურნეობებმა, რომლებსაც შეუძლიათ მეცნიერებისა და თანამედროვე ტექნიკის გამოყენება მიწათმოქმედებაში, უნდა უჩვენონ გლეხობას მსხვილი სოფლის მეურნეობის უპირატესობა წვრილგლეხური მეურნეობის მიმართ.

მეტად საყურადღებოა და აგრეთვე პრინციპული მნიშვნელობა აქვს კ. მარქსის მითითებას სოფლის მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნის ძირითადი ობიექტური წინამძღვრების შესახებ, როგორცაა მიწათმოქმედებაში მსხვილ, კოლექტიურ წარმოებაზე გადასვლის ეკონომიური აუცილებლობის შექმნა და მატერიალური პირობების არსებობა „რომ... კოლექტიურმა შრომამ შეძლოს შეცვალოს თვით მიწათმოქმედებაში პარცელარული შრომა, კერძო მისაკუთრების წყარო, საჭიროა — წერდა კ. მარქსი. — ორი რამ: ეკონომიური მოთხოვნილება ასეთი გარდაქმნისათვის და მატერიალური პირობა მისი განხორციელებისათვის“¹⁴.

კ. მარქსი და ფ. ენგელსი პროლეტარიატის დიქტატურის პირობებში წვრილგლეხური მეურნეობის ამხანაგურ მეურნეობაში გადასვლას, ე. ი. საწარმოო კოოპერაციის ორგანიზაციას ფართო მასშტაბით განიხილავდნენ, როგორც კაპიტალისტური მეურნეობიდან სოციალისტურ მეურნეობაზე აუცილებელ გარდამავალ სტადიას. ბებელისადმი მიწერილ წერილში ფ. ენგელსი მიუთითებდა: „არც მარქსი და არც მე, არ ვეჭვობდით, რომ კოოპერაციული მეურნეობაზე გადასვლისას ჩვენთვის აუცილებელი იქნება კოოპერაციული წარმოების ფართო მასშტაბით გამოყენება, როგორც გარდამავალი სტადია“¹⁵.

ამრიგად, სოფლის მეურნეობაში წარმოების კაპიტალისტურ ფორმიდან სოციალისტურზე გადასვლისას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება საწარმოო კოოპერაციის გამოყენებას. იგი წარმოადგენს გადამწყვეტ ფორმას სოფლის მეურნეობის კოლექტიურ საწყისებზე გადაყვანისათვის. კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის აზრით, აუცილებელი იყო, რომ კოოპერაციული წარმოება წარმართულიყო საერთო გეგმით და მთელი საზოგადოების ინტერესებისათვის მთლიანად. მხოლოდ ასეთ პირობებში იქნებოდა კოოპერაციული წარმოება ნამდვილად გარდამავალი სტადია სოციალისტური მეურნეობისაკენ.

საზოგადოებრივ მიწაზე და წარმოების საზოგადოებრივ საშუალებებზე დამყარებული კოოპერაციული წარმოება, რომელიც კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მიერ განიხილებოდა, როგორც გარდამავალი სტადია სოციალისტურ მეურნეობისაკენ, ძირფესვიანად განსხვავდება შულცედელიჩისა და ფერდინანდ ლასალის კოოპერაციული წარმოებისაგან. ესენი წვრილბურჟუაზიული

¹³ К. Маркс и Ф. Энгельс, соч. т. XIII, ч. 1, стр. 340—341.

¹⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, соч. изд. 2, т. 19, стр. 407.

¹⁵ Ф. Энгельс, Политическое задержание, М., 1922, стр. 18.

სოციალისტები. მოითხოვდნენ კაპიტალისტური წყობილების პირობებში სახელმწიფოს დახმარებით შექმნილიყო ამხანაგობები. რომლითაც, მათი აზრით, შეიძლებოდა მშრომელების ექსპლოატაციისაგან განთავისუფლება. ფერდინანდ ლასალს იდეამ თავისი გამოსახულება ჰპოვა გერმანიის სოციალ-დემოკრატიების გოთას პროგრამაში, რომელშიაც სოციალისტური გზით საზოგადოების წარმართვის ძირითად საშუალებად წამოყენებული იყო სახელმწიფოს დახმარებით წარმოებითი ამხანაგობების მოწყობა.

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარეს წვრილბურჟუაზიული სოციალისტების ფერდინანდ ლასალისა და შულცე-დელიჩის შეხედულებანი. რომლებიც მოითხოვდნენ კაპიტალისტური წყობილების პირობებში ამხანაგობების შექმნას სახელმწიფოს დახმარებით. ამისთან მათ აღნიშნეს, რომ საწარმოო ამხანაგობებს კაპიტალიზმის პირობებში არ შეუძლიათ განთავისუფლონ მშრომელები ექსპლოატაციისაგან, ამისათვის საჭიროა კაპიტალისტური წყობილების დამსხვრევა.

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა საესებით გარკვევით მიუთითეს, თუ რა ფორმას უნდა მიმართოს გამარჯვებულმა პროლეტარიატმა წვრილგლეხური მეურნეობის მსხვილ სოციალისტურ მეურნეობად გარდაქმნის საქმეში. ისინი აათვლინ ფორმად თვლიდნენ კოოპერაციულ ამხანაგობას. მიუთითეს რა სოფლის მეურნეობის სოციალისტურად განვითარების გზაზე, ამავე დროს მათ აღნიშნეს, რომ არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლებოდა მოგვეხდინა წვრილგლეხური მეურნეობის ექსპროპრიაცია. სოფლის მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნისათვის საჭირო იყო წერილი გლეხობის მდგომარეობის გაუმჯობესება, მათი მოზიდვა მუშათა კლასის მხარეზე და წერილი გლეხობის ჩაბმა საზოგადოებრივ მეურნეობის მშენებლობაში, რომელიც საერთო გეგმით წარიმართება.

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა მეცნიერულად დაასაბუთეს, რომ ერთად ერთი გზა გლეხობის განთავისუფლებისა სიღარიბისა და ექსპლოატაციისაგან არის წვრილგლეხური მეურნეობის სოციალისტურ რესებსზე გადაყვანის გზა, რაც უნდა წარიმართოს მათი კოლექტიურ მეურნეობაში არა იძულების, არამედ ნებაყოფლობითი გაერთიანების საფუძველზე. თანდათანობით, მაგალითის ჩვენებით და მათთვის საზოგადოებრივი დახმარების საშუალებით. ფ. ენგელსის საყურადღებო მითითებებს გლეხობის კოლექტიურ მეურნეობაში ჩაბმის შესახებ მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. .... როცა ჩვენ სახელმწიფო ძალაუფლებას დავიპყრობთ, — წერდა ფ. ენგელსი. — ჩვენ არ ვიფიქრებთ იმაზე, რომ ძალით მოვახდინოთ წერილი გლეხის ექსპროპრიაცია (სულერთია, სასულრით თუ უამისოდ) როგორც ჩვენ იძულებული ვიქნებით მოვახდინოთ ეს მსხვილი მიწათმფლობელების მიმართ. ჩვენი ამოცანა წერილი გლეხის მიმართ, უწინარეს ყოვლისა, ის არის, რომ მათი კერძო წარმოება და კერძო მფლობელობა საამხანაგო ვაკუადლოთ მაგრამ არა ძალით, არამედ მაგალითით და ამ მიზნით საზოგადოებრივი დახმარების შეთავაზებით, და ამ მაშინ, ჩვენ, რა თქმა უნდა, უკვე საკმარისად გვექნება იმის საშუალებები, რათა ვუჩვენოთ წერილ გლეხს ის სარგებლობა, რომელიც ახლაც კი უკვე ნათელი უნდა იყოს“¹⁶.

¹⁶ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, ობ. ნაწ. ტ. II, თბ., 1950, გვ. 524.

ამრიგად, ფ. ენგელსის მიერ სავსებით გარკვევითაა ჩამოყალიბებული წვრილგლეხური მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნის პროგრამა, რაც მდგომარეობს შემდეგში:

პირველი, წვრილგლეხური მეურნეობის გადაყვანა მსხვილ, კოლექტიურ მეურნეობაზე უნდა წარიმართოს გლეხობისადმი არა ძალდატანების, არამედ ნებაყოფლობის გზით.

მეორე, საჭიროა პრაქტიკულად ვაჩვენოთ გლეხობას მსხვილ, ამხანაგურ მეურნეობის უპირატესობანი წვრილ, ინდივიდუალურ მეურნეობასთან შედარებით. სახელდობრ, მანქანა-იარაღებისა და სამუშაო ძალის რაციონალურად გამოყენების უფრო მეტი შესაძლებლობა, რაც ზრდის შრომის მწარმოებლურობას. ხოლო მსხვილ სოფლის მეურნეობის წარმოებაში შეერთებული შრომის ყველაზე მთავარ უპირატესობას ფ. ენგელსი ხედავდა შრომის ეკონომიაში. ეს განთავისუფლებული შრომის ნაწილი შეიძლება გამოყენებულ იქნას ამავე კოლექტიური მეურნეობის დამხმარე მეურნეობაში.

მესამე, მსხვილი ამხანაგური მეურნეობის წარმატებით განვითარებისათვის საჭიროა საზოგადოებრივი დახმარება, დახმარება სახელმწიფოს მიერ. ეს დახმარება შეიძლება გაწეულ იქნას ამხანაგური მეურნეობებისათვის ფულადი საშუალებების, სესხის, მანქანების, ქიმიური სასუქებისა და სხვათა მიცემის გზით.

მეოთხე, წვრილგლეხური მეურნეობის კოლექტიურ რეესვებზე გადაყვანისას საჭირო იყო დიდი სიფრთხილე, რაც აიხსნება მესაკუთრე გლეხის ბუნებით. გლეხი საუკუნეების მანძილზე მიჯაჭვული წვრილ საკუთრებაზე, გამსჭვალულია კერძო საკუთრებისადმი დიდი სიყვარულით, რაც მას არც თუ ისე იოლად შეუძლია დათმოს.

კ. მარქსი და ფ. ენგელსი წვრილგლეხური მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნის საკითხს განიხილავდნენ არა კონკრეტულად ამა თუ იმ ქვეყანაში უკვე პროლეტარიატის დიქტატურის გამარჯვების პირობებში; უფრო მეტიც, პროლეტარიატის დიქტატურის ასეთი გამარჯვება ცალკე აღებულ ერთ ქვეყანაში მაშინ შეუძლებლად მიაჩნდათ. მათი შეხედულებით შესაძლებელი იყო პროლეტარიატის დიქტატურის გამარჯვება მხოლოდ ერთადერთად ყველა ქვეყანაში, ან, უკიდურეს შემთხვევაში, ყველა მოწინავე კაპიტალისტურ ქვეყნებში მაინც. ისინი წვრილგლეხური მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნის საკითხს განიხილავდნენ საერთოდ, უმრავლეს ქვეყნებში პროლეტარიატის მიერ ხელისუფლების მოპოვების შემთხვევაში.

ამრიგად, ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა კრიტიკულად გადაამუშავეს რა უტოპისტ-სოციალისტების თეორიული მემკვიდრეობა, შექმნეს მეცნიერული სოციალიზმის თეორია, რომლის შემადგენელ ნაწილს შეადგენს მოძღვრება სოციალისტური სოფლის მეურნეობის შესახებ. მათ დაამტკიცეს, რომ:

პირველი, კაპიტალისტური წყობილების პირობებში წვრილგლეხური მეურნეობის განადგურება და გლეხობის უდიდესი მასის პროლეტარებად გადაქცევა აუცილებელ და ჯარდევალ პირობას წარმოადგენს. ვიდრე კაპიტალის-

ტური წყობილება არსებობს გლეხობის სიღარიბისა და კაბალისაგან თავის დაღწევა შეუძლებელია.

მეორე, წვრილგლეხური მეურნეობის განადგურებისაგან თავის დაღწევის საშუალებას წარმოადგენს პროლეტარული რევოლუციის გამარჯვება, პროლეტარიატის მიერ ძალაუფლების მოპოვება და პროლეტარიატის დიქტატურის პირობებში წვრილგლეხური მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნა.

მესამე, წვრილგლეხური მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნა შესაძლებელია კოოპერაციის გზით. წამოაყენეს კოოპერირების, როგორც წვრილგლეხური მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნის აუცილებლობის საერთო იდეა.

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა მიუთითეს წვრილგლეხური მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნის ძირითადი გზების შესახებ. მათ მოგვცეს პროლეტარული რევოლუციის გამარჯვებისა და პროლეტარიატის დიქტატურის დამყარების პირობებში სოფლის მეურნეობის სოციალისტურად განვითარების ძირითადი პრინციპული მონახაზები. აქვე ხაზგასასმელია ის, რომ მათ მაშინ ჯერ კიდევ არ მოუციათ და არც შეეძლოთ მოეცათ წვრილგლეხური მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნის, სოციალიზმის მშენებლობაში გლეხობის ფართო მასების ჩაბმის კონკრეტული პროგრამა. ამასთან ისინი მაშინ ჯერ კიდევ არ იძლეოდნენ და არც შეეძლოთ მოეცათ სოფლის მეურნეობის წარმოების ახალი ორგანიზაციის დახასიათება, რაც ჯერ კიდევ მომავლის საქმეს წარმოადგენდა.

კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მიერ წამოყენებულმა წვრილგლეხური მეურნეობის კოოპერირების იდეამ, თავისი შემოქმედებითი განვითარება ჰპოვა ვ. ი. ლენინის კოოპერაციულ გეგმაში, რომელშიაც მოცემულია მშრომელი გლეხობის სოციალისტური გზით წარმართვის კონკრეტული პროგრამა და ღრმა მეცნიერული თანმიმდევრობით განვითარებული მოძღვრება სოფლის მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნის შესახებ.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტმა)

სამართალი

მისიელ კაპელია

ღავის გამრჩევ პირთა სახელწოდებისათვის ძველ ქართულ მწერლობაში (V—X სს)

სამართალწარმოებაში მოსამართლე წამყვანი ფიგურა.

მოსამართლე — ვითარცა სადავო საქმის გამრჩევი პირი — შეიძლება სახელმწიფო ხელისუფლების მიერ დადგენილი ანდა, ჩვეულებითი სიმართლით, მხარეთა მიერ არჩეული ნებისმიერი პიროვნება იყოს. ამა თუ იმ პირისათვის მოსამართლეობის ფუნქციის მინიჭებიდან გამომდინარე მათ მიერ გამოსაყენებელი სამართლის წყაროც სხვადასხვაა.

სახელმწიფო ხელისუფლების მოსამართლის მიერ საქმის გარჩევის უფლებით მოსილი პირი ვაბატონებული კლასის (სახელმწიფოს) მიერ სანქციონირებულ კანონმდებლობაზე ამყარებს თავის განაჩენ-გადაწყვეტილებას; მაშინ როცა მოდავე მხარეთა მიერ ამორჩეული სასამართლო (ჩვეულებითი), დაუწერელ სამართალს ემყარება.

მოსამართლეობის ფუნქციის მინიჭებიდან გამომდინარე, მათ მიერ გამოტანილი განაჩენ-გადაწყვეტილებათა აღსრულების უზრუნველყოფის საკითხიც ორგანოა: 1) სახელმწიფო ხელისუფლების მოსამართლის მიერ გამოტანილი განაჩენ-გადაწყვეტილებანი აღსრულებაში ვაბატონებული კლასის იძულებითი ორგანოების მეშვეობით მოიყვანება; 2) ჩვეულებითი სამართლის ნორმების გამოყენებელ მოსამართლეთა გადაწყვეტილებანი კი საზოგადოების ზემოქმედებას მოყვას სისრულეში და ამ დროს, უფრო ხშირად, საჭირო არცაა რაიმე იძულებითი ზემოქმედება, — ასეა კლასობრივ საზოგადოებაში ჩვეულებითი სამართლის წესით საქმის განხილვის დროსაც.

ჩვეულებით სამართალზე დაყრდნობილი სასამართლოს იურისდიქციის სფერო შედარებით ვიწროა როგორც მოცულობით, ისე — ცხოვრებისეულ, ყოველდღიურად წამოჭრილ საკითხთა მარგულირებელ ნორმათა შემუშავების თვალსაზრისითაც; ამ მხრივ ჩვეულებითი სამართალი საგრძნობლად ჩამორჩება პოზიტიურ სამართალს და ეს გასაგებიცაა: ჩვეულებითა სამართალმა პრაქტიკით უნდა განამტკიცოს და დანერგოს სიახლე, მაშინ, როცა პოზიტიური სამართალი საკანონმდებლო საქმიანობით იღებს შევსებას.

სახელმწიფო ხელისუფლების მოსამართლე ემყარება და გამობატავს ვაბატონებული კლასის ნებას. ამდენად, კანონმდებლობის მიხედვით, მხოლოდ მის განსჯადობაშია ისეთი ხასიათის დანაშაულებანი, რომლებიც უშუალოდ მის ინტერესებზე ხელყოფას წარმოადგენენ. ჩვეულებითი სამართალი პრეტენზიას არ აცხადებს მსგავს საკითხთა მოწესრიგებაზე. აქ განისჯებიან გარკვეულ ეთნიკურ თუ ტერიტორიულ ერთეულში გაერთიანებულ პიროვნებათა შორის პიროვნებასა და საზოგადოებას შორის, თუ თვით საზოგადოების ცალკეულ კვუფთა შორის ჩვეულებით დანერგილ ურთიერთობათა დამრღვევნი.

ეს მცირე ექსკურსი იმისათვის დაგვიკრძა, რათა უკეთესი პოზიციიდან დავენახა საგანი, სადაც ერთად დევს სასამართლოს წესით საქმის გამრჩევ პირთა ტერმინოლოგიურად განსხვავებული შემდეგი სახელწოდებანი: მსაჯუ-ლი, ბჭე და მოსამართლე; ეს ტერმინები, რომელთაც სენათის ჩვეულებით სა-მართლიდან მორევსაც თუ მივეუბნებთ, ზოგადი ხასიათის დასათაურების ქვეშ მტ-ნაკლებად ითავსებენ საქმის გამრჩევ ყველა პირს: დაწყებული ჩვეულებ-ლითი სამართლის სფეროში მხარეების მიერ ამორჩეული პირიდან და დამთავ-რებული სახელმწიფოში სპეციალურად საამისოდ უფლებამოსილი პირით.

ქართველებს ერთ-ერთი უძველესი დამწერლობა გაგვანჩია. ჩვენი ძველი მწერლობის ეგლები — ორიგინალური თუ თარგმნილი, სასულიერო თუ სა-ერო ხასიათისა — სარკეა ქართველი ხალხის მატერიალური და სულიერი კულ-ტურის წარმოსახვისათვის. როგორც სასულიერო და საერო მხატვრულ თხზუ-ლებებს, ისე საისტორიო ნაწარმოებებსა და სამართლებრივი ხასიათის საბუ-თებს მრავლად შემოუნახავთ ცნობები მსაჯულის, ბჭისა თუ მოსამართლის რაობაზე.

საკითხის გარკვევას მხოლოდ ის ართულებს, რომ უმეტესი წყაროებიდან არა სჩანს: მსაჯულის, ბჭის ან მოსამართლის ზედწოდებით მოხსენებული პირ-ნი ყოველთვის ახორციელებენ სასამართლო ფუნქციას, თუ — მხოლოდ მითი-თებულ კონკრეტულ შემთხვევაში. ასევე გამორიცხული არაა მოტანილი სამი ტერმინიდან რომელიმე მათგანი პერსონაჟის პირად თვისებაზე. მის სამარ-თლიანობაზე ხაზგასმას წარმოადგენდეს და არა ჰქონდეს რა საერთო კონკრე-ტული საქმის გარჩევასთან.

საკითხი ძველ საისტორიო და სიტყვაკაზმულ მწერლობაში იღებს საფუძ-ველს, რომლებზე დაყრდნობითაც აკად. ივ. ჯავახიშვილი და აკად. ნ. ბერძენი-შვილი პირველნი — ძალიან მოკლედ და პირდაპირ — იძლევიან ტერმინების: მსაჯულის, ბჭისა და მოსამართლის ახსნას. ორივე ავტორი ამ ტერმინთა განვი-თარების ისტორიის ერთგვარ პერიოდიზაციასაც კი იძლევა მე-10 საუკუნემდე და შემდგომი პერიოდის გამოყოფით.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის დასკვნა ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავში-რებით ასეთია: 1) X საუკუნემდე სა და ა ე ო საქმის გამრჩევი პირი მსაჯულად იწოდება; 2) ტერმინი ბჭე X—XI საუკუნეებში ჩნდება და მხოლოდ გარკვეული დროის განმავლობაში მსაჯულის აღსანიშნავად იხმარებოდა, შემ-დეგ სიტყვა ბჭე ვაჭრა და მხოლოდ მწერლობაში და სასაუბრო ენაში შემოგვი-ნახა ბჭობის სახით, რომელიც თ ა თ ბ ი რ ი ს მნიშვნელობითა იხმარებოდა; 3) საღმრთო წერილების ქართულ თარგმანებში სიტყვა ბჭე მხოლოდ შესა-ს ე ვ ლ ე დ ი კ ა რ ი ს მნიშვნელობით გვხვდება¹.

აკად. ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვება კი ასეთია: 1) ლეონტი მროველის თხზულებაში (XI საუკუნე) მოხსენებული „ბრჭე მოსამართლე არაა შემდეგი დროის გაგებით; ის არც ძველი გაგებითა მოსამართლე“, 2) ძველი გაგებით (XI საუკუნის უკან) „მოსამართლე ის იყო, ვინც სამართალს ა რ თ მ ე ვ დ ა (დაზარალებული მხარის წარმომადგენელი, ძმა, ბიძა, ნათესა-ვი, მოყვარე) ბ რ ა ლ დ ე ბ უ ლ ს (უკეთ — დამნაშავეს), ე. ი. ვინც შ უ რ ს ი ძ ი ე ბ დ ა...“; 3) XI საუკუნის შემდეგ კი „მოსამართლე იყო ზ ე ლ ი ს უ ფ ა-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკ. II, 1929, გვ. 473—477.

ლი (ერისთავი) ან მის მიერ დანიშნული პირი“; 4) „ბჭემ შინაარსი შეიცვალა: პირველად ის მაზავებე ლის მონათესავე ცნება იყო, შემდეგ მოსამართლის შინაარსისა გახდა... ლეონტის დროს ის გარდამავალ საფეხურზეა (არსებითად ასე დარჩა ის ფეოდალურ ურთიერთობის სიგრძეზე: სანახევროდ შედიატორე ან სანახევროდ მოსამართლე ახალი დროისა...)“².

როგორც ჩანს, ივ. ჯავახიშვილი და ნ. ბერძენიშვილი საკითხს მრავალი კუთხით უკავშირდებოდნენ. სამწუხაროდ, ისინი არ უთითებენ ყველა წყაროს, რომლებზედაც თავის დასკვნებს ამყარებენ. აქად, ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ამგვარად ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რა მიზეზი იყო, რომ ძველ სჯასა, განსჯასა და მსაჯულის მაგიერ ბუობა, განბუობა და ბჭე შემოსულა“³. ტერმინების: **მსაჯულის**, **ბჭის** და **მოსამართლის** შესწავლის, მათი ურთიერთმონაცვლეობისა თუ პარალელურად ხმარების დასადგენად მიზანშეწონილად მიგვაჩინია საკითხის შემხებარე საისტორიო თუ ლიტერატურული წყაროების ცნობები სამ პერიოდად დავეყოთ. ამ სახით პერიოდიზაციას გვიკარნახებს თვით ტერმინთა წარმომავლობა-განვითარების ვხა; ამდენად, მას საყოველთაოდ დადგენილ საისტორიო, ლიტერატურულ ან სამართლის პერიოდიზაციასთან საერთო არა აქვს რა.

პირველი პერიოდია: ქართული ორიგინალური და თარგმნილი ძეგლები (კომენი) V საუკუნიდან — ვიდრე არა უგვიანეს X საუკუნისა.

მეორე პერიოდია: XI—XII საუკუნეები.

მესამე პერიოდია: XIII—XVIII საუკუნეები, რომლის შემდეგაც ეროვნულმა სამართლებრივმა ინსტიტუტებმა ფაქტიურად არსებობა შეწყვიტა. აღნიშნულიდან ამჟამად მხოლოდ პირველ პერიოდს ვინდით შესწავლის საგნად, სადაც გვხვდება ტერმინები **მსაჯული** და **ბჭე**.

I — მსაჯული

იაკობ ცურტაველის V საუკუნის აგიოგრაფიულ ძეგლში — „წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაჲში“ — „შუშანიკი ჯოჯის და მის ცოლს ეუბნება: „განვისაჯნეთ მე და ვარსკენ პიტიახში მუნ, სადა იგი არა არს თუალდება წინაშე **მსაჯულისა** მის **მსაჯულთაჲსა** და მეუფისა მის მეუფეთაჲსა, ... ღმერთმან **საჯოს** მის შორის და ჩემ შორის“⁴.

ფსალმუნში, რომელიც, ა. შანიძის დაკვირვებით, IV საუკუნეში თუ არა V-ში მაინც უნდა იყოს ქართულად თარგმნილი, **მოსამართლის** მნიშვნელობით **მსაჯულია** ნახმარი („მსაჯულნი მათნი“ — 140 ბ)⁵.

VI საუკუნის 60-იანი წლების აგიოგრაფიულ ძეგლში — „მარტვლობაჲ და მოთმინებაჲ წმიდისა ევსტათი მცხეთელისაჲ“ — სარწმუნოების შემცვლელი პერობილნი წარუდგინეს ქართლის მარზაპანს: „სიტყუს-მიმგებელ იყო მათ შორის **მსაჯულისა** მიმართ ნეტარი ევსტათი“⁶. VIII საუკუნის ბოლოს იოანე

2 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. V, 1971, გვ. 309—319 (ხაზგასმა ჩვენი — 8. კ.).

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, გვ. 477.

4 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი, I, 1964, გვ. 26—27 (წყაროზე მიუთითებს ივ. ჯავახიშვილი. ხაზგასმა ჩვენთვის საინტერესო ტერმინებზე როგორც აქ ისე ქვემოთაც უყვებოდა ჩვენი — 8. კ.).

5 ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები, X—XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა მუხტელა შანიძემ (იხ. წინასიტყვაობა), 1960, გვ. 389.

6 ძველი აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 33, 63—65, 70.

საბანისძე „მარტვილობაჲ ჰაბო ტფილელისაჲში“ აბოს შეპყრობასთან დაკავშირებით წერს: „შეიპყრეს ნეტარი ესე მიწამჲჭ ქრისტესსი და მიიყვანეს იგა მსაჯულისა მის, რომელი იყო ამირად ქალაქსა ტფელისს“; მსაჯულმა გაათავისუფლა აბო, და ამით აღმფთვებული მოწინააღმდეგენი „შევიდეს წინაშე მსაჯულისა მის, რამეთუ სხუად მსაჯული ამირად შემოსროლ იყო ქალაქსა ტფილისს“; ახალმა მსაჯულმა გასცა აბოს კვლავ შეპყრობის განკარგულება: „მაშინ მოვიდეს მსახურნი იგი მის მსაჯულისანი და შეიპყრეს ნეტარი ჰაბო და შეიყვანეს იგი წინაშე მსაჯულისა მის და ჰრქუა მას მსაჯულმან...“; სხვა ადგილას: „უბრძანა მსაჯულმან მან კელით და ფერკით შეკრავა მისი...“. ანდა: მივიდა აბო „ქარსა მას მსაჯულისა მის ამირისასა... წინაშე მსაჯულისა მის, და ჰრქუა მას მსაჯულმან...“ და სხვა.

საღმრთო წიგნებში, კერძოდ, 897 წელს გადაწერილ ადიშის ოთხთავში, მსაჯული შემდეგ კონტექსტში გვხვდება: „ამისთვის იგინი მსაჯულ თქუენდა იყვნენ“ (მათე 12,27); „იგინივე მსაჯულ თქუენდა გექმნენ“ (ლუკა, 11,19); „მსაჯული ვინმე იყო ქალაქსა შინა“ (ლუკა 18,2); „ნუთუჲე მიგითრიოს შენ მსაჯულისა, და მსაჯულმან მიგცეს შენ სეფე-კაცსა და სეფე-კაცმან მიგცეს შენ საპყრობილედ“ (ლუკა, 12,58); „წინაშე მსაჯულთა“ (მათე 10,18).

სიტყვა მსაჯული გვხვდება ჯრუჭისა (გადაწერილია 936 წელს) და პარხლის (გადაწერილია 973 წელს) ოთხთავებშიც⁷.

საღმრთო წიგნის „გამოსვლათაჲს“ 978 წლის ხელნაწერში ვკითხულობთ: „ვინ დაგადგინა შენ მთავრად და მსაჯულად ჩუენ ზედა?“ (თავი 2. მუხლი 14)⁸.

943 წლამდე გადაწერილი „იოანე ოქროპირის ეპისტოლე II, თედორეს მიმართ გვაუწყებს: „მოიქსენე შეილო ჩემო უამი იგი, ოდეს ვერვის სარგებელ იყოს არცა მთავრობაჲ, არცა კელმწიფობაჲ, არცა მსაჯულობაჲ, არცა აზნაურობაჲ, არცა მონობაჲ“. იქვე იოანე ოქროპირი „სიკუდილისათჳს საშეჯელისაში“ წერს: „დღეს მდიდარ არნ და ზვალე გლახაკ, დღეს მსაჯულ და ზვალე დასაშეჯელ“⁹.

უცნობი ავტორის მიერ აკად. კ. კეკელიძის ვარაუდით 862 წლიდან 912 წლამდე დაწერილ¹⁰ „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ სიტყვა მსაჯული განმკითხავის, გამსამართლებლის მნიშვნელობით იხმარება: ღმერთი „მამაჲ არს ობოლთაჲ და მსაჯული ქურივთაჲ“. სხვა ადგილას — „პარონ და მოსე იყვნეს მღვდლებრ და მსაჯულებრ ჩამოწყებით“¹¹.

როგორც დავინახეთ, ორიგინალურ თუ თარგმნილ ძეგლებში სიტყვა მსაჯული ნახმარია საქმის გამარჩევი პირის მნიშვნელობით. ჩანს ისიც, რომ მსა-

7 ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია გამოსცა აკ. შანიძემ 1946 წ.

8 „წიგნი ძეულისა აღთქუმისანი, დაბადებისაჲ, გამოსვლათაჲ“, 978 წლის ხელნაწერის მიხედვით გამოსცა აკ. შანიძემ, ტ. 1, ნაქ. 1, 1947; მკითხველის ყურადღებას მივაქცევთ იმაზე, რომ, როცა თარგმნილ ძეგლთან ვეპქვს საქმე, ცხადია, მისი ვადაწერის თარიღი უფრო ვკიანოლეია, ამდენად, ჩვენს ინტერესებზე, ტერმინოლოგიური თვალსაზრისით, უკან იხევს. ხოლო თუ ვადაწერის თარიღი ჩვენ მიერ დაყოფილი ორი პერიოდის მიჯნაზეა, ასეთი ძეგლი წინა (როგორც თარგმნილი) და შემდგომი (როგორც ვადაწერილი) პერიოდების საბუთად ერთნაირად გამოდგება.

9 მამათა სწავლანი, X და XI სელნაწერების მიხედვით გამოსცა ილია აბულაძემ, აკადი შანიძის რედაქციით, 1955, გვ. 24-25, 29-31, 90, 125.

10 კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. 1, 1956, გვ. 78.

11 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. 1, გვ. 110, 125.

ჯულობას ანუ სასამართლო საქმიანობას ისეთ მნიშვნელოვან საქმეზე, როგორცაა სარწმუნოების შეცვლა, ემობი, მთავარი ან მმართველი ახორციელებდა.

მთავრისა და მსაჯულის იდენტურობასთან დაკავშირებით კარგ მასალას იძლევა: „ორმოცთა მარტილობას“ (ზოგჯერ — „სებასტიელთა მარტილობად“ წოდებულ) ორი სხვადასხვა რედაქციის შედარება. პროფ. ილია აბულაძის დაკვირვებით, „ორივე რედაქცია წარმოადგენს ძველ თარგმანს, შესრულებულს ერთს ხანაში, სახელდობრ V—VIII საუკუნეებში“¹².

დავეყიროვთ, თუ რედაქციებში როგორია შეცვლა ტერმინი მთავარი — მსაჯული:

I რედაქცია	II რედაქცია
<p>„აქმულებდეს მსახურებდალ კრპთა აგრაპოლ-აოზსს მთავრობასა“ (გვ. 124)</p> <p>„ესანი შეიპურნეს მთავრისა მას ბრძანებითა, აძმულებდეს გებალ ეშმაკთა. იწო მთავარმან მან სიტყუალ მათდა“ (ქმე).</p> <p>„მამან ბრძანა მთავარმან მან შეყრეა მათი, (გვ. 134)</p>	<p>ხარკსაჲ მ სკემდეს მსაჯულსა მას აგრიკოლასს“ (გვ. 124).</p> <p>„შეპიურნეს იგინი ბრძანებითა მსაჯულისაჲთა, რამეთუ არა თესადდეს ზორვად. იწო მ. ერთთვან მსაჯულმან მან მათა სიტყუალ და ქმეჲ“ (ქვე).</p> <p>„და უბრძანა მსაჯულმან მან შეყრეა, მათი. (გვ. 134)</p>

შგავს შემთხვევებთან გვაქვს საქმე ადიშის, ჯრუჭისა და პარხლის ოთხთავებშიც:

<p>ადიშის ოთხთავი (897 წელს გადაწერილი)</p>	<p>ჯრუჭის ოთხთავი (938 წელს გადაწერილი) პარხლის ოთხთავი (973 წელს გადაწერილი)</p>
<p>„და წინაშე მთავართა და მეფეთა მკვიცვანენ თქვენ ჩემთს“ (მათე 10, 18)</p>	<p>„და წინაშე მსაჯულთა და მეფეთა წარგიდგანენ თქვენ ჩემთს (მათე, 10, 18)</p>

მითითებული ოთხთავები იმაზედაც იძლევიან პასუხს, რომ მსაჯულიდან წარმოებული სიტყვა მსაჯულობა X საუკუნემდეც იხმარებოდა არა მოსამართლის, არამედ — მხოლოდ გამგებლის ანუ მთავრის მნიშვნელობითაც; მაგალითად: 1) ჯრუჭისა და პარხლის ოთხთავებში „ესე აღწერაჲ პირველ იყო მთავრობასა ასურეთს კვრინჭსსა“ (ლუკა 2,2), „მთავრობასა პონტოელისა პილატესსა ჰურიასტანს“ (ლუკა 3,1); 2) ადიშის ოთხთავში: „ესე პირველი სოფლისა აღწერაჲ იყო მსაჯულეობასა მას ასურთა ზედა კვრინჭსსა“ (ლუკა 2,2), „მსაჯულობასა პონტოელისა პლატჭსსა ჰურიასტანსა“ (ლუკა. 3,1).

როგორც ჩანს, მოწამენი აგრიკოლას ვაუსამართლებია, რომელიც A ნუსხაში მთავრად იხსენიება, ხოლო B ნუსხაში — მსაჯულად. საქმე იმაშია, რომ მთავრად მოხსენიებული აგრიკოლა რომის სახელმწიფო მოღვაწეა, იგი ჩვენი წელთაღრიცხვის 64 წელს მცირე აზიის კვესტორია, ხოლო 77 წელს კონსულობას აღწევს¹³. მის დროს რომის იმპერია ქრისტიანობას ეცხლითა და მახვილით სდევნიდა; ამდენად, იგი როგორც მხარის უზენაესი მოსამართლის ფუნქციის მატარებელი თვითონ არჩევს ამ ხასიათის საქმეებს. ამ შემთხვევაში მსაჯული როგორც მოსამართლე მთავართან გაივიცებით არაფერს კარგავს.

¹² ილია აბულაძე, ქართულ-სომხური ფილოლოგიური მტულები „მრავალთავის“ ზოგერთი თავის წყარო, IV მარტილობაჲ ორმოცთათა, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ზელნაწერთა ინსტიტუტი, მოამბე, ტ. IV, 1962, გვ. 121.

¹³ Энцикло-едический словарь, т. XXIII, изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон, 1898.

ცნობილია, რომ მთავარი ან სხვა დიდმოხელე მოსამართლის ფუნქციებ-საც ფლობდა. ამდენად ისინი ზოგჯერ იხსენიებიან მხოლოდ მსაჯულობით. ძველი წყაროების მიხედვით, მთავრის ან სხვა თანამდებობის მტარებლობასთან შეთავსების გარდა მხოლოდ მსაჯულობასაც ფლობენ ესა თუ ის პირნი.

მთავარი და მსაჯული რომ განსხვავებული ცნებებია ეს კარგად ჩანს 943 წლამდე გადაწერილ „მამთა სწავლების“ იმ ადგილიდანაც, სადაც ვკითხუ-ლობთ: „... იყოს არცა მთავრობაჲ, არცა კელმწიფობაჲ, არცა მსაჯულობაჲ, არცა აზნაურობაჲ, არცა მონობაჲ“¹⁴.

ყოველივე ნაოქვაში შეიხება ტერმინ მსაჯულს.

II — ბე

XI საუკუნემდე, საქმის გამრჩევი პირის მნიშვნელობით ბე შემდეგ წყაროებში გვხვდება:

VIII საუკუნეში ქართულ ენაზე თარგმნილ „წამებაჲ წმიდათა ორმოც და ხუთთაჲში“ ლაპარაკია იმაზე, რომ წამებულთა მიმართ მეფემ „... განაჩინა ბეობაჲ ყოველთა მათდ ზედა“ და ორმოცდახუთივე დასაჯეს (გსაჯე) ხელ-ფე-ხის მოკუეთით და დაწვით¹⁵. აქ კარგად ჩანს, რომ პერობილა სასამართლო წესით საქმის გარჩევის შემდეგ დაუსჯიათ.

IX—X საუკუნეთა მიჯნაზე თარგმნილი „ერციელი ბალავარიანის“ ნუსხა-ში ბეობა და მისგან წარმოებული გაბეობა — სადაო საქმის გარჩე-ვის მნიშვნელობით — შემდეგ ადგილებში გვხვდება: „ვითარ იყო ბეობაჲ შენი ჩუენ ზედა საქმეთათჳს პირველთა“. სხვა ნუსხაში იგივე ადგილი ასეა: „ვითარ იყოს მშჯავრი შენი“; „და განბევე შენთჳს ჳეშმარიტებად ჩემთჳს სიმცრუეე თჳნიერ გამორჩევისა მართლისა მსაჯულისითაჲთა“; „და ვითარ გაბევე შენთჳს ჳეშმარიტება და ჩემთჳს სიცრუე“; „რამეთუ ჳეშმარიტი გან-ბევე“¹⁶.

ჩვენი მწერლობის პირველ პერიოდში (X საუკუნემდე) თარგმნილ¹⁷ ევსე-ბი კესარიელის „ქსენება პირველ დიაკონისა და პირველ მოწამისა სტეფანეშ-ში“ ვკითხულობთ, რომ სტეფანე „... წარადგინეს წინაშე პილატე ბესისა. ვი-თარცა იხილა, პილატე ბე მან პრქუა“¹⁸.

გიორგი მერჩულე თავის „ცხოვრებაჲ გრიგოლ ხანძთელისაჲში“ (დაწე-რილია 953 წ.) ასე გადმოგვცემს ბესის საქმიანობას: „ჳეშმარიტად სამართალა არს სულერი ევე საბეობაჲ საღმრთოისა განგებისაჲ“; „ჳეშმარიტი არს საბეობაჲ მამისა გრიგოლისი“; „არცა სათნო არს სამართლითა საბეობათა“¹⁹.

982 წლის თარგმანიდან გადმოწერილ იოვანე ხუცესისა და პოლობიოს ებისკოპოსის „ცხოვრებაჲ ეპიფანე კჳპრელისა“ გვაუწყებს, რომ 80 მონაზონს

14 იხ. მამთა სწავლანი... გვ. 125, 30—31.

15 საკითხავი წიგნი ძველ ქართულში, ტ. II. 1966. გამოსცა ივ. იმნაივილი, გვ. 89.

16 ბალავარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ილია აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით, 1957, გვ. 109; 114,2; 145,19.

17 კ. კ. ელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, გვ. 445.

18 ქართული ენის ისტორიული ჭრესტომათია, V—X საუკუნეების ძეგლები, გამოსცა და ტბულები და ლექსიკონი დაურთო ივ. იმნაივილი, 1953, გვ. 291, 2—3.

19 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, გვ. 90, 299, 303.

შორის ეპიფანემ საბინოს მწიგნობარი „დაადგინა ბჰედ საქმისა ეკლესიადასა“²⁰.

ქართულად X საუკუნემდე თარგმნილ აპოკრიფს — „წამება ფილექტი-მონისის“, რომელიც 238—244 წლებში უნდა იყოს დაწერილი, აქვს მინაწერი: „დაეწერე მე აღექსანდრე ბჰეთ მწიგნობარმან გორდაანე მეფისმან“²¹.

მოხსენებული ბჰეთ მწიგნობარი საქმის გამრჩევი პირის (მოსამართლის) მწიგნობარს ნიშნავს.

საგანგებოდ შეჩერების ღირსია 897 წელს გადაწერილ ადიშის ოთხთავში ბჰის როგორც საქმის გამრჩევი პირის მნიშვნელობით მრავალგზის მოხსენიება: „შეკრეს იგი და მიიყვანეს და მისცეს პალატეს ბჰესა“ (მათე 27,2); „და ლათუ ესმეს ესე ბჰესა მას“ (მათე 28,14); „მაშინ ერისა კაცთა მათ ბჰისათა წარიყვანეს იესუ...“ (მათე 27,27); „ხოლო იესუ წარდგა წინაშე მის ბჰისა (მათე 27,11); პალატე ბჰე ეეთხება იესო ქრისტეს: „არ გესმის რას შეგწამებენ?“ „და არა მიუგო მას არცა ერთსა სიტყუასა, ვითარმედ დაუკვრდებოდა ბჰესა მისცა ფრიად“ (მათე 27,14); „... ჩუეულ იყო ბჰე იგი მიტევებად ერთისა პურობილისა“ (მათე 27,15)²².

როგორც ჩანს, მეათე საუკუნემდეღ ძეგლებში — ორიგინალურში თუ თარგმნილში — ხშირად გვხვდება ბჰე საქმის გამრჩევის მნიშვნელობით.

ამდენად, ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება, რომ „ბჰე X—XI სს. ჩნდება და მხოლოდ გარკვეული დროის განმავლობაში მსაჯულის აღსანიშნავად იხმარებოდა იმგვარადვე, როგორც ბჰობა გასამართლების მნიშვნელობით“ — შესწორებას მოითხოვს. შესწორებას მოითხოვს ასევე მოსაზრება, რომ საღმრთო წერილის ქართულ თარგმანში „ბჰე“ და ბჰენი თუმცა ხშირად გვხვდება, მაგრამ მხოლოდ კარისა და არა მსაჯულის აღსანიშნავად²³.

ადიშის სახარების ზემომოტიანილი ადგილებიდან კარგად ჩანს, რომ ბჰე მოსამართლის, მსაჯულის მნიშვნელობითაა ნახმარი²⁴.

ბჰეში მოსამართლეობის შინაარსს პალატეს ბჰედ მოხსენიებაც ამაგრებს. საკითხავია, თუ ვინ იყო ბჰედ ან მთავრად მოხსენებული პალატე? იგი იყო რომის იმპერიის ნების გამომხატველი, რომელსაც სამართავად პალატინა ჰქონდა ჩაბარებული, როგორც რომის პროვინციის — სირიის ნაწილი. პალატეს მოღვაწეობა იესო ქრისტეს „მიწიერი ცხოვრების“ დროს ემთხვევა. პალატეს ვითარცა იმპერიის ამ ნაწილის მმართველს, მთავარს, რომელიც უზენაეს სასამართლო ფუნქციასაც ფლობდა, გაუსამართლება ქრისტე²⁵.

²⁰ საკითხავი წიგნი ძვ. ქართულ ენაში, ტ. II, გამოსცა ივ. იმნაიშვილმა, 1966, გვ. 131.

²¹ კიშინი, ტ. I, პროფ. კ. კეკელიძის რედაქციით, 1918, გვ. 160.

²² ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, სამი შატბერძული ხელნაწერის მიხედვით გამოსცა აკ. შანიძემ, 1945.

²³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი II, გვ. 476.

²⁴ ასევე, მათეს სახარებაში ბჰედ მოხსენიებული პალატე, ზოგან მსაჯულად იწოდება, იხ. მათე — 27, 21.

²⁵ Энциклопедический словарь, т. XXIII, изд. Ф.Л. Брокгауз и И.А. Ефрон, 1890.

X საუკუნემდე როგორც მსაჯულს, ისე ბეესაც ენაცვლებოდა მთავარი; აი, მათი პარალელები:

ჯრუქსა და პარზლის ოთხაუკვში	ადიშის ოთხთავში
„და შერეს იგი და მიიყენეს და მისცეს იგი პილატეს მთავარსა“ (მათე 27,2).	„და შერეს იგი და მიიყენეს და მისცეს პილატეს ბეესა“ (მათე 27,2)
„ხოლო დღესასწაულთა ჩუველ იყო მთავარი იგი“ (მათე 27,5)	„ხოლო დღესასწაულად-დღესასწაულად ჩუველ იყო ბეე იგი იგი“ (მათე 27,15)
„და ლათე ესმეს ესე მთავარსა მას“ (მათე 26,14)	„და ლათე ესმეს ესე ბეესა მას“ (მათე 26,14).
მაშინ ერისკანთა მათ მთავარისთა წიყყანეს ისეუ ტაძრად“ (მათე 27,27)	„მაშინ ერ.სა კაცთა მათ ბეესთა წირიყყანეს იესუ“ (27,27)
ხოლო იესუ ღვას წინაშე მთავარისა მის და და ჰკითხა მას მთავარმან“ (მათე 27,11)	„ხოლო იესუ წარდგა წინაშე მის ბეესა“ (მათე 27,11).
„და არარაჲ მოუყო მას იესუ არცაჲ ერთსა სიტყვისათჳს, ეოდრემდე დაეჯარდა და მთავარსა მას ფრიალ“ (მათე 27,14)	„და არა მოუყო მას არცა ერთსა სიტყვისა, ვითარმდე დაეჯარდებოდა ბეესა მასცა ფრიალ“ (მათე 27,14)“

სწორედ ამითაა გამოწვეული, რომ პილატე სახარების ზოგ ნუსხაში მთავრად იხსენიება, ხოლო ზოგში — ბეედ ან მსაჯულად. ბეე როგორც საქმის გამრჩევი მოსამართლე ამით არაფერს კარგავს. X საუკუნემდეც რომ შენაცვლებით იხმარებოდა ბეე და მსაჯული, ამას სხვა მასალებიც ადასტურებენ.

943 წლამდე გადაწერილ იოანე ოქროპირის „სინანულისათვისში“ ვკითხულობთ: „ტირილი ჩემი რაჲ სარგებელ არს? რამეთუ მსაჯულთა მსოფლიოთა ოდეს განბჭიან ვისთხსემ სიკუდილი გინა გუემაჲ... ვერ განერების იგი პატივისა მისგან განბჭობილისა მას ზედა, ხოლო ღმერთისაგან უკეთუ გამოვიდეს შენ ზედა განბჭობაჲ“. იგივე ავტორი „სიკუდილისათვის საშეგლისაში“ წერს: „სადა უკუე იყვნენ მაშინ მსაჯულნი იგი სიცრუვისანი, რომელნი ბჭობდეს შეპოვნებით და მიიღებდეს ქრთამსა და განამართლებდეს ცრუთა“²⁶.

ნათქვამის მართებულად გააზრების დროს შევდგელობიდან არ უნდა გავუშვათ აკად. ივ. ჯაეახიშვილის მითითება: „ბჭობა, განბჭობა და საბჭობა არსებობა თავისთავად „ბეე“-ს არსებობასაც ჰკულისხმობს“²⁷.

უნდა ითქვას, რომ როგორც XI საუკუნემდე, ისე მის შემდეგაც სიტყვა ბეე მხოლოდ საქმის გამრჩევის მნიშვნელობით როდი იხსენიება, იგი შესასვლელ კარსაც ნიშნავს. არა უგვიანეს V საუკუნეში თარგმნილ ფსალმუნში, ბეე კარის მნიშვნელობითაა ნახმარი.

ძველი აღქმის აპოკრიფების ქართულ ვერსიებში, რომლებიც X საუკუნემდეა თარგმნილი, ვკითხულობთ: „შეკრბეს ერთბაშად ფართოსა ადგილსა, ბეესა მას პირველსა, მშის აღმოსავლეთით კერძო“ (ეზრა ე. 46), „მახლობლად ბეეთა მოვალს“ (ტობისი ია 15). X საუკუნეში თარგმნილ ძეგლებში — „რამეთუ დადგრომილად პოვოს იგი წინაშე ბეეთა მისითა“ (სიბრძნე სოლომონისი ე 15), ან „და განქდა დადებაჲ შენი ოთხთა ბეეთა ცხისთა“ (ეზრა სუთიელი ა. კარი 19) და სხვა²⁸.

26 მაშათა სწავლანი, X და XI საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა ილია აბულაძემ, აკ. შანიძის რედაქციით, 1955, გვ. 133, 26—27; 29—31; 94, 1—2.

27 ივ. ჯაეახიშვილი, ღასახ. ოხსულება, გვ. 475.

28 ძველი აღქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები, ტ. 1, 1970.

ათანასე ალექსანდრიელის (IX—X საუკუნის თარგმანია) „ცხოვრებამ წმიდისა ანტონისი“ მხოლოდ ერთგან იხსენიებს ბექს და აქაც — კარის მნიშვნელობით „და ვითარ მიეწიენით ბქეთა ქალაქისათა“²⁹.

უმეტესად X—XI საუკუნეებში, იადგრების სახით თარგმნილი „ძლისპირნი და ღმრთისმშობლისანიც“ მხოლოდ კარის მნიშვნელობით გვაწვდიან სიტყვა ბქეს: „აღმოსავლეთით ბქედ დაქშულად გიწოდა შენ წინასწარმეტყუელმან“ ან „და ბქშ იგი ეგო დასშულად“ და „გიხაროდენ, ბქეო ცათაო“³⁰.

„მატიანე ქართლისაში“ ნათქვამია „ბქენი დაქცეულ იყო... იწყო შენებად გარეთითა ბქეთა“³¹.

თამარ მეფის ისტორიკოსის (XII—XIII სს.) „ისტორია და აზმანი შარავანდედოანიში“, ვკითხულობთ: „გამოვიდეს ბქეთა ქალაქისათა“³².

როგორც სჩანს, XI საუკუნემდე ჯართულ მწერლობაში სიტყვები: მსაჯული და ბქე იდენტურნი არიან, ერთდროულად და ერთმანეთის მონაცვლებით იხმარებიან, სადავო საქმის გამარჩევი პირის — მოსამართლის მნიშვნელობით. სიტყვა მოსამართლე კი XI საუკუნემდე წყაროებში არ გვხვდება. აღნიშნული გარემოება რამდენადმე სადავოს ხდის აკად. ნ. ბერძენიშვილის განმარტებას, თითქმის „ძველად (ლეონტი მროველამდე — მ. კ.) მოსამართლე იყო ის, ვინც საქმართალს ართმევდა (დინტერესებული მხარის წარმომადგენელი: ძმა, ბიძა, ნათესავი, მოყვარე) ბრალდებულს (უკეთ დამნაშავეს), ე. ი. ვინც შურს იძიებდა“³³. ეს მაშინ, როცა ძველ ქართულ მწერლობაში დაზარალებულის, მომჩივანის აღმნიშნელი ტერმინებია: მოსაჯული, მოსარჩლე და მოადი.

სიტყვა მოსაჯული როგორც მომჩივანი დადასტურებულია: ადიშის, ჯრუჭის, პარხლის და ტბეთის სახარებებში.

ადიშის სახარებაში: „ნუჟუჟე მიგცეს მოსაჯულმან მან შენმან მსაჯულსა“ (მათე 5,25); „რამეთუ ოდეს მიხუალ მოსაჯულისა შენისა თანა მთავრისა წინაშე გზასა ზედა“ (ლუკა 12,58).

მოსაჯული დაზარალებულის მნიშვნელობით იხსენიება ჯრუჭისა და პარხლის (იხ. მათე 5,25; ლუკა 12,58)³⁴, ასევე — ტბეთის სახარებებშიც (იხ. ლუკა 12,58)³⁵.

სახარებებში გვხვდება წინამოსაჯული იგი მეტოქის, მოცილის, მოწინააღმდეგის მნიშვნელობითა ნახმარი, მაგ., ადიშის ოთხთავში: „მიხაჯე მე წინამოსაჯულისგან ჩემისა“ (ლუკა 18,3). ასევეა ჯრუჭის, პარხლის და ტბეთის სახარებებშიც (ლუკა 18,3).

გვერდუხვეველ ცნობას გვაწვდის სიტყვების მოსაჯულისა და წინამოსაჯულის გაგებაზე სულხან-საბა ორბელიანიც. სახარებების დამოწმებით, მას ასე

²⁹ ათანასე ალექსანდრიელი. ცხოვრებამ წმიდისა ანტონისი, გამოსცა ივ. იმნაიშვილმა, 1970, გვ. 59-5-6.

³⁰ ძლისპირნი, გამოსცა ე. მეტრეველმა, 1972, გვ. 15, 35.

³¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 282.

³² ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 59.

³³ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. V, გვ. 309—310.

³⁴ ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, ა. შანიძის რედაქციით, 1946; ივ. იმნაიშვილი, ქართ. ოთხთავის სიმფ.-ლექსიკონი, 1948—1949.

³⁵ ქართული ენის ისტორიული ჭრესტომათია, V—X საუკუნეების ძეგლები. გამოსცა. ტაბულაძე და ლექსიკონი დაურთო ივ. იმნაიშვილმა, 1953.

ესმის მათი შინაარსი: „მოსაჯული — მოდავე“ „წინამოსაჯული — მოდავე“³⁶. ტერმინების — მოსაჯულისა და წინამოსაჯულის პარტეზული გაგებიდან გამომდინარე, დაუსაბუთებელი რჩება ივ. ჯავახიშვილის შემდეგი მოსაზრებაც: „მოსამართლის აღსანიშნავად ქართულ მწერლობაში მე-X საუკუნემდე ჩვეულებრივ „მსაჯული“ ან „მოსაჯული“ იხმარება“³⁷.

ტერმინების **მოსარჩლის** და **მოადის** — ვითარცა დაზარალებულის (მომჩინის) მნიშვნელობით ხმარებაზე მსჯელობას არ გავშლით, ისინი ამ გაგებით უამრავ წყაროშია დამოწმებული.

³⁶ სულხან-საბა ორბელიანის თხზულებანი, ტ. IV₁ და IV₂.

³⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. თხზულ., გვ. 474.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტმა)

Р. В. ДЕКАНОЗОВ

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС И РАЗВИТИЕ ПОНЯТИЯ
ТЕРРИТОРИИ В НАУКЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Одним из следствий современного научно-технического прогресса является возрастание роли международных отношений, а, стало быть, и международного права в жизни человеческого общества. Расширяется сфера действия международного права, эволюционируют старые и возникают новые его нормы, принципы, отрасли. Наряду с международным правом развивается и его наука. Развитие или отказ от старых и формирование новых понятий является насущной необходимостью для прогресса любой науки. Это относится к понятию территории в науке международного права.

Современный научно-технический прогресс заставляет во многом по-новому подойти к понятию территории в науке международного права и, в частности, разработать классификацию категорий пространств (территорий) в международном праве, основанную на объективных данных, а также проблемы, связанные с всесторонним анализом всех этих правовых категорий. До последнего времени господствующее внимание в науке международного права, в частности в советской науке, уделялось государственной территории. И это понятно, ибо значение государственной территории, органически связанной с государственным суверенитетом, исключительно велико, без нее немыслимо международное право. Но нельзя забывать и того, что понятие территории (пространства), в особенности в современную эпоху, не сводится только к государственной территории. В советской науке международного права эта проблема начинает привлекать все большее внимание. Например, если в учебнике международного права 1957 г. (автор соответствующей главы о территории — С. В. Молодцов) имеется лишь общее положение о том, что международное право содержит нормы, регулирующие взаимоотношения государств как по вопросам, касающимся государственной территории, так и по вопросам, касающимся территорий, не принадлежащих ни одному из государств и ни одному из народов¹, — то в учебнике международного права 1970 г. (автор соответствующей главы — М. И. Лазарев) указывается на следующие три пространственные категории: национальная территория, государственная территория и пространства, не находящиеся под суверенитетом государств и наций². Выделение кроме государственной, и двух других пространственных категорий — не-

¹ «Международное право» (учебник под ред. доктора юрид. наук профессора Ф. И. Кожевникова), Госюриздат, М., 1957, стр. 173.

² «Международное право» (учебник под ред. доктора юрид. наук профессора И. А. Моджоряна и кандидата юрид. наук доцента Н. Т. Блатовой), Изд-во «Юридическая литература», М., 1970, стр. 285.

сомнительный шаг вперед. Однако, на наш взгляд, это положение нуждается в существенном развитии и уточнении. Во-первых, классификация, предлагаемая в учебнике 1970 г.³, не является исчерпывающей. В качестве самостоятельной пространственной категории можно, по нашему мнению, рассматривать континентальный шельф, ибо по своей правовой природе он отличается от всех перечисленных выше категорий, в том числе и от государственной территории. Во-вторых, остановившись более или менее подробно на государственной и национальной территории, М. И. Лазарев ограничивается в отношении третьей пространственной категории лишь констатацией того, что пространства, не находящиеся под суверенитетом государств и наций — «Это обширные районы Антарктики, открытого моря, дна мирового океана за пределами национальной юрисдикции, космического пространства, Луны и других небесных тел, режим которых устанавливается специальными международными соглашениями»⁴. В учебнике отсутствует определение понятия этой пространственной категории, не раскрывается ее юридическая природа, характерные черты статуса подобных территорий. Но ведь если все эти пространства выделяются в отдельную пространственную категорию, то отсюда вытекает необходимость выработки и юридического понятия, должествующего раскрыть вполне определенное общественное явление. Далее, представляется, что термин «пространства, не находящиеся под суверенитетом государств и наций», употребленный в учебнике 1970 г., не является удачным. Он неудачен прежде всего потому, что, согласно нормам современного международного права, необитаемые территории (или пространства)⁵, не принадлежащие какому-либо государству или нации (или не находящиеся под суверенитетом какого-либо государства, группы государств или наций), могут быть объектом притязаний со стороны того или иного государства, нации. А правовой статус рассматриваемых пространств тем и характерен, что они не могут быть объектом притязаний со стороны государств (или наций)⁶. Отметим также, что перечень пространств, данный в учебнике 1970 г., является не совсем полным. Следовало, видимо, упомянуть о воздушном пространстве над Антарктикой и открытым морем.

Поскольку вопросы, связанные с рассматриваемой категорией пространства (включающей космос, открытое море и др.) представляются чрезвычайно важными и наиболее слабо разработанными, целесообразно, как нам кажется, остановиться на некоторых из них.

Совершенно очевидно, что правовой статус космоса (включая небесные тела), открытого моря и его дна за пределами национальной

³ В сущности учебник в данном случае полностью следует «Программе по международному праву для юридических высших учебных заведений», утвержденной учебно-методическим управлением по внешнему образованию 19 апреля 1967 г.

⁴ «Международное право». Изд-во «Юридическая литература», М., 1970, стр. 287.

⁵ В настоящее время еще полностью не исключена возможность обнаружения ранее не известных островов. Так, например, в 1968 г. советскими исследователями в Арктике был обнаружен остров, получивший название «Наварин». Кроме того, имеется немало примеров образования новых островов в результате естественных процессов.

⁶ Хотя в Договоре 1959 г. об Антарктиде (ст. IV) содержится компромиссная формулировка по поводу территориальных притязаний в Антарктике, по существу Антарктика в целом и ее отдельные части изъяты из сферы действия государственного суверенитета, по крайнем мере в период действия договора.

юрисдикции (континентального шельфа), Антарктики и воздушного пространства над открытым морем и Антарктикой относятся к категории таких общественных явлений, которые требуют выработки как соответствующего понятия, раскрывающего юридическую природу этого явления, так и термина, обозначающего это понятие. Не могут быть признаны удовлетворительными ни понятия римского частного права „res stnium cctmunitis“ (или „res cctmunitis“), „res nullius“ (или „terra nullius“), ни такие понятия, как «кондоминиум», «интернационализированные территории», ни недавно пущенное в оборот понятие «общее наследие человечества», которые использовали или используют различные авторы⁷ в отношении отдельных видов подобных территорий — открытого моря, его дна за пределами национальной юрисдикции, космоса, Антарктики, Шпицбергена (в период с 1872 до 1925 г.)⁸.

Полагаем, что в качестве термина, который обозначал бы соответствующее понятие, подошел бы термин «международная территория общего пользования». Этот термин означает, что подобная территория является предметом заинтересованности всего международного сообщества, находится в его пользовании и не подлежит какому бы то ни было присвоению, в том числе и путем распространения государственного суверенитета. Отсюда вытекает и определение этой пространственной категории. Международная территория общего пользования — это та часть земного пространства и космоса, которая будучи предметом заинтересованности всего международного сообщества, находится в его пользовании и не подлежит присвоению в какой то ни было форме.

Понятие международной территории общего пользования относится к большей части земного шара. «Земными» международными территориями общего пользования в настоящее время являются: открытое море, поверхность и недра дна морей и океанов за пределами национальной юрисдикции (континентального шельфа), Антарктика и

⁷ См., напр., Ch. Rousseau, *Droit international public approfondi*, Paris, 1961, p. 213; G. Guzenheim, *Traité de droit international public*, t. I, Genève, 1953, p. 446; G. Schwarzenberger, *A manual of International Law*, London, 1957, p. 142; R. Dollot, *Le droit international des espaces polaires*, „Académie de droit international, „Recueil des Cours“, t. 75 (1949—II), p. 172; Док. ООН А/7622; Г. М. Гуслицер, *Международно-правовой режим Арктики и Антарктики*, канд. диссерт., М., 1951, стр. 256—257; Ю. М. Колосов, *Борьба за мирный космос*, Изд-во „Международные отношения“, М., 1968, стр. 83—84, 101; В. И. Лисовский, *Международное право*, Изд-во „Высшая школа“, М., 1970, стр. 158; „Международное право“, Изд-во „Юридическая литература“, М., 1970, стр. 358.

⁸ Критику этих концепций см. напр. в трудах: С. В. Молодцов, *Международно-правовой режим открытого моря и континентального шельфа*, Изд-во АН СССР, М., 1960, стр. 90—94, 105; Г. Ф. Калинин, Я. А. Островский, *Морское дно: кому оно принадлежит? (Международно-правовой режим дна морей и океанов)*, Изд-во «Международные отношения», М., 1970, стр. 106—108; А. Л. Колодкин, *Международно-правовой режим морских пространств и современные тенденции его развития*, Автореферат докторской диссерт., М., 1971, стр. 13—14, 20—21; А. Л. Колодкин, С. Кибитевский, *Принципы деятельности государств по использованию морского дна*, «Советское государство и право», 1970, № 6, стр. 96—97; Р. В. Деканозов, *О понятии международной территории общего пользования*, «Проблемы правоведения» (Сб. статей), Новосибирск, 1967, стр. 134—143; P. Fauchille, *Traité de droit international public*, t. I, partie 2, P., 1925, pp. 15—16; G. Gidel, *Le droit international public de la mer*, t. I, P., 1932, pp. 214—223.

воздушное пространство над открытым морем и Антарктикой. Статус международной территории общего пользования может закрепляться за сухопутными территориями лишь в том случае, если на них отсутствует коренное население. В противном случае имело бы место грубейшее нарушение суверенных прав населения этих территорий.

Понятие международной территории общего пользования распространяется не на весь космос. Вселенную, а на их часть, где отсутствуют разумные инопланетные существа или веземные цивилизации⁹, а точнее, на **ближний** космос, включая Луну и другие обитаемые небесные тела, который в обозримом будущем явится объектом исследования и использования со стороны человечества.

В основе правового статуса подобных территорий лежит объективная закономерность развития человеческого общества, обусловленная прежде всего развитием производительных сил. Эта закономерность выражается в потребности использовать обширные пространства на благо и в интересах всего человечества. Нынешний режим открытого моря¹⁰ был выдвинут, а затем и закреплён в международном праве тогда, когда назрела потребность человеческого общества в свободном использовании морей и океанов как средства осуществления международных экономических связей, а также в свободном использовании морских естественных ресурсов. В современную поистине революционную эпоху — эпоху глубоких социальных преобразований и научно-технической революции человечество жизненно заинтересовано в мирном совместном использовании огромных земных пространств и космоса, в том, чтобы они не стали ареной или предметом международных разногласий. Это возможно при условии распространения на эти пространства статуса международной территории общего пользования.

Юридическую природу международной территории общего пользования определяют такие принципы, как общее пользование, неприкосновенность. К этим принципам следует отнести и принцип исключительно мирного использования, и хотя он получил свое полное выражение пока в отношении Антарктики и небесных тел, этот принцип органически связан со статусом международной территории общего пользования.

Принцип общего пользования состоит в том, что рассматриваемая территория открыта для исследования и использования всеми членами международного сообщества, и прежде всего государствами, на основе равенства и в соответствии с международным правом, при свободном доступе во все ее районы¹¹.

Принцип неприкосновенности в применении к международной территории общего пользования выражается в том, что она (как в целом, так и в отдельные ее части) не подлежит присвоению ни путем провозглаше-

⁹ По мнению многих ученых разумная жизнь вне Земли и даже существование высокоразвитых инопланетных цивилизаций вполне возможно. И далеко не случайно в сентябре 1971 г. в Бюраканской астрофизической обсерватории состоялась I международная конференция по проблеме связи с веземными цивилизациями. (См. Л. М. Гиндлиц, СЕТИ-71, «Земля и Вселенная», 1972, № 2, стр. 49—53).

¹⁰ Открытое море — это первый из известных в истории видов международной территории общего пользования.

¹¹ См. ст. I Договора о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела, от 27 января 1967 г. (См. Известия, 29 января 1967 г.).

ния на нее суверенитета, ни путем использования или оккупации, ни любыми другими средствами¹².

Принцип исключительно мирного использования международной территории общего пользования заключается в том, что в пределах этой территории запрещается военная деятельность в любой форме: возведение военных сооружений, содержание войск и любого вида оружия, военные действия на этой территории и ее использование в качестве базы для ведения военных операций и т. п. Иначе говоря, подобная территория должна быть полностью демилитаризованной и нейтрализованной зоной. Однако этот принцип, как было отмечено, закреплен в полной мере в отношении небесных тел и Антарктики. В отношении же космического (т. е. вакуумного) пространства и дна морей и океанов за пределами 12-мильной прибрежной полосы¹³ пока действует принцип частичной демилитаризации. За открытым морем вообще не закреплен принцип исключительно мирного использования¹⁴. Объясняется это тем, что принцип свободы открытого моря был провозглашен в те времена, когда война считалась вполне законным методом разрешения международных споров и свобода открытого моря стала пониматься «как возможность пользоваться открытым морем для военных целей в мирное и военное время. Такое понимание свободы открытого моря было следствием фактических обстоятельств, созданных длительной практикой эксплуататорских государств, а также юридического положения о допустимости войны как средства разрешения междуна-

¹² См. ст. II Договора о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела, от 27 января 1967 г.

¹³ По договору о запрещении размещения на дне морей и океанов и в его недрах ядерного оружия и других видов оружия массового уничтожения от 11 февраля 1971 г. (см. «Известия», 12 февраля 1971 г.) предусматривается частичная демилитаризация всего пространства морского дна за пределами 12-мильной прибрежной зоны. По существу это означает включение в зону частичной демилитаризации не только морского дна за пределами национальной юрисдикции, но в некоторых случаях и части морского дна, находящегося под национальной юрисдикцией.

¹⁴ То же относится и к воздушному пространству над открытым морем. Надо вообще подчеркнуть, что правовой статус воздушного пространства находится в прямой зависимости от правового статуса сухопутной или водной территории, над которой расположено воздушное пространство. Воздушное пространство над сухопутной и водной территорией какого-либо государства составляет часть государственной территории. Если часть сухопутной или водной государственной территории демилитаризована и нейтрализована, то воздушное пространство над этой частью следует также рассматривать в качестве демилитаризованной и нейтрализованной зоны (напр., воздушное пространство над Шницбергом). Соответственно правовые статусы воздушного пространства над открытым морем и Антарктикой являются производными от правовых статусов этих территорий (пространств). Воздушное пространство и над Антарктидой и над открытым морем является международной территорией общего пользования. Но, поскольку правовой статус открытого моря имеет свою специфику, выражающуюся в том, что за открытым морем не закреплен принцип исключительно мирного использования, такая же специфика присуща и воздушному пространству над открытым морем. В то же время воздушное пространство над Антарктикой (так же, как и сама Антарктика) должно рассматриваться в качестве нейтрализованной и демилитаризованной зоны.

родных разногласий»¹⁵. Однако — как справедливо подчеркивает С. В. Молодцов, — «в самой природе свободы открытого моря содержится отрицание возможности пользования открытым морем для военных целей, поскольку это неизбежно сопряжено с осуществлением насилия и с посягательством на права мирных пользователей в открытом море»¹⁶.

Попытка нейтрализации отдельного района открытого моря — Балтийского моря была предпринята еще к концу XVIII в.¹⁷. О необходимости нейтрализации открытого моря высказывались отечественные и зарубежные юристы-международники в XIX в. и в особенности в нынешнем столетии¹⁸. На современном этапе появились объективные предпосылки к тому, чтобы начать продвигаться по пути к полной нейтрализации и демилитаризации открытого моря и утверждению в международном праве принципа исключительно мирного его использования, добиваясь пока принятия частичных мер как на многосторонней, так и на двусторонней основе. Крупным шагом в направлении сдерживания и в конечном итоге прекращения гонки вооружений, в том числе в районе открытого моря, являются Договор об ограничении систем противоракетной обороны (в частности, п. I ст. V) и Временное соглашение о некоторых мерах в области ограничения стратегических наступательных вооружений (в частности, ст. III), заключенные между Советским Союзом и США 26 мая 1972 г.¹⁹. К числу шагов, нормализующих обстановку в открытом море, может быть отнесено советско-американское Соглашение от 25 мая 1972 г. о предотвращении инцидентов в открытом море и в воздушном пространстве над ним²⁰.

Немалое значение имела бы реализация предложений Советского Союза о запрещении полетов бомбардировщиков с ядерным оружием на борту за пределами национальных границ и ограничение зон плавания подводных ракетноносцев²¹, о создании в районе Средиземного моря зоны, свободной от ракетно-ядерного оружия²². Вполне обоснованными и эффективными представляются выводы Г. А. Анцелевича, предлагающего нейтрализовать и демилитаризовать в международноправовом порядке отдельные районы открытого моря, в которых проходят наиболее оживленные морские пути сообщения²³.

¹⁵ С. В. Молодцов, Международно-правовой режим открытого моря и континентального шельфа, стр. 108.

¹⁶ Там же, стр. 107.

¹⁷ Там же, стр. 21—22.

¹⁸ Там же, стр. 128—131; Б. Ф. Мешера, Проблема нейтрализации открытого моря, «Ученые записки Ленинградского высшего инженерного морского училища имени адмирала Макарова», вып. XI, Л., 1958; А. Д. Кейлин, Актуальные вопросы современного международного и речного права, «Советский ежегодник международного права, 1962», Изд-во «Наука», М., 1963, стр. 94.

¹⁹ См. «Правда», 29 мая 1972 г.

²⁰ См. «Правда», 3 июня 1972 г.

²¹ См. Меморандум Правительства СССР о некоторых мерах по прекращению гонки вооружений и разоружению от 1 июля 1968 г. в сб. «Международное право в документах», Изд-во «Международные отношения», М., 1969, стр. 524—525.

²² См. «Правда», 11 июня 1969 г.

²³ См. Г. А. Анцелевич, Некоторые проблемы современного международного права, касающиеся регламентации военных действий на море, Автореферат канд. дисс., М., 1970, стр. 10.

Что касается дна открытого моря за пределами 12-мильной прибрежной зоны и космического пространства (за исключением небесных тел), которые, как уже было отмечено, являются частично демилитаризованными, то здесь наметилась тенденция к превращению этих районов в полностью демилитаризованные и нейтрализованные зоны. Правовой базой в этом отношении помимо Устава ООН и ст. VI Договора о нераспространении ядерного оружия от 1 июня 1968 г. могут служить: для дна морей и океанов — ст. 5 Договора о запрещении размещения на дне морей и океанов и в его недрах ядерного оружия и других видов оружия массового уничтожения от 11 февраля 1971 г., Декларация о принципах, определяющих дно морей и океанов за пределами национальной юрисдикции, принятая на XXV сессии Генеральной Ассамблеи ООН; для космоса — преамбула, ст. ст. I и III Договора о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела, от 27 января 1967 г., ст. 4 Соглашения между СССР и США о сотрудничестве в исследовании и использовании космического пространства в мирных целях от 24 мая 1972 г.²⁴ В этих двух областях вполне возможно и целесообразно принятие промежуточных, частичных мер. Так, например, в отношении дна морей и океанов такими частичными мерами могли бы явиться: запрещение военной деятельности в отдельных, наиболее перспективных для целей военного использования районов дна морей и океанов, установление режима демилитаризации континентального шельфа²⁵, распространение принципа исключительно мирного использования на поверхность и недра дна Балтийского моря (дно этого моря ввиду его мелководности должно быть признано в качестве сплошного континентального шельфа)²⁶, закрепление принципа исключительно мирного использования в отношении поверхности и недр дна региональных (закрытых) морей, таких, как Балтийское, Черное и др.²⁷

Дальнейшее развитие человеческого общества должно неизбежно привести к распространению принципа исключительно мирного использования как на открытое море, так и в полной мере на дно морей и океанов и космическое пространство.

Указанные принципы, лежащие в основе статуса международной территории общего пользования, тесно связаны между собой, ибо ясно, что наиболее благоприятные возможности для исследования и использования той или иной территории на благо и в интересах всего человечества создаются лишь в том случае, когда эти территории не подлежат какому-либо присвоению и используются исключительно в мирных целях.

Принципы общего пользования и неприсвоения в применении к международной территории общего пользования имеют жизненно важное значение для человечества, затрагивают интересы всего международного сообщества, поэтому их следует рассматривать в качестве им-

²⁴ См. «Известия», 31 мая 1972 г.

²⁵ См. Г. Ф. Калинин, Международно-правовые проблемы демилитаризации морского дна, Автореферат канд. дисс., М., 1971, стр. 18.

²⁶ См. подписавшую СССР, ГДР и ПНР 23 октября 1968 г. Декларацию о континентальном шельфе Балтийского моря, «Известия», 24 октября 1968 г.

²⁷ Р. В. Деканозов, А. А. Портянов, Конвенция о континентальном шельфе 1958 г. и практика СССР, «Правовые исследования» (Сб. статей), вып. 6, Новосибирск, 1971, стр. 194.

перативных норм современного международного права (*jus cogens*)²⁸. Принцип исключительно мирного использования является императивной нормой в тех случаях, когда он закреплен в соответствующих международноправовых актах. В других случаях, он является тенденцией развития, ставящейся императивной нормой международного права.

Рассмотренные принципы являются главными, фундаментальными принципами, лежащими в основе статуса международной территории общего пользования и определяющими ее правовую природу. Однако их еще явно недостаточно для эффективного исследования и использования этих территорий действительно на благо и в интересах человечества. Правовому регулированию подлежит большой комплекс вопросов, и среди них такие, как правовой статус станций, оборудования, доставленных или сооруженных на международных территориях общего пользования, вопросы юрисдикции в отношении лиц, пребывающих там, содержание прав на отдельные участки этих территорий, порядок разработки естественных ресурсов, вопросы возмещения за ущерб, причиненный деятельностью государств, организаций и лиц и т. д. и т. л. Ряд вопросов в принципе уже решен применительно к отдельным видам международной территории общего пользования в действующих международноправовых актах, другие находятся в стадии разработки, но многие проблемы еще предстоит разработать и принять в виде согласованных международноправовых актов.

Конечно, правовое регулирование в пределах отдельных видов международной территории общего пользования не может не иметь своей специфики, обусловленной особенностями соответствующих пространств. И это должно находить отражение в их конкретных правовых режимах. Но поскольку юридическая природа всех подобных территорий одна, постольку можно говорить об основных общих чертах, присущих правовому регулированию (правопорядку) в пределах всех международных территорий общего пользования. Остановимся на некоторых из них.

На рассматриваемых территориях в принципе действует общий порядок подчинения лиц, находящихся там юрисдикции государства, гражданами которого они являются (т. е. личная юрисдикция).

Государство осуществляют юрисдикцию и сохраняют право собственности в отношении принадлежащего им имущества (станции, аппараты, оборудование и т. д.).

Не допускается право собственности государств, международных и национальных организаций и физических лиц на отдельные участки международных территорий общего пользования, возможно лишь осуществление права пользования.

Регулирование деятельности, связанной с использованием подобных территориями, может осуществляться через посредство какого-либо международного органа, который наделялся бы государствами определенными полномочиями. Разумеется, структура, задачи и круг полномочий таких органов могут быть различными в зависимости от тех или

²⁸ Подробнее об императивных нормах в международном праве см.: Л. А. Алексидзе, Проблема *jus cogens* в современном международном праве, «Советский ежегодник международного права, 1969», Изд-во «Наука», М., 1970, стр. 127—145; И. Н. Карченко, Императивные нормы (*jus cogens*) и их воплощение в международных договорах, «Советский ежегодник международного права, 1970», Изд-во «Наука», М., 1972, стр. 204—210.

иных условий, связанных с особенностями отдельных международных территорий общего пользования.

В пределах этих территорий деятельность осуществляется в соответствии с принципом сотрудничества и взаимной помощи, запрещается какое бы то ни было применение силы или угроза силой, а также другие враждебные действия или угроза их совершения²⁹.

²⁹ См. ст. 1 проекта Договора о Луне, представленного СССР на рассмотрение XXVI сессии Генеральной Ассамблеи (См. «Правда», 9 июня 1971 г.).

(Представлена Институтом экономики и права АН Груз. ССР)

ჰუმბოლტიანი

ВАЖНЫЙ ПАМЯТНИК ИСТОРИИ ГРУЗИНСКОГО ПРАВА

(Грамота Георгия III от 1170 года)

Памятник по своему содержанию представляет собой дарственную грамоту Георгия III (1156—1184) монастырю Шио-Мгвимэ. (Этот исключительно интересный документ, дающий богатый материал по истории Грузии вообще и, — в особенности, — по истории государства и права Грузии, впервые переводится на русский язык¹).

По этой грамоте царь, прежде всего, утверждает дарственные акты предшествующих царей, которые пожертвовали монастырю села и крестьян; вместе с тем, сам жертвует монастырю те имения, которые он в разное время приобрел; затем царем определяется юридический режим монастырских владений.

В средние века в Грузии, как и в других странах, шла непрерывная борьба между феодалами и царской властью: феодалы стремились к самостоятельности, а цари принимали всяческие меры для их полного подчинения. Феодалная собственность являлась основой политической власти. Феодалный иммунитет, — предоставлявший феодалу в том или другом объеме судебную, административную и налоговую свободу — являлся показателем степени централизации государства и взаимоотношений царской власти с феодалными владениями. Цари в Грузии, в борьбе с феодалами, для привлечения последних на свою сторону, были вынуждены раздавать им земли. В результате таких пожалований, в конечном счете, царская власть постепенно ослабевала. Усиление царской власти означало, с одной стороны, обуздание сепаратистских стремлений крупных феодалов, а с другой — успешную оборону страны. В результате целого ряда внутренних и внешних факторов, период централизованной феодалной монархии с сильной царской властью продолжался в Грузии недолго (XI—XII вв); особенно сильной царская власть была при Давиде Строителе (1085—1125).

Царь Георгий III (царствовавший после Давида Строителя), известен своей энергией, дальновидностью и стремлением усилить государство. Однако и при Георгии III феодалы не прекращали свои козни против царя и подняли даже восстание (1177). Цари вынуждены были лавировать между светскими и церковными феодалами. В результате этого, церковно-монастырские владения в феодалной Грузии пользовались более широким иммунитетом, нежели светские. Доказательством этого является грамота Георгия III монастырю Шио-Мгвимэ.

¹ Памятник опубликован на грузинском языке: 1) Грузинские древности, т. III, дополнение, 1926, стр. 1—7; 2) Памятники грузинского права, т. II, под ред. И. Додзе, 1965, стр. 20—24.

Помимо этого, по грамоте Георгия III различаются три основы происхождения церковной собственности, т. е. монастырские владения являются: 1) купленными монастырем, 2) пожертвованными и 3) пожалованными. Все эти владения царь освобождает от всех повинностей, так, что царским чиновникам воспрещается требовать что-нибудь с монастырских сел.

Монастырь Шино-Мгвимэ имел в Тбилиси 9 лавок: 5-ю из них монастырь владел и раньше, а четыре были куплены монастырем или же пожертвованы. Царь освобождает эти лавки от повинностей в пользу амира (арабское наименование, означает городского правителя), густасиба, амида и райса (арабские названия, означающие городских полицейских чиновников)². Помимо этого, царь освобождает монастырских купцов и крестьян от всяких пошлин. Если монастырь имел в Тбилиси 9 лавок, видимо, он принимал активное участие в торговле; монастыри продавали сельско-хозяйственные продукты, они имели также ремесленные цехи, в которых работали монастырские ремесленники.

Царская грамота освобождала монастырские владения не от всех повинностей: монастырские села обязаны были выполнять пахотную работу в пользу царя, а также в продолжение двух дней работать на уборке урожая и поставлять рабочих на винные погреба царя. Некоторые села монастыря обязаны были трудиться в пользу царских сокольников, принимать и угощать царских охотников, пасти царских лошадей и поставлять их по надобности.

В грамоте сказано, что в остальном монастырские владения свободны и в них не могут появляться ни **мандатур** (полицейский чиновник), ни **постельничный** царя, ни табушники царских стад и т. д. Из грамоты видно, что монастырь и раньше пользовался судебным иммунитетом: царь Георгий подтверждает это и обязывает своих чиновников, не оспаривать у монастыря право иметь судебную функцию в своем владении, чтобы монастырь имел возможность использовать судебные доходы для приобретения воска. Судебная функция для феодального класса была одной из форм эксплуатации крепостных.

Исключительно важное значение грамоты заключалось в том, что она позволила установить существование в феодальной Грузии розыскной формы судебного процесса. В грамоте подтверждается наличие специального учреждения, должностные лица которого называются **воронскателями**. По грамоте, этому учреждению были подведомственны дела нарушителей права собственности: воронскатели преследовали воров, грабителей; в обязанности воронскателей входило не только преследование и расследование дел нарушителей права собственности, но и — судебное разбирательство таких дел. Следовательно, в руках этого учреждения были сосредоточены как следственные, так и судебные функции.

Интересно отметить, что понятие «воровство» в эпоху грамоты имело более широкое значение, нежели тайное похищение вещи: под этим же понятием подразумевался и разбой. Памятники этого периода (например, «Амираи-Дареджаннани») свидетельствуют о разбоях на дорогах, в особенности — о нападениях на купеческие караваны. Отряды таких разбойников орудовали на перекрестных дорогах и представ-

² Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, 1959 г., стр. 80—83.

ляли большую опасность для проезжающих. Эти отряды состояли из крепостных бежавших от феодалов и выбившихся из колеи мелких дворян. Это говорит об обострении классовой борьбы. Государство применяло против таких лиц суровые меры. Историк царицы Тамары пишет, что царь Георгий III соорудил на больших дорогах виселицы, на которых качались казненные через повешание преступники.

Специальное учреждение воронскателей, по грамоте, существовало и до царствования Георгия III и после него, но время его возникновения неизвестно. Институту воронскателя, под названием — разбойникоискателя посвящена грамота царя Свимона I от 1590 года.

В начале XVIII века в «Дастурламали», памятнике государственного права, составленном царем Вахтангом VI, воронскателем и разбойникоискателем являлся хевистави.

По грамоте Георгия III, воронскатель не имел права преследовать и судить воров в монастырских владениях, т. е. дела таких преступников были подсудны монастырю, а по сему, преследование и суд производили монастырские должностные лица. Но если монастырский крестьянин совершал кражу за пределами монастыря, дела о таких преступлениях были подведомственны царскому чиновнику, т. е. воронскателю; причем, если бы выяснилось, что преступник многократно совершал преступление, то он подлежал смертной казни через повешание, а иногда смертную казнь заменяли ослеплением («выжиганием глаз») и кастрацией.

Из этого следует следующее: 1) вора наказывались сурово; 2) в памятниках рассматриваемого периода существовало понятие рецидива, т. е. повторного преступления; 3) по памятнику, воров мог быть в основном, только крестьянин; в памятнике, в связи с преступлением — воровством, не говорится вообще о человеке, совершившем преступление — воровство, а прямо указывается: «Монастырский крестьянин, который совершил воровство,...» и т. д.

Сосредоточение в одном должностном лице — воронскателе — следственных и судебных функций показывает, что господствующий класс, в виду обострения классовой борьбы, в отношении нарушителей права собственности, а нарушителями он считал крестьян, применял розыскную форму процесса, которая в руках господствующего класса являлась орудием прямого подавления эксплуатируемого класса.

Интересно отметить, что в «Дастурламали» в отношении хевистави, который заменял воронскателя, говорится, что он может привлекать к ответственности по своему смотрению всякого, даже такого, который не совершил конкретно какое-либо преступление.

В грамоте не указывается какое наказание предусматривается за первичное воровство. Но из других памятников («Дастурламали») известно, что за простую кражу предусмотрено в виде наказания семикратное взыскание, т. е. с преступника должны были взыскивать стоимость украденной вещи, умноженную в 7 раз; причем, если потерпевший был крестьянин, ему возвращали в двукратном размере, а остальное шло в пользу царя. Но если потерпевший был дворянином, тогда взысканная с преступника сумма целиком поступала в пользу дворянина³.

Помимо этого, по грузинскому праву различали воровство внутри

³ Памятники грузинского права, под ред. И. Сургуладзе, 1970, с. 697, (на груз. яз.).

и вне «страны»: воровство внутри страны казалось более строго, а вне — менее⁴.

В конце грамоты царь обращается к должностным лицам, чтобы они не притесняли монастырь и соблюдали порядок, установленный грамотой. Среди этих должностных лиц упоминаются: 1) католикос — глава грузинской церкви, 2) епископ — глава епархии и владетель крупных церковных владений, 3) эриставт-эристави. При царице Тамаре Грузия делилась на девять эриставт-эриставств, во главе которых стояли эриставт-эристави, являвшиеся крупнейшими феодалами и должностными лицами местного правления. После эриставт-эристави шли крупные феодалы — эристави и государство делилось в основном на административные единицы — эриставства; на местах эристави имели административные функции: однако, они постепенно превратили свою должность в наследственную и, к тому же, вместо того чтобы представлять царскую власть на местах, являлись ее противниками. 4) Начальники крепостей, которые также являлись представителями местной власти; в каждой провинции, в особенности близкой к границе, имелись крепости, в которых помещались гарнизоны во главе с начальниками.

Помимо этого, в грамоте встречаются названия — азнауры, дворяне. Феодалный класс состоял из князей и дворян; дворяне были: царские, церковные и феодалные. Царские дворяне, обыкновенно, назначались на мелкие должности.

В грамоте упомянуты также «царские чиновники», без указания их конкретных функций, и царский секретарь, который составил грамоту.

Грамота Георгия III монастырю Шио-Мгвимэ от 1170 года⁵.

Именем бога, я Георгий Багратуниан, божьей волей царь абхазов, грузин и кахов, ширван-шах и шахин-шах, держатель всего Востока и Севера (даю эту грамоту).

Предстали перед нами святые отцы великой пустыни Мгвимэ (под главенством) аввы отца Иоанна и принесли сгигели⁶ великого царя царей, деда нашего Давида, отца нашего царя Деметре и множество древних сгигелей наших предков; доложили и просили, чтобы им также обновили [те] древние сгигели новым нашим сгигелем [и этим] утвердили приказы и сгигели наших предков, которые своими сгигелями, прежде всего, установили и распорядились от святой пустыни Мгвимэ [села], а затем все [эти] села освободили от всяких вредителей, притеснителей и от вхождения⁷ наших чиновников; мы вняли их просьбе, и приказы и сгигели великих царей — деда нашего и отца нашего — обновили этим нашим сгигелем [чем и] утвердили их [древние сгигели].

⁴ И. Сургуладзе. К истории государства и права Грузии, 1952, стр. 340—342. (на груз. яз.);

Грузинские древности под ред. Е. Текашвили, II, стр. 23—24 (на груз. яз.); Памятники грузинского права, под ред. И. Сургуладзе, 1970, стр. 615 (на груз. яз.).

⁵ Академия наук Грузинской ССР, Институт рукописей, Hd — 1351; на груз. языке опубликованы: Грузинские древности, т. III, доп. 1926, стр. 1—7; Памятники грузинского права, II, под ред. И. Дolidзе, 1965, стр. 20—24.

⁶ Сгигель (лат. Sigillum) грамота, документ: сгигель с X—XV века означал царскую грамоту, с XV века термин сгигель становится общим наименованием документа (Ив. Джаахшвили, Грузинское сгигеловедение или дипломатика, 1926, стр. 26, 134—135, на груз. яз.).

⁷ От повинностей, которые взымались чиновниками.

Прежде владения святой лавры мгвимэ были свободны от всяких притеснений, как это написано в завещании деда нашего, — пусть так и останется, пусть никто не позволит себе возражать против этого и оспаривать его

[По этим сиегелям монастырю принадлежит] именно [следующей]: село Схалтба и его удел Горован, купленные святым Евагром; Агара, купленное настоятелем [монастыря] от Джоржики; Руети, купленное и пожертвованное; Шиос-убани — купленное самими монахами-пустыниками; Чкунурли — купленное Русом, им же выстроенное и пожертвованное; Хорвай — пожертвованное моим отцом [лавре] Мгвимэ и пожертвованное Гограчем; Иван-Цмида — издревле пожертвованное Годердзием; Даоти — пожертвованное кахетинским царем Квириkiem; Алачин — пожертвованное Хавилагом; Бчити в Триалети — купленное и пожертвованное Адарнесием; Борчвис-Джвари в Манглиском ущелье, принадлежавшее монастырю и отнятое Липаритом, ныне же вновь пожертвованное дедом моим великим царем Давидом; в Моугонелта, в Перхади и в Цице — отдельные крестьяне; Цхевери в Цхирети и Гавази — купленные золотом и серебром св. Шио от павнелов и тбелов; Кобали, которое пожертвовано Рати Сурамели и, в окрестностях Ничби, Саскори и во всех других местах, купленные и пожертвованные крестьяне; крестьяне из Цихедиди, издревле купленные со всеми своими [землями], лесом, водой, полем пахотным и диким.

Все это так же, как [владения], престольной церкви так и [эти владения] Шио-Мгвимской лавры, сделали мы свободными (буквально. «невхожими» от повинностей И. С.) [даже] от самой нашей барщины и поставки домашней прислуги; [остаются свободными] так же, как и они издревле были свободны от всех повинностей в пользу эристави, начальника крепости и шурта.

Лавки, имеющиеся у монастыря в городе [Тбилиси], пять из них [имеются у монастыря] во времена господства персов и четыре, купленные и пожертвованные впоследствии — свободны и не облагаются повинностями в пользу амира, не платят саамидо, сагустасиб⁸ и вообще свободны от всяких повинностей.

А также святая пустыня Мгвимэ и затем, принадлежащее ей имущество, — всюду во всем моем царстве свободны от пошлин; и мы освободили монастырских купцов и крестьян от пошлин.

Издревле не взимался пастбищный сбор с монастырских отар, а также отар монастырских сел — Цхевери, Гавази, Цихедиди и Схалтба; и с нашей стороны остаются они невхожими и пусть никто не берет с них за пастбища.

Согласно определению католикоса Иоанна и пожалованию этой церкви деда нашего великого царя Давида, судебные пошлины поступают в церковные владения для приобретения воска; ныне мы приказываем и утверждаем, чтобы никто не оспаривал за ними эти права на судебные доходы.

Кандай во владениях монастыря выстроен отцом нашим; Цкалшатроани, который был обменен с монастырем моим отцом, мы жалуем той же церкви, выстроенной дедом нашим, а взамен Кандай мы отдадим святому Шио [место] там, где настоятель Мгвимский пожелает.

Когда отец мой строил Мухрани, обложил он [монастырские села] Руети и Схалтба барщиной в размере одного дня каждый месяц, что

⁸ «Амиди» и «Густасиб» арабские наименования городских должностей.

и было распределено нашими чиновниками; мы освободили и от повинности: ни Руети, ни Схалтба, ни какие-либо другие села, принадлежащие монастырю, не облагаются в пользу нас никакой работой, за исключением пахотной работы в количестве двух дней⁹, [которую выполняют жители] трех сел: Руети, Шносубани и Чикунурни и те же три села — Руети, Шносубани и Чикунурни облагаются двухдневной барщиной во время жатвы.

Жители Схалтба [каждый год] в продолжение трех недель должны поставлять четырех мойщиков кувшина¹⁰ для нашего винного погреба в Тке-Кори.

Монастырские владения были изъяты из-под власти нашего ведомства по разысканию воров и отныне наши воронскатели не могут входить [в монастырские владения], за исключением тех случаев, когда у монастырских крестьян окажется ворованное за пределами монастырских владений; если такой человек будет обличен в многократном воровстве, то наши чиновники должны повесить или наказать его; а если преступник убежит в другое место, нашим чиновникам следует преследовать его, следить за ним всюду, но до его [разбойника] имущества нет дела [у нашего чиновника], его имуществом распоряжаются монастырские чиновники, которые возвращают потерпевшему в однократном размере [потерянное им,] а судебные поборы взыскивают в пользу святой пустыни.

Сокольничие останавливаются в Агара в продолжение одних суток [на постой] без притеснения [села], дольше [одних суток] они не имеют права останавливаться.

Жители Схалтба угощают наших сокольничих, когда последние придут в Цхалтшатроани.

Охотники наши пусть не останавливаются [на постой и угощение] ни в одном селе, за исключением Кагдай, так как Кагдай отчужден от Мгвимской лавры — отцом нашим царем Деметре — для постоя охотников. Кагдай [отныне] остается для постоя охотников, и взамен [его] мы отдадим святому отцу Шно [другое место].

Село Агара пусть содержит для нас одного верховного коня с двенадцатью табунными лошадьми и пусть табунщики [наши] не останавливаются поблизости других деревень [монастыря], пусть не причинят им [монастырским селам] притеснений, пусть не допустят [наши табунщики], чтобы [стадо] паслось на лугах [монастырских сел] и пусть не берут из этих сел пастуха, Табунщики со своими стадами пусть останавливаются в наших собственных местах, а до мгвимских сел им нет никаких дела.

Пастухи мулов пусть не останавливаются во владениях [монастыря] и вообще ни табунщики, ни пастухи мулов, ни мандатуры, ни постельничие и никто другой из нашего двора и вообще кто -бы ни был, не должны притеснять Святую пустыню.

Все это, как нами приказано и написано для Святой пустыни [пусть останется нерушимым] и пусть никто не позволит себе вредить и притеснять как самую святую пустыню Мгвимэ, так и ее владения [имущество], — ни католиков, ни другие епископы, ни эриставт-эристави, ни азнауры, ни наши чиновники, ни начальники крепостей, ни знатные ли-

⁹ Видимо, в сезоне запашки.

¹⁰ Большой глиняный сосуд, зарытый в землю специально для вина.

ца, никто, из какого бы рода они не были [пусть не нарушают это], чтобы бог благодатью богоносного отца Шио и молитвами святых пустынных ниспослал процветание моему царствованию во временной жизни и чтобы святой отец Шио оказал мне поддержку перед Христом [ходатайством] за вины мои в [этой] жизни.

Отныне, кто увидит приказ и сиегль сей наш, все подтвердите и пусть никто не нарушает его, а оказывает содействие. И вы, святой праотец, католикос и святые архирей, утвердите сие.

Сей наш приказ написан в индиктионе нашего царствования, рукою секретаря нашего Данга Брутаидзе.

Проф. И. И. СУРГУЛАДЗЕ

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

КНИГА З. М. КАКАБАДЗЕ — «ЧЕЛОВЕК КАК ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМА»

31 мая и 1 июня 1972 года Институт философии и Сектор научной информации по общественным наукам АН Груз. ССР организовали обсуждение монографии З. М. Какабадзе «Человек как философская проблема» (Тбилиси, изд. «Мецниереба», 1970).

Обсуждение открыл директор Института философии АН Груз. ССР Н. З. Чавчавадзе.

Книга З. М. Какабадзе «Человек как философская проблема», отметил Н. З. Чавчавадзе, вызвала большой интерес; она стала известна и за рубежом. Отзывы читателей на книгу — самые разные от восторженных до целиком отрицательных. Уже наличие столь разноречивых мнений говорит о том, что книге З. Какабадзе чужды стандарты, безликие стереотипы, что в ней много самостоятельных раздумий и обобщений и, вместе с тем, много спорного. Поэтому деловое и объективное обсуждение монографии, безусловно, дело неотложное, оно поможет вам правильно оценить достоинства и недостатки выдвинутых автором положений, поможет выявить «белые пятна», имеющиеся у нас в разработке проблемы человека и, наконец, поможет автору в его дальнейшей работе над этой важнейшей проблемой философии.

Рассматривая философскую проблему человека, сказал в своем вступительном слове З. М. Какабадзе, мы обычно говорим об объективных условиях человеческого бытия и об обусловленности человека ими. Конечно, подобный разговор — истинно научный, марксистский разговор о человеке и трудно переоценить его важность и значение. Однако марксистский анализ сущности человека этим не исчерпывается, он с необходимостью подразумевает и разговор о человеке, как о свободном, активном существе, о человеке как субъекте, как о личности, ибо реальный субъект — это личность, объединенная с другими личностями. Марксистское определение человеческой сущности совершенно недвусмысленно включает в себя в качестве своего необходимого аспекта определение человека как субъекта, как свободного существа; исследование данного аспекта определения человеческой сущности составляет весьма актуальную и относительно самостоятельную задачу нашей философии.

Маркс определял человека как «животное, делающее орудия» и как совокупность всех общественных отношений. Но что значит быть «животным, делающим орудия» и быть «совокупностью всех общественных отношений»?

«Делание орудий» это не непосредственное удовлетворение биологической потребности, т. е. не действие, зависимое от требования, вытекающего из непосредственного наличного состояния организма, в действительности относительно независимое от этого последнего. Человек может «делать орудия» лишь постольку, поскольку он свободен; ибо сво-

ბოძა в своем первоначальном и элементарном определении не что иное, как способность превращать действие согласно требованию наличного бытия в одну из возможностей наряду с другими и делать выбор между этими возможностями.

А что же значит быть «совокупностью всех общественных отношений»? Это, прежде всего, значит выполнять требования и функции, вытекающие из общественного организма: человек должен производить для других; ясно, что производство для других не непосредственное удовлетворение потребностей, а именно действие относительно независимое от непосредственно наличных потребностей.

«Животное, отмечает Маркс, производит лишь под властью непосредственной физической потребности, между тем как человек производит будучи свободным от физической потребности, и в истинном смысле слова только тогда и производит, когда он свободен от нее. Продукт животного непосредственным образом связан с его физическим организмом, тогда как человек свободно противостоит своему продукту».

Таким образом, человек может быть животным, делающим орудия и совокупностью всех общественных отношений, лишь будучи свободным и, стало быть, определяя человека как животное, делающее орудия и как совокупность всех общественных отношений, мы признаем, что свобода относится к специфической сущности человека.

Если свобода — условие для того, чтобы человек «делал орудия» и был членом общества, то «делание орудий» и объединение с другими людьми в обществе составляет условие для развития свободы, для господства человека над силами природы. И в этом смысле также в определениях человека как «животного делающего орудия» и как «совокупности всех общественных отношений» подразумевается определение его как существа свободного.

Человек посредством «деления орудий» и объединения с другими людьми в обществе становится во все большей мере независимым и свободным от природных сил, «биологического организма». Однако, он вместе с тем становится зависимым от общественного «организма», от социальных условий. Специфически человеческая обусловленность — это обусловленность социальными условиями.

Мы, сказал З. М. Какабадзе, привыкли говорить о социальной обусловленности человека, но не в достаточной мере сознаем и помним, что социальная обусловленность человека существенным образом связана с его относительной свободой от природных условий. Не всегда помним мы и то, что согласно марксизму социальная обусловленность человека также не абсолютна и что человек в своем отношении к социальным условиям выступает как субъект, который относительно независим от условий и «свободно противостоит» им как «своему продукту».

Точка зрения, абсолютизирующая обусловленность человека общественным «организмом», принадлежит не Марксу, а Гегелю, с которым и спорил Маркс.

Игнорируя относительную независимость человека от социальных условий, невозможно понять смысл известного тезиса Маркса о Фейербахе, согласно которому «обстоятельства изменяются людьми»; невозможно также понять учение Маркса об отчуждении человека и, наконец, его учение о революциях.

Отчуждение человека — это состояние, в котором человек всецело управляется созданными им условиями и силами таким образом, что

совершенно теряет власть над собой. Но, согласно Марксу, отчуждение — это ненормальное состояние человека. Стало быть, в нормальном состоянии человек должен сам управлять собой и это значит, что он может и должен быть относительно независимым от общественных условий и сил.

Отчуждение снимается социальной революцией. На уровне революционной практики человек действует независимо от требований непосредственно наличных общественных условий и сил и вопреки им.

Наконец, нам следует помнить о том, что, согласно Марксу, развитие человечества приводит к «царству свободы», где человек в силу достигнутого высокого материального уровня освобождается от подчиненности задаче материального обеспечения, задаче удовлетворения физиологических потребностей и т. п. И то, к чему приводит развитие человечества, составляет сущность человека, ибо развитие есть раскрытие сущности.

Участники обсуждения особо подчеркнули актуальность проблемы, рассматриваемой в книге З. Какабадзе В. В. Кешелавა (д. ф. и. профессор кафедры философии ГПИ) отметил, что прошло не так уж много времени с тех пор, как к философской проблеме человека у нас перестали относиться настроенно, с некоторой опаской. И тем не менее за короткий срок советским ученым все же удалось сделать немало, по крайней мере, удалось показать, что философская проблематика человека отнюдь не чужда марксизму. Из того факта, что современная буржуазная философия и новый ревизионизм специализируются на проблеме человека, далеко еще не следует (как это казалось отдельным авторам), что ей нет места в системе марксистской философии.

Выход в свет книги З. М. Какабадзе, отметил в своем выступлении А. Ф. Бегиашвили (д. ф. и. зав. отделом Института философии АН ГССР), представляется весьма положительным явлением. Следует считать весьма актуальной проблему, выдвинутую в книге. Философская проблема человека давно ждет марксистского рассмотрения и решения. Философы всегда интересовались человеком, поскольку они изучали общие закономерности мира, а человек является частью реального мира. В последнее же время на Западе интерес к проблеме человека особенно возрос. При этом указывают на то, что человек является особым онтологическим фактором, отличным от других факторов. Хайдеггер говорит об онтически-онтологическом преимуществе человека; Ясперс указывает на то, что экзистенция человека является особой реальностью. Марксистам нельзя ослаблять внимание к онтологической проблеме человека. Ведь Маркс раньше других обратил внимание на особую роль человека, как онтологического фактора, указав на практическую деятельность, в процессе которого человек преобразует мир в соответствии со своими нуждами и потребностями.

Проблема человека, отмечается в рецензии, присланной А. В. Гулыгой, (д. ф. и. Института философии АН СССР)¹ одна из самых актуальных мировоззренческих проблем. Не случайно именно на ней сосредоточила свое внимание современная западная философия. Совершенно несомненна ее актуальность, для марксистской философии, составляющей идеологию самого человеческого общества. И надо признать, что мы в этой области еще недостаточно выявили и осветили возможности, заложенные в марксизме, недостаточно раскрыли глубокий смы-

¹ А. В. Гулыга, С. И. Вевиковский, Э. Ю. Соловьев и Л. И. Филипов представили свои отзывы письменно.

позиций традиционной философии, традиционного рационализма, с позиций внешней определяемости человека, заключает автор, не может достигнуть цели.

В такой направленности, в подчеркивании необходимости нового подхода к познанию человека состоит главное достоинство книги.

Книга З. М. Какабадзе, сказал Г. Ш. Орджоникидзе (канд. искусствоведения, Институт философии АН ГССР) обладает большой убеждающей силой. Так может писать лишь человек, для которого тема книги не просто исследуемая проблема, а жизненное кредо, внутренняя нравственная идея. И здесь дело не только в умении автора ясно и доходчиво говорить о вещах сложных и неразработанных, но и в том, что З. М. Какабадзе заставляет читателя задумываться над вещами не каких то заоблачных далей, а актуально-животрепещущих. Он добивается того, к чему не престаёт призывать читателя во всей своей книге — обращения взгляда человека к своему человеческому Я. Для всех, кто считает такое сосредоточение на своем внутреннем Я не праздным времяпрепровождением, а моментом познания глубинной природы человека, книга З. М. Какабадзе будет умным, взыскательным и отзывчивым другом.

Современные буржуазные философы, сказал О. И. Табидзе (д. ф. н., Институт философии АН ГССР) часто ухватываются за отдельные положения марксистской философии и развивают их в противоположном марксизму направлении. В таких случаях наша задача состоит не в том, чтобы отвергать сами эти положения, как это нередко делается авторами, мало сведущими в философии и ограничивающимися простой недифференцированной транспозицией известных мыслей, а в том, чтобы отстаивать их, выявить их действительное значение, показать несостоятельность их немарксистского освещения. Главное достоинство разбираемой книги мы видим в том, что она направлена на решение подобной задачи. Разбираемые в книге положения о свободе, дистантности и самоконституции человека были развиты классиками марксизма, придающими существенное значение вопросу об отчуждении, о деятельности человека, преобразующего природу, общество и самого себя.

Характеризуя работу З. Какабадзе, сказал Р. Е. Квицинадзе (к. ф. н., зав. отделом Сектора информации АН ГССР) выступающие и в том числе сам автор книги отметил, что постановкой философской проблемы человека автор существенно отходит от тех трактовок и штампов, которые имеют место в учебной литературе по философии. Это все верно и можно сказать — хорошо. Однако, кроме литературы учебной и публицистической существует еще литература научная, причем, не только наша, советская, но и зарубежная. Говоря о зарубежной литературе, мы имеем ввиду не то или иное направление современной буржуазной философской мысли — будет это экзистенциализм или логический позитивизм, — а тех авторов, которые пишут об этих направлениях современной философской мысли. Рассматривая работу З. М. Какабадзе в этом плане, создается впечатление, что автор не сумел занять по отношению к ней четкой, определенной позиции. Было бы неплохо если бы автор указал на место, которое занимает его понимание философской проблемы человека в обширной литературе, посвященной философской антропологии.

Книга З. М. Какабадзе, по мнению А. В. Гулыги, привлекает острой постановкой актуальных проблем, полемичностью и яркостью изложений, широкой философской эрудицией.

Э. Ю. Соловьев (к. ф. н., Институт философии АН СССР) считает, что книга З. М. Какабадзе представляет исключительный интерес как первая в советской литературе попытка осветить ряд основных проблем «онтологии человека» с марксистских позиций. Онтология человека, имеющая целью выделить личностно-человеческое существование из других родов бытия, сложилась как идейно-теоретический протест против широко распространенной в условиях государственно-монополистического капитализма практики манипулирования личностью, тенденции обращаться с человеком по мерке совершенно иных, отличных от него родов бытия. К сожалению, уяснение специфики индивидуального человеческого существования — важное и вполне рациональное в своей основе направление философского исследования — разрабатывались преимущественно мыслителями идеалистического толка, модель личностно-человеческого существования строилась представителями иррационалистической и пессимистической философской традиции. Книга З. М. Какабадзе является убедительным доказательством того, что вопрос о своеобразии личностно-человеческого существования не есть монополия экзистенциалистических и персоналистских авторов. Книга написана как прямое опровержение иррационально-пессимистических моделей человеческого бытия.

Книга З. М. Какабадзе по мнению В. М. Квачахия (профессор зав. кафедрой ТГУ), читается с большим интересом и пробуждает в читателе желание спорить с автором. Положения интересны и в основном верны, но вместе с тем не исчерпывают всей сути проблем и нуждаются в дополнениях.

Книга З. М. Какабадзе, полагает С. И. Великовский, укрепляет наши позиции в критике распространенных ныне в отдельных странах Запада философско-идеологических течений, взявших под обстрел гуманистическое мышление. Обожествление техники как таковой, вне ее социально-гуманистического назначения, вне ее человеческого смысла и ценности, а также самозабвенное потребительство — два самых мощных потока в обыденном, да и не только в обыденном сознании буржуазного Запада. З. М. Какабадзе, лишь в редких случаях прибегая к прямым эмпирическим отсылкам, тем не менее дает точное критическое объяснение механизмов и вскрывает несостоятельность структурной модели, лежащей в основе такого самодовольного отчужденного сознания.

Актуальность и бесспорные достоинства книги З. М. Какабадзе отмечали Г. П. Асатиани (д. ф. н. профессор ТГУ), Л. И. Филиппов (Ин-т философии АН СССР).

Вызвало оживленные споры авторское понимание сущности человека и связанные с ним проблемы свободы и необходимости, детерминации и должностования, личности и общества и т. д.

З. М. Какабадзе, отметил В. В. Кешелава, различает внутреннюю необходимость, присущую человеческой жизни и проявляющуюся в стремлении к саморазвитию, и внешнюю необходимость предметно-вещного мира, воплощенную в инертно-каузальной зависимости. Необходимость первого типа и есть реальное основание для свободы, которая, по словам автора, есть нечто безусловное, полностью не детерминированное, «выпрыгивание» за рамки бытия. Учитывая общеизвестную ограниченность механистического толкования, остается все же не совсем ясным, что означает и откуда берется так называемая фундаментальная тенденция бытия к самодвижению. Если и правильно поняла, то она вкоренена в бытии исключительно благодаря человеку, человеческому

присутствию. Не ведет ли это к сужению поля диалектики, к ее суживанию? Кроме того, не вытекает ли из авторского определения свободы, что необходимость, дающая, по мнению З. Какабадзе, основание свободе, перестает быть в собственном смысле необходимостью? Таким образом, не исчезает ли т. н. внутренняя необходимость, т. е. не становится ли подразделение необходимости чисто словесным и не остается ли свобода вне необходимости?

Скрытой основой хода рассуждений автора служит попытка преодолеть порочный круг: люди — продукты обстоятельств, а обстоятельства изменяются людьми. Выход автор видит в том, что в человеке он допускает нечто неподвластное обстоятельствам, безусловное обществом, именно инициативу, идущую изнутри субъекта, стремление к самостоятельности, к свободе, к творчеству. Не получается ли так, что причины исторического движения оказываются за пределами самой исторической реальности?

Говоря о свободе, как характерной черте человека, сказал А. Ф. Бегияшвили, необходимо поставить вопрос о ее пределах. Пожалуй, прав Ясперс, когда он утверждает, что несуразно говорить об абсолютной свободе конечного существа. Следует иметь в виду как детерминированность внешними условиями, так и внутреннюю детерминированность. Надо помнить известную крылатую фразу современного философа: «Я здесь стою. Я не могу иначе». Говоря о свободе, следует учитывать все эти моменты. Иначе могут возникнуть недоразумения.

Автор, отметил Р. Е. Квицинадзе, считает, что особым методом внутреннего духовного взора раскрывается бытийная сущность человека — феномен свободы. Автор считает, что это явление не случайность, а глубинная объективно-бытийная тенденция действительности, полностью реализуемая в человеке. Если попытаться еще короче представить авторскую точку зрения, то подходящей будет, видимо, такая формула: свобода является познанной свободой; необходимость — результат отчуждения. Концепция автора не является произвольной, однако защита и обоснование ее будут связаны с опаснейшими трудностями общемировоззренческого, методического и историко-эмпирического характера и я не думаю, что авторские рассуждения по этому вопросу достаточны и убедительны.

О. И. Джигоев считает спорным авторское решение проблемы соотношения хотения и долженствования. Долженствование, по мнению З. М. Какабадзе, есть «мое фундаментально-глубинное «хотение» в смысле моего глубокого призвания. Поэтому следует считать неверным резкое и безусловное противопоставление долженствования хотению, как это принято традицией». Но как определяется «фундаментально-глубинный» характер хотения? Думается, что признание человеком своего хотения «фундаментально-глубинным», да еще в смысле своего «призвания», уже предполагает оценку, долженствование и, конечно, в этом случае, действительно не нужно противопоставлять хотение долженствованию.

Спорным представляется О. И. Джигоеву и попытка автора обосновать объективность этического («этически должного») его соответствием «универсально-объективной тенденции бытия». Вряд ли можно обосновать этическое, именно как этическое, бытием вообще, обосновать этическое может только человеческое бытие.

По мнению Ш. Г. Адзешвили (старший научный сотр. Института философии АН Груз. ССР), противопоставляя свободу и детерминизм, автор не учитывает, что внутри самой детерминированной системы суще-

გოგო понятийного аппарата, который подчиняется точным критериям. А как применять эти точные критерии к положениям, содержащим метафоры и сравнения?

На обсуждении, сказал У. Рижинашвили, было недвусмысленно высказано сомнение в праве автора выбирать для решения философских проблем ту или иную форму, в частности, форму эссе. Таким образом, возник вопрос о корректности формы исследования. По мнению У. Рижинашвили; некорректность кроется в самой постановке вопроса. Даже беглый экскурс в историю философии убеждает в том, что философские исследования велись в самой разнообразной форме. Достаточно вспомнить диалоги Платона, стихи Лукреция, трактаты Спинозы. Каждая форма имеет свои недостатки и преимущества, но, в конечном итоге, даже самая идеальная форма не является гарантом научности. Высказывались сомнения относительно того, что З. Какабадзе широко пользуется метафорами, сравнениями и другими художественными средствами. Та форма, тот метод исследования, который избран автором, тот стиль, который характеризует книгу в целом не только исключает, но и предполагает обращение именно к художественным средствам. И это вовсе не беллетризирует книгу и тем более не снимает ее научного уровня. Напротив, с помощью этих средств автор переводит сложные явления с уровня понимания на уровень представляемого и тем самым добивается эффекта приобщения читателя к трудному миру философии.

Основной общий недостаток книги О. И. Табидзе видит в том, что автор, увлекшись популярностью и даже занимательностью изложения, уступил много места примерам и иллюстрациям, и уделил меньше внимания аргументации и развернутому теоретическому рассуждению. В книге мало необходимых указаний на то, кому принадлежат те или иные положения, спорны они или нет и т. д.

Имея основным своим сюжетом философскую антропологию, отметил Р. Е. Квицинадзе, автор тем не менее выходит за пределы этой дисциплины в самые различные области знания. Такой выход сам по себе не должен вызывать каких-либо возражений. Однако автор, покидая гочву философской антропологии, не расстается со своим философским снаряжением — методом «интерпретации». Это, в свою очередь, вызывает такие нежелательные последствия, как умозрительность, абстрактность, неисторичность и бивалентность выдвигаемых автором положений.

Книга З. М. Какабадзе — отмечает Э. Ю. Соловьев, написана в манере глубоко личного рассуждения, интимно-задушевной беседы с читателем. Автор широко использует диалогические структуры, свободно и просто переходит от темы к теме. Нам кажется, что эта манера вполне оправдана общим замыслом работы и возрождает добрые традиции философской литературы с ее простотой и непринужденностью.

Вместе с тем манера свободного личного рассуждения обусловила и некоторые недостатки книги З. М. Какабадзе. Стараясь писать без развернутых ссылок, без длинных цитат, автор зачастую недостаточно четко характеризует ту традицию философского анализа человека, которую он продолжает и развивает, и ту традицию, которой он противопоставляет свое исследование.

У нас немало книг, пишет С. И. Великовский, куда «непосвященным» вход строго-настрого заказан. Иногда это, правда, продиктовано исключительной трудностью и сложностью самого предмета, но часто это простая дань самообольщению, согласно которому «научнообразный «птичий язык» обесценивает научную глубину, значительную содержа-

тельность, сам по себе. Многие страницы книги З. М. Какабадзе напоминают умную застольную беседу о вещах трудных и решительно всех касающихся. Выясняется, что философия не разлучена и не должна быть разлучена с житейской мудростью, что она не равнозначна замкнутой эзотерической спекулятивности, а имеет прямое касательство к каждодневной общественной и обыденной деятельности людей, и в этом получает свое оправдание. Выясняется, что все это вовсе не требует снижения аналитического уровня, а иногда его повышает. И эта сопричастность теоретической исследования раздумьям и поискам рядового человека — драгоценное качество.

Поблагодарив участников дискуссии за замечания, З. М. Какабадзе отметил, что обсуждение книги поможет ему уточнить некоторые положения, найти более убедительные аргументы и четкие формулировки. В книге порой не хватает нужных пояснений, что и дает повод для недоразумений.

З. Какабадзе дал ответы на замечания оппонентов. Он пояснил свое понимание феномена человеческой свободы. Свобода превращается в пустое слово, сказал он, если она не мыслится как некоторая независимость от условий. Но это не значит, что этим утверждается абсолютная свобода, абсолютная независимость от условий. В книге говорится о свободе как именно относительной независимости от условий. Более того, в ней специально подчеркивается ограниченность человека условиями, зависимость от них. Например, на стр. 26 сказано: «... я всегда завишу от моих условий, я всегда ограничен ими; мои возможности всегда ограничены и поставлены в рамки окружающими меня условиями» и т. д. Кроме того, в книге сказано о том, что свободный выбор человека всегда совершается по определенному критерию и в конечном итоге критерий этот заключается в «универсально-объективной тенденции бытия, выраженной в объективнозначимых интересах общества». Но подобный критерий выбора, конечно, означает ограничение свободы.

Человек относительно независим от биологически природных условий — иначе не оставалось бы места для его социальной обусловленности. Но он относительно независим также и от социальных условий — иначе было бы невозможно, чтобы «обстоятельства изменялись именно людьми» и чтобы человек совершал революцию.

Человек на любой стадии истории и в любом обществе ограничен и детерминирован особыми, характерными для данной стадии истории и для данного общества условиями и обстоятельствами; но вместе с тем он в определенной мере свободен от них и в конечном итоге именно благодаря этой свободе «изменяет обстоятельства» в сторону достижения более высокого уровня свободы, приближая себя тем самым к «царству свободы». В определенном смысле можно сказать, что история человечества как движение к «царству свободы» есть процесс становления человека свободным благодаря свободе.

Далее З. М. Какабадзе пояснил свое понимание формулы «свобода есть познавая необходимость». Он отметил, что здесь имеется в виду не механически каузальная, а диалектическая необходимость, выражающаяся в процессе самодвижения, в котором осуществляется восхождение от простого к сложному (неорганическая природа, органическая природа, человек) как повышение уровня самодвижения. На уровне человеческого бытия самодвижение проявляется в виде свободы, свободной деятельности, и ясно, что человек, будучи свободной-деятельно направленным в сторону расширения возможностей свободной деятельности вообще, находится в согласии с вышеназванным диалектическим

процессом, который тем самым вовсе не перестает быть необходимостью.

Относительно «фундаментальной тенденции бытия к самодвижению», З. М. Какабадзе напомнил: в книге утверждается, что указанная тенденция «проходит через всю действительность» и проявляется прежде всего в переходах от неорганической природы к органической и отсюда к человеку. Но ведь ясно, что эти переходы имеют место не благодаря «человеческому присутствию».

В книге этическое долженствование, сказал З. М. Какабадзе, приравнивается к «моему хотению» лишь в том смысле, в каком следует признать, что этическое долженствование отличается от внешне-принудительного приказа. С другой стороны, приравнивая этическое долженствование к «моему хотению», следует, конечно, различать его от иных моих хотений. Этическое долженствование как «мое хотение» отличается безусловно-обуславливающий характер. Поскольку же безусловно-обуславливающие ценности и соответствующие хотения реализуются через условно-обусловленные и лежат, порой скрываясь, в их глубине, постольку в книге вместо выражения «безусловно-обуславливающее» применяется выражение «фундаментально-глубинное».

Отвечая на замечания по поводу способа мышления, использованного в книге, З. М. Какабадзе отметил, что в философии человека в отличие от частно-специальных наук о человеке решающая роль принадлежит не индуктивно-дедуктивному, а некоторому иному способу мышления, который можно было бы назвать и часто называют «выясняющим описанием» и «интерпретирующим анализом». Философия человека исследует не просто фактически повторяемые, но существенно-смысловые связи и структуры человеческого бытия, которые не даны обычному наблюдению и требуют специального взора и соответствующего тщательного описания. За выясненными путем такого описания моментами, которые сперва выглядят необъединенными и, порой, противоположными друг другу, скрывается единый объединяющий смысл, раскрытие которого и требует «интерпретирующего анализа», «Интерпретирующий анализ» в конечном итоге обосновывает себя на выявляемых элементарно-общедоступных очевидностях и в силу этого допускает контроль; это — контроль через элементарно-общедоступные очевидности.

Я думаю, сказал З. М. Какабадзе, что известный марксистский методологический принцип конкретности истины содержит именно требование применения этого способа при исследовании человеческого бытия. В диалектическом исследовании мы всегда имеем в виду, что исследуемое явление состоит из находящихся в единстве различных и противоположных моментов, но из этого положения мы не можем просто аналитически вывести, каковы именно эти противоположные моменты и как, на какой основе объединены они в данном конкретном явлении. Выявление этого требует конкретного описания и анализа данного явления.

Что же касается примеров, иллюстраций, метафор и образов, заметил З. М. Какабадзе, то по этому поводу следует сказать: во-первых, характерные примеры из человеческой жизни доставляют материал для анализа. И, во-вторых, для того, чтобы полноценно видеть, анализировать и понять человеческое личностное бытие в каком-либо аспекте, недостаточно наблюдать над ним, так сказать, со стороны; его следует сопережить. И примеры, иллюстрации, метафоры, образы оказывают

этом незаменимую услугу. Они, конечно, не могут и не должны заменять описания и анализы, но создают почву для этого.

В заключение З. М. Какабадзе сказал, что очевидно его описаниям и анализам не хватает систематичности, объясняя это, прежде всего, выбранным им жанром философского эссе.

Подитоживая обсуждение, Н. З Чавчавадзе отметил: как выяснилось, книга З. М. Какабадзе обладает рядом достоинств, из которых основное, на мой взгляд, заключается в следующем: как известно, марксистская концепция человека глубоко гуманистична. Гуманистичность марксистской концепции заключается в определенных основоположениях, содержащихся в ней. Однако мы не всегда умели в достаточной мере выявлять, акцентировать и анализировать эти основоположения и поэтому наши утверждения о гуманистическом характере марксистской философии подчас бывали голословными, что и давало пищу нашим критикам. Книга З. М. Какабадзе в этом отношении несомненно представляет собой шаг вперед в нашей философской работе, она проникнута гуманистическим пафосом и помогает читателю лучше осознать гуманизм марксистской концепции.

Книга в некоторых отношениях вызывает споры, она, конечно, не бесспорна. Но это не должно пугать нас. Ведь с самого начала бесспорными являются лишь те книги, которые ничего нового и интересного не говорят читателю. Совершенно бесспорные книги — это плохие книги. Хорошая книга должна вызывать споры, при этом, конечно, не выводя нас за пределы марксизма. И мы думаем, что настоящая книга именно такова.

С другой стороны выяснилось, что книга З. М. Какабадзе содержит определенные недостатки, которые в основном сводятся к следующему: рассуждения автора не всегда пояснены им в достаточной мере и не выражены с должной отчетливостью, в силу чего они не всегда защищены от нежелательных для самого автора толкований и соответствующих недоразумений. Будем надеяться, что в новых своих работах З. М. Какабадзе сумеет избавиться от этих недостатков.

В. ГОГОБЕРИШВИЛИ

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ბოჭორაძე
Ответственный секретарь Г. Г. Бочорадзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, № 19

ტელეფონი 37-24-07
телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12.X.72; შეკვ: № 2138 ანაწილის ზომა 7×11¹/₂;
ჭაღალის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 15,93; სააღრიცხვო-სავაჭრომცემლო
თაბახი 13,69; უფ 01186; ტირაჟი 800
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა «მეცნიერება», თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

Ж. «МАЦНЕ», СЕРИЯ ФИЛОСОФИИ, ПСИХОЛОГИИ, ЭКОНОМИКИ
И ПРАВА 2, 1972

634/16

ფასი 1 მან.

Индекс 76 196

